GOBHILA PARICISTA.

FIRST PART.

NEW SERIES, No. 1222.

CONTAINING

SANDHYĀ-SÚTRA, SNĀNA-SÚTRA, SNĀNA-SÚTRA-PARIÇIṢTA,
ÇRĀDDHAKALPA, ÇRĀDDHAKALPA-PARIÇISTA
WITH BHĀSYA.

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA.

SECOND EDITION.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
No. 5, Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane, Calcutta.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1909.

गोभिलपरिशिष्टम्।

प्रथमभागरूपम्।

सन्ध्यासूत्र-स्नानसूत्र-तत्परिशिष्ट-श्राद्धकल्प-तत्परिशिष्टात्मकम्।

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यकृतभाष्यसहितम्।

तेनैव परिशोधितम्।

श्राद्धकल्पभाष्ये क्वचित् क्वचित् परित्यक्तं परिवर्द्धितं परिवर्त्तितञ्च।

(द्वितीयसंस्करणम्।)

श्रील श्री-

वङ्गदेशीयासियातिकसमाजानामनुमत्या व्ययेन च।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितम्

एशियाटीकसोसाइटीनामिकया सभया प्रकाशितञ्च।

शकाब्दाः १८३१।

अथ छन्दोगसन्ध्यासूत्रम् ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

प्रणिपत्य परात्मानं देहपातेर्मुहुर्मुहुः ।
छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥

अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथेत्ययं शब्दो ग्रन्थारम्भावद्योतकः। छन्दसि प्रणव इवार्षेयेषु ग्रन्थेष्वादावथशब्दः पठ्यते इति ह्युक्तं प्रातिशाख्ये कात्यायनेन। अथवा। अथशब्द आनन्तर्य्यार्थः श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनो भवति। उपनयनानन्तरं स्नानानन्तरं वेति तदर्थः। कृतोपनयनस्य सन्ध्यावन्दनेऽधिकारात्। स्नानमभिधाय,

"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम्।"

इति कर्म्मप्रदीपे स्नानानन्तरं तदुपदेशाच्च।

अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्मात् सन्ध्याहीनः कर्म्मणामनर्हः। यस्माच्च सन्ध्योपासनरहितो ब्राह्मण एव नोच्यते।

"अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः"।

इति।

"एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्।

यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते" ॥

इति च कर्म्मप्रदीपोक्तेः। अत एतस्मात् कारणात्। सन्ध्योपासनस्य विधिं विधानमितिकर्त्तव्यतामित्येतत्। व्याख्यास्यामः विशेषेण कथयिष्यामः। अत्र च सन्ध्याशब्दस्तदुपासनकाले तावत् प्रयुज्यते।

"अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" ॥

इति।

"ह्रासवृद्धी तु सततं दिनरात्रयोर्यथाक्रमम्।

सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समा स्मृता" ॥

इति चैवमादिस्मृतिषु। तथोपासनक्रियायाम्—

"उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च।

तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः" ॥

इति। "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा" इति चैवमादौ। एवमुपास्या देवताऽपि सन्ध्योच्यते। "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इति श्रुतेः।

"सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ"।

इति स्मृतेश्च। तदेवं यद्यपि सन्ध्याशब्दो नानार्थः, तथाप्यत्रो-पास्या देवतैव सन्ध्याशब्देन गृह्यते। कुतः? श्रुत्यनुगमात्। "अथेमां सन्ध्यां नोपास्ते" इत्याद्युपसंहारदर्शनात्। वक्ष्यमाण-षड्विंशब्राह्मणेऽपि तथैवाभिधानाच्च। सा खल्वियं सन्ध्याशब्दवाच्या दैवता ब्रह्मैव। अतएव तैत्तिरीयाः समामनन्ति। "उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्व्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते-

ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद"—इति। प्राणायामादिकं कुर्व्वन् आदित्यमभिध्यायन्नित्यर्थः। मन्त्राः क्रोशन्तीतिवदत्रादित्यशब्देनादित्यमण्डलमध्यवर्त्ती परमात्मा भण्यते। गायत्र्यर्थानुगमात्। स्थानेन स्थानिनोलक्षणाच्च। स्मरन्ति च।

"गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम्।
निःसृतं कर्म्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम्॥
एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः।
विना चोपासनां देवो न करोति हितं नृषु॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च।
उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः"॥

इति।

"आदित्ये ब्रह्म इत्येषा निष्ठा ह्युपनित्स्वपि।
छान्दोग्ये बृहदारण्ये तैत्तिरीये तथैव च"॥

इति।

"आदित्यान्तर्गतं यच्च ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम्।
हृदये सर्व्वजन्तूनां जीवभूतः स तिष्ठति"॥

इति चैवमादि बहुलम्। सेयं सन्ध्यैव देवता गायत्रीरूपेणापि प्रतिष्ठितेति स्मर्य्यते।

"सा सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता"।

इत्येवमादौ। तथा—

"न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्।"

इति। "ॐकारो भगवान् विष्णुः" इत्यादिवद्वाच्यवाचकयोरभेदादित्यभिप्रायः। गायत्रीप्रतिपाद्यः सूर्य्यमण्डलान्तर्गतः परमेश्वरोऽहमस्मीति प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभेदबुद्ध्योपासीतेत्यर्थः। तदस्या देवतायाः कालभेदेन नामभेदः स्मर्य्यते। यथा—

"गायत्री नाम पूर्व्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने।
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा स्थिता॥
प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात्।
गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं त्रायते यतः॥
सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता।
जगतः प्रसवितृत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती"॥

इति। सेयमेकैव देवता एकैव च गायत्री कालभेदेनोपाधिभेदेन च नामभेदेन निर्द्दिश्यते। उपासनन्तु तस्या अभिध्यानम्। पूर्व्वोक्ततैत्तिरीयश्रुतेः। केचित्तु—

"वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः।
वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति"॥

इति वचनादुपासनं प्रसादनमित्याहुः॥ १॥

सुप्रक्षालितपाणिपादवदन उपविश्योपस्पृश्य॥ २॥

पाणिपादवदनानां प्रक्षालनक्रमः पाठक्रमादुन्नेयः। उपस्पृश्य गृह्यसूत्रोक्तक्रमेणाचम्य। तत्र विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

"सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्य्यादाचमनक्रियाम्।
ह्रस्वाः प्रवरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि।
सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" ॥

इति ॥ २ ॥

उपविश्येत्युक्तं, कुत्र कथमुपवेशनं कर्त्तव्यम्? तदभिधातुमाह,—

प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बद्धशिखी यज्ञोपवीती ॥ ३ ॥

प्रागग्रेष्वित्यादेरुपविश्य इति गतेन सम्बन्धः। बद्धा चासौ शिखा चेति बद्धशिखा। साऽस्यास्तीति बद्धशिखी। बद्धशिख-इत्यनेनैव सिद्धे बद्धशिखीतिनित्ययोगे मत्वर्थीयप्रयोगः शिखा-बन्धनस्यावश्यकत्वप्रज्ञापनार्थः। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु।
विशिखोव्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम्" ॥

इति। यज्ञोपवीती, "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति" इति गृह्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथेदानीं प्राणायामं वक्तुमुपक्रमते—

तत ओंपूर्व्वा भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपः सत्यमिति

सप्त व्याहृतयः सप्रणवा गायत्र्यापोज्योतीरसोऽमृत-मिति शिरः ॥ ४ ॥

तत इति विशिष्टमानन्तर्य्यं द्योतयति। वारिणा आत्मानं रचित्वा सोदकविन्दुभिः कुशैः शिरसो मार्ज्जनं कृत्वा प्राणायामं कुर्य्यात्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

"रचयेद्वारिणात्मानं परिचिप्य समन्ततः ।
शिरसो मार्ज्जनं कुर्य्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः" ॥

इति। एतदनन्तरं हि तत्र प्राणायामोऽभिहितः। अथवा। अत्रादितः मार्ज्जनानभिधानात् प्राणायामात् परतस्तदभिधानाच्च छन्दोगपरिशिष्टे चैतद्विपर्य्ययेणाभिधानात् उभयत्रैकरूपस्यैव मार्ज्जनस्योपदेशाच्च छन्दोगपरिशिष्टानुसारेण प्राणायामात् पुरतो-वा मार्ज्जनं, एतद्ग्रन्थानुसारेण परतो वेति युक्तमुत्पश्यामः। द्वयोरेव स्वशास्त्रत्वात्। शिष्टाचारस्य चोभयथोपलम्भात्। केचित् किल शिष्टाः प्राणायामात् पुरत एव, केचिच्च प्राणायामात् परत-एव मार्ज्जनं कुर्व्वतो दृश्यन्ते। अतएव माधवाचार्य्यप्रभृतिभिः प्राणायामात् परस्तादेव, सुबोधिनीकारादिभिश्च पुरस्तादेव तन्मार्ज्जनं लिखितम्। पुरस्तादुपरिष्टाच्चोभयत्र तु केनापि न लिखितम्।

सूत्रमिदानीं व्याख्यायते। प्रत्येकमोंपूर्व्वाः सप्त व्याहृतयः। सप्रणवा गायत्री। व्याहृतीनामादितः प्रणवोपदेशात् गायत्र्या-अप्यादितः प्रणवो बोद्धव्यः। अथैवं सप्रणवा इत्येतदवाच्यं ॐपूर्व्वा

इति वर्त्तते एव। उच्यते। सत्यमोंपूर्व्वा इति वर्त्तते। सप्रणवा इत्यनुक्तौ परतोऽप्योंपूर्व्वा इत्येव वर्त्तिष्यते। तथा च शिरसोऽन्ते प्रणवो न प्राप्नोति। अतस्तदुक्तम्। शिर इत्यत्र लिङ्गविपरिणामेन सप्रणवमित्यनुषञ्जनीयम्। शिरश्च सप्रणवमादावन्ते चेत्यर्थः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
महर्ज्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा॥
आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरितिशिरः।
प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः" ॥

इति। अथैवं सप्रणवं शिर इत्येवोच्यतां किमिति सप्रणवा गायत्रीत्युच्यते। नैष दोषः। यतस्तथासति ॐपूर्व्वाः सप्तव्याहृतयः इति सामानाधिकरण्येन निर्द्देशादन्ते च सप्रणवं शिर इत्युपादानात् नास्त्येव गायत्र्याः सप्रणवत्वमित्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात्। सा माभूदिति सप्रणवा गायत्रीत्युक्तमित्यदोषः॥ ४॥

सोऽयं मन्त्रगणः,—

इति ।

“पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ।
वहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः” ॥

इति च । तदत्र त्रिरभ्यस्तस्य मन्त्रगणस्य प्राणायामत्वमुक्तम् । तस्य कथं पूरककुम्भकरेचकाख्यता ? प्राणः खल्ववस्थाविशेषात्त-त्तदाख्योभवति । उच्यते । सत्यं प्राणस्यैवावस्थाविशेषात् पूरककु-म्भकरेचकाख्यता मुख्या । तद्योगात्तु मन्त्रगणोऽपि पूरककुम्भक-रेचकाख्यः कथ्यते । दण्डयोगात् दण्डः पुरुष इतिवत् । तस्मात् पूरककुम्भकरेचकयोगात् त्रिरभ्यस्तो मन्त्रगणोऽपि भवति पूरक-कुम्भकरेचकाख्यः । एवञ्च पूरकेण मन्त्रगणस्यैकोऽभ्यासः कुम्भके-नेकः रेचकेनैक इति सिध्यति । मनुरपि—

“सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते” ।

इत्यायतप्राणस्त्रिः पठेदित्याह । अत्र पाठस्य प्राणायामत्वं पूर्व्वोक्त-दिशाऽवसेयम् । अत्र चाभ्यस्तोमन्त्रगणस्तदभ्यासो वा प्राणायाम-इत्युभयथाऽपि फलतो न विरोधः । यथा न्यायनये अर्थाभ्यु-पगमयोर्गुणप्रधानभावयोर्विवक्षातन्त्रत्वादर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमा-नोवाऽर्थः सिद्धान्त इत्यविरोधोपपादनं, तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । तदनेन सूत्रेण प्राणायामपदार्थः परिभाषितो नात्र प्राणायामस्य कर्त्तव्यतोच्यते । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । उत्तरसूत्रे तदुप-देशाच्च । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

"एता एतां सहानेन तथैभिर्द्दशभिः सह।
त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते"॥

इति। प्राणायामः स उच्यते इत्यनेन नायं प्राणायामस्य कर्त्तव्यताविधिः किन्तु कोऽसौ प्राणायाम इत्यपेक्षायां स एव परिभाष्यते इत्युक्तम्। मनुनाऽप्येवमेवोक्तम्। याज्ञवल्क्यः,—

"स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्ज्जनं प्राणसंयमः।
सूर्य्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः॥
गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
दशप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः"॥

इति पूर्व्ववचनाभिहितं प्राणसंयममुत्तरवचनेन परिभाषितवान्। योगियाज्ञवल्क्यः—

"भूर्भुवः स्वर्महर्जनः तपः सत्यं तथैवच।
प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा तत्सवितुः परम्॥
ॐ आपोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत्।
त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दितः"॥

इति। प्राणायामः प्रकीर्त्तित इति पाठान्तरम्। सोऽयं प्राणायामः परिभाषितः। विनियोगस्त्वस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यते। केचित्तु अर्थवादानां विधिशेषतयैव प्रामाण्यात् तदर्थं कर्त्तव्यपदमत्राध्याहार्य्यम्। तथाच प्राणायामः कर्त्तव्य इत्येकवचनसंयोगात् एकः प्राणायाम आवश्यकः। उत्तरसूत्रोपात्ता संख्या तु फलातिशयार्था, इत्याहुः। तदसङ्गतम्। स्वर्गादिबोधकार्थवादवाक्यस्येव उत्तरसूत्रोपात्तविधिशेषतयैवास्य प्रामाण्यसम्भवे कर्त्तव्यपदा-

ध्याहारे प्रमाणाभावात् । तथात्वेऽपि अत्रैकवचनसंयोगेऽपि, उत्तरसूत्रे संख्याविशेषोपादानात् अष्टका रात्रिदेवता इतिवत् एकत्वसंख्याया अविवक्षितत्वोपपत्तेश्च । वाक्यभेदश्चैवमापद्येत । कथम् ? प्राणायामः कर्त्तव्यः स चैवंरूप इत्यर्थभेदात् । सर्व्वैरेव मुनिभिः संज्ञापरतया निर्द्देशेन च विधिपरत्वं वचनस्य नैवोपपद्यते । अधिकमुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

एवं त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोड़श वाऽऽचामेत् ॥६॥

एवमा प्राणायामः परामृश्यते । प्राणायामो व्याख्यातः । त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा । एवं त्रिः कृत्वेति पाठान्तरम् । तत्रापि तथैवार्थः । सप्त वा षोड़श वा प्राणायामान् कृत्वा आचमनं कुर्य्यात् ।

तदत्र त्रीन् कृत्वेत्यत्र वाशब्दानुपादानात् सप्त वा षोड़श वेत्युत्तरत्र प्रत्येकं वाशब्दोपादानाच्च त्रयः प्राणायामा अवश्यं कर्त्तव्याः, उत्तरपक्षयोस्तु विकल्प इति प्रतीयते । तथाच,

"एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः" ।

इति मनुवचनव्याख्याने प्राणायामा इति बहुवचननिर्द्देशात् त्रयोऽवश्यं कर्त्तव्या इत्युक्तमिति कुल्लूकभट्टः । तथा मदनपारिजाते मनुरेवाह—

"प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ।
प्राणायामत्रयं कार्य्यं सन्ध्यासु च तिसृष्वपि" ॥

इति। त्रयोऽपीत्यपिकारेण जघन्योऽयं पक्षः नातोन्यूनः पक्षोऽस्तीत्युक्तम्। अत्रिः—

“कर्म्मणा मनसा वाचा यदह्ना कुरुते त्वघम्।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु शुध्यति” ॥

इति। वशिष्ठः—

“कर्म्मणा मनसा वाचा यदह्ना कृतमेनसः।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा यद्रात्र्या कृतमेनसः।
उत्तिष्ठन् पूर्व्वसन्ध्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति” ॥

इति। कौर्म्मे—

“प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः” ॥

इति। व्यासः—

“आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिःस्त्रिः समभ्यसेत्।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्” ॥

इति। यत्तु—

“त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते”।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने त्रिर्जपमात्राभिधानात् अत्र त्रिस्त्रिरिति वीप्सा सन्ध्यात्रयापेक्षया इति तत्त्वकृद्भिर्व्याख्यातं, तदुक्तवचनजातानवलोकनेन। पूर्व्वलिखिततद्धृतकूर्म्मपुराणवचनविरोधश्च तस्यावर्ज्जनीयः स्यात्। किञ्च छन्दोगपरिशिष्टवचने, न प्राणायामो विधीयते। किन्तु परिभाष्यते। अत्र तु स विधीयते

इति कस्य केनाभिसम्बन्धः। प्राणायामत्रयस्य कर्त्तव्यताबोधकानि सन्त्यन्यान्यपि बहूनि वचनानि। ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितानि।

बृहस्पतिः—

"बद्ध्वाऽऽसनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋष्यादिकं तथा।
संनिमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समाचरेत्"॥

इति। व्यासः—

"अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः।
कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं प्राणस्य संग्रहे॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी, सामगायनः।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु, ग्राह्यः सर्व्वैरथर्व्वभिः"॥

इति। योगियाज्ञवल्क्यः—

"प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन्।
अन्तरं छिद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्"॥

इति। आचमने तु मन्त्रविशेषो नोपदिष्टः। शिष्टास्तु—

"सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्य्येत्यपः पिबेत्।
आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्"॥

इति भरद्वाजवचनात् तत्तन्मन्त्रैराचमनं कुर्व्वन्ति। शौनकस्याप्येतादृग्वचनम्। किन्तु तत्र, तत इत्यत्र एतैरिति विशेषः॥ ६॥

ततो मार्ज्जनम्॥ ७॥

कुर्य्यादिति सूत्रशेषः॥ ७॥

मार्ज्जनमन्त्रानाह—

प्रणवेन महाव्याहृतिभिस्तिसृभिर्गायत्र्याऽऽपोहिष्ठाभिस्तिसृभिः ॥ ८ ॥

सप्तानां महाव्याहृतीनां पूर्व्वमुक्तत्वात् परतमानां चतुर्णां व्यवच्छेदार्थं तिसृभिरिति महाव्याहृतिविशेषणम्। तिस्रो हि व्याहृतयो भूराद्या एव प्रसिद्धाः। तथाचोक्तम्—

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः"।

इति। आपोहिष्ठाभिरापोहिष्ठादिभिः। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"शिरसो मार्ज्जनं कुर्य्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः।
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका।
अब्दैवत्यं तृचञ्चैव चतुर्थमिति मार्ज्जनम्" ॥

इति। हारीतस्त्वाह। "मार्जनार्चनवलिकर्म्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्य्यात्" इति। मार्जनन्त्वस्माकं प्रणवेनैकं, तिसृभिर्महाव्याहृतिभिरेकं, गायत्र्यैकं, आपोहिष्ठादित्यृचेन चैकमिति बोद्धव्यम्। कुतः ? भेदेन निर्द्देशात्तथाऽवगतेः। छन्दोगपरिशिष्टे सावित्र्यास्तृतीयत्वस्याब्दैवत्यत्यृचस्य चतुर्थत्वस्याभिधानाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। अतएव—

"ऋगन्ते मार्जनं कुर्य्यात् पादान्ते वा समाहितः।
आपोहिष्ठा-तृचा कार्य्यं मार्ज्जनन्तु कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन् मूर्द्ध्नि पदे पदे ।
त्रृचस्यान्तेऽथवा कार्य्यमृषीणां मतमीदृशम्" ॥

इति । त्रृचस्यान्ते इत्यस्मच्छाखिविषयम् ॥ ८ ॥

अथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिकामवधायायतासुरनायतासुर्वा जपेदृतञ्च सत्यञ्चेति ॥ ९ ॥

अथानन्तरमुदकं दक्षहस्ते कृत्वा । दक्षहस्ते इति कुतो वर्ण्यते ?

"यत्रोपदिश्यते कर्म्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः" ॥

इति कर्म्मप्रदीपदर्शनात् । तत्र तस्मिन्नुदके नासिकामवधायासज्य आयतासुर्नियमितप्राणः अनायतासुरनियमितप्राणो वा एकवारं वारत्रयं वा ऋतञ्च सत्यञ्चेति तृचमघमर्षणसूक्तापरपर्य्यायं जपेत् । त्रृचमिति कुतो व्याख्यायते ? "त्रृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे" इति सूत्रकारवचनात् । अतएव च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।
जपेदनायतासुर्व्वा त्रिः सकृद्वा ऽघमर्षणम्" ॥

इति । कृतार्थस्योदकस्य भूमौ परित्यागोऽर्थप्राप्त इति कृत्वा न सूत्रितः । स्मरन्ति च—

"जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् ।
ऋतञ्चेति पठित्वा तु तज्जलन्तु क्षितौ क्षिपेत्"

इति ॥ ९ ॥

त्रीनुदकाञ्जलीनादित्यं प्रति क्षिपेत् सावित्र्या ॥१०॥

त्रीनुदकाञ्जलीनादित्याभिमुखो भूत्वा सावित्र्या क्षिपेत्। उदकपूरितोऽञ्जलिरुदकाञ्जलिः। यद्यपि तौ युतावञ्जलिः पुमान् इत्यभिधानकाण्डे पाठात् विन्यासविशेषविशिष्टौ हस्तावेवाञ्जलिः तस्य च क्षेपो न सम्भवति। तथापि "सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इति न्यायेनाञ्जलिस्थोदकस्यैव क्षेपः। विशेषणीभूतस्योदकस्य क्षेपेण तद्विशिष्टस्याञ्जलेर्वा क्षेप उपचर्य्यते। शिखी विनष्ट इत्यादिवत्। अञ्जलेरुदकमिति वा वर्णनीयम्। अस्मिन् पक्षे व्यत्ययेन च्छान्दसं पुंस्त्वमास्थेयम्। अयञ्चोदकाञ्जलिक्षेप उत्थाय प्रणवव्याहृतियुक्तया गायत्र्या करणीयः। प्रणवव्याहृतिसाहित्येनैव गायत्र्याः सर्व्वत्र प्रयोगदर्शनात्। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसः"।

इति। त्रिकेण, 'सावित्री च तृतीयिका' इत्युक्तः प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपेण। अञ्जलिमित्येकवचनं जात्यभिप्रायम्। सूत्रे अञ्जलित्रयक्षेपस्योक्तत्वात्। भवतु वा विकल्पः अञ्जलित्रयं वा एकं वा अञ्जलिं क्षिपेत् इति। तथा गायत्र्या वा त्रिकेण वा, इति। तत्त्वकारस्त्वाह—

"कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम्।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्द्ध्वः सन्ध्ययोः क्षिपेत्।
मध्याह्ने तु सकृदेवं क्षेपणीयं द्विजातिभिः"॥

इति व्यासवचनादत्रवस्थितोऽयं विकल्पः सन्ध्ययोरञ्जलित्रयं क्षेप णीयं मध्याह्ने त्वेकोऽञ्जलिः इति। तच्चिन्त्यम्। सन्ध्यात्रयप्रक्रमे छन्दोगपरिशिष्टे तदभिधानात्—

"सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः।
मध्ये त्वह्न उपर्य्यस्य विभ्राड़ादीच्छया जपेत्"॥

इति परतः सूर्य्योपस्थाने मध्याह्ने विशेषाभिधानेनात्र तदनभिधानेन चैतस्य सन्ध्यात्रयसाधारण्यावगतेः। व्यासवचनोक्ता व्यवस्था त्वन्येषां भविष्यति॥ १०॥

तत उपस्थानमुदुत्यं चित्रमिति॥ ११॥

तदनन्तरं उदुत्यं जातवेदसमिति चित्रं देवानामिति चैताभ्यामृग्भ्यामुपस्थानमाराधनं कुर्य्यात्। सूर्य्यस्येति शेषः। तत्र विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

"तदसंसक्तपार्ष्णिर्वा एकपादर्द्धपादपि।
कुर्य्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्ध्वबाहुरथापि वा।
यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते"॥

इति। तदत्र कृताञ्जलिरूर्द्ध्वबाहुर्व्वेति तुल्यवद्विकल्पाभिधानात्—

"सायं प्रातरुपस्थानं कुर्य्यात् प्राञ्जलिरानतः।
ऊर्द्ध्वबाहुस्तु मध्याह्ने तथा सूर्य्यस्य दर्शनात्"॥

इति हारीतवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम्। वस्तुतस्तु तथा

करणेऽपि गोभिलीयानां स्वशास्त्रोक्तविकल्पस्यानुपालनात् नास्ति काचिद्द वस्तुव्यतिरित्यवधेयम् ॥ ११ ॥

ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोंपूर्व्वां गायत्रीम् ॥ १२ ॥

ध्यानयुक्तमिति क्रियाविशेषणम्। ध्यानयुक्तं यथा भवति, तथा ॐपूर्व्वां गायत्रीमावर्त्तयेत् जपेत्। गायत्रीं ध्यात्वा जपेदित्यर्थः। ध्यानञ्च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्। यथा महाप्रयोगसारादौ।

"कुमारीमृग्वेदयुतां ब्रह्मरूपां विचिन्तयेत्।
हंसस्थितां कुशहस्तां सूर्य्यमण्डलसंस्थिताम् ॥
मध्याह्ने विष्णुरूपाञ्च तार्क्ष्यस्थां पीतवाससीम्।
युवतीञ्च यजुर्व्वेदां सूर्य्यमण्डलसंस्थिताम् ॥
सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धां वृषभवाहिनीम्।
सूर्य्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम्" ॥

इति। एतद्वैकल्पिकं ध्यानान्तरं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम्। यद्यपि ॐपूर्व्वां गायत्रीमावर्त्तयेदित्युक्तं, तथापि व्याहृतिपूर्व्वामित्यपि बोद्धव्यम्। कुतः? तत्साहित्येनैवास्याः प्रयोगदर्शनात्। स्मरन्ति च।

"प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं च जपेत्ततः।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत्" ॥

इति। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

"तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्वां मध्यमामपि शक्तितः।
आसीतोडूद्गमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन्" ॥

इति । पूर्व्वत्रिकं—

"प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च गायत्री च तृतीयिका" ।

इति पूर्व्वमुक्तं प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपम् । अथैवं ॐपूर्व्वामिति न वक्तव्यं, प्रणवव्याहृतिगायत्रीणां युगनद्धवाहित्वेन प्रयोगादेव तत्प्राप्तेः । अथोच्यते कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । केचित् किल गायत्र्याः पूर्व्वतः परतश्च प्रणवं प्रयुञ्जते । यथाह योगियाज्ञवल्क्यः—

"ॐकारं पूर्व्वमुच्चार्य्य भूर्भुवःस्वस्ततः परम् ।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जप एवमुदाहृतः" ॥

तदस्माकं न भवतीति प्रज्ञापनार्थमोंपूर्व्वामित्युक्तम् । कथं नाम ? ॐकारपूर्व्वामेव न पुनरोङ्कारान्तामपीति । अतएव पूर्व्वत्रिकमित्युक्तं कात्यायनेन । यत्तु अन्ते प्रणवप्रयोगेऽपि प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यात् पूर्व्वत्रिकमित्येतदविरुद्धमिति तत्त्वकृद्भिरुक्तम् । तदसङ्गतम् । प्रणवत्वेन द्वयोरैक्येऽपि व्यक्तीनां चतुष्टापत्तेर्विरोधपरिहारस्यासम्भवात् । पूर्व्वमन्ते प्रणवस्यानभिधानेन पूर्व्वत्रिकमित्यनुपपत्तेश्च । यदपि हलायुधेनोक्तम्—

"ब्रह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति" ॥

इति मनुवचनादादावन्ते च प्रणवप्रयोगः इति । तदपि न युक्तम्—

"अध्येष्यमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत्" ॥

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तस्य वेदाध्ययनविषयत्वादेतद्विषयत्वानुपपत्तेः। अन्यथा मन्त्रान्तराणामप्यन्ते प्रणवकरणापत्तेः। स्नानसूत्रपरिशिष्टे तु कल्पान्तरमुक्तम्। यथा—

"व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवं गायत्रीं च प्रति प्रति।
षट्प्रणवसंयुक्तं गायत्रीजपलक्षणम्" ॥

इति। तत्रापि अन्ते प्रणवो नोक्तः। तस्मात् स्वशाखाविरोधात् कौथुमादिभिरन्ते प्रणवो न कर्त्तव्यः। तथा हि कुर्व्वन् प्रमाणं सन्तमृषिमप्रमाणं कुर्य्यात्। तच्चानिष्टम्। तथाच गृह्यासंग्रहः—

"यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत्।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति" ॥

इति। जपे विधिनिषेधौ स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यौ। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः ॥ १२ ॥

आवर्त्तयेदित्युक्तम्। कतिकृत्व आवर्त्तयेत्? तदुच्यते—

अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्चेति ॥ १३ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। चशब्दो विकल्पार्थः। कथं ज्ञायते? एकार्थत्वात्। "एकार्थास्तु विकल्पेरन्" इति हि तन्त्रस्थितिः। अत्र चोत्तरोत्तरकल्पेषु फलभूमा बोद्धव्यः। अन्यथा सम्भवति लघूपाये गुरूपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येतोत्तरकल्पानाम्। तथाच फलवादं वक्ष्यति।

स्नानसूत्रपरिशिष्टे दशकृत्वोऽपि गायत्रीजप उक्तः। यथा—

इति। पूर्व्वत्रिकं—

"प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च गायत्री च तृतीयिका"।

इति पूर्व्वमुक्तं प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपम्। अथैवं ॐपूर्व्वामिति न वक्तव्यं, प्रणवव्याहृतिगायत्रीणां युगनद्धवाहित्वेन प्रयोगादेव तत्प्राप्तिः। अथोच्यते कारणं वक्तव्यम्। उच्यते। केचित् किल गायत्र्याः पूर्व्वतः परतश्च प्रणवं प्रयुञ्जते। यथाह योगियाज्ञवल्क्यः—

"ॐकारं पूर्व्वमुच्चार्य्य भूर्भुवःस्वस्ततः परम्।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जप एवमुदाहृतः"॥

तदस्माकं न भवतीति प्रज्ञापनार्थमोंपूर्व्वामित्युक्तम्। कथं नाम? ॐकारपूर्व्वामेव न पुनरोङ्कारान्तामपीति। अतएव पूर्व्वत्रिकमित्युक्तं कात्यायनेन। यत्तु अन्ते प्रणवप्रयोगेऽपि प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यात् पूर्व्वत्रिकमित्येतदविरुद्धमिति तत्त्वज्ञङ्गिरुक्तम्। तदसङ्गतम्। प्रणवत्वेन द्वयोरैक्येऽपि व्यक्तीनां चतुष्टापत्तेर्विरोधपरिहारस्यासम्भवात्। पूर्व्वमन्ते प्रणवस्यानभिधानेन पूर्व्वत्रिकमित्यनुपपत्तेश्च। यदपि हलायुधेनोक्तम्—

"ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति"॥

इति मनुवचनादादावन्ते च प्रणवप्रयोगः इति। तदपि न युक्तम्—

"अध्येष्यमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत्"॥

"सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्।
गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते" ॥

तत् तु पापापनोदनार्थं भविष्यति। न स पापेन लिप्यते,— इत्युपसंहारात्। तत्र दशावरामित्युक्तत्वादत्र चाष्टकृत्वो जपोपदेशात्। तत्रैव—

"दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम्" ॥

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तथाऽवगतेश्च। अपिच तत्र षट्प्रणवयुक्तगायत्रीजपस्योक्तत्वात् तद्विषयिण्येव तदुक्तदशसंख्येति न किञ्चिदनुचितम् ॥ १३ ॥

पूर्व्वोक्तकल्पानां फलवादमाह—

अष्टकृतः प्रयुज्य पृथिवीमभिजयत्येकादशकृत्वोऽन्तरीक्षं द्वादशकृत्वोदिवं पञ्चदशकृत्वः सर्व्वादिशो-जयति शतकृत्वः सर्व्वान् सहस्रकृत्वो यत्किञ्चित् सर्व्वमिति॥ १४ ॥

प्रयुज्य इत्युत्तरत्र सर्व्वत्रानुषञ्जनीयम्। पृथिवीमभिजयतीति पृथिवीस्थेषु भोग्यवस्तुष्वस्य कामचारो भवतीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। पृथिवीद्युलोकयोरन्तराले अन्तरीक्षलोकः। काम्यन्ते इति कामाः। सर्व्वान् कामान् पूर्व्वोक्तानाप्नोतीत्यर्थः। पूर्व्वोक्तानिति कथं ज्ञायते? "सर्व्वत्वमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तात्। अथवा पूर्व्वोक्तव्यतिरिक्तमपि यत् किञ्चित् कमनीयमस्ति,

तत् सर्व्वमाप्नोति। "सर्व्वत्रमाधिकारिकम्" इति न्याया-दत्रापि पूर्व्वोक्तमेव सर्व्वमिति मा प्रज्ञासीदिति यत् किञ्चि-दित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते नाचष्टे न स जयति॥१५॥

अथेत्यधिकारानन्तर्य्यमाह। यः खल्वधिकारी इमां सन्ध्यां नोपास्ते पूर्व्वोक्तेन विधिना, न स जयति। नाचष्टे इत्यनेनैतदाह। यदु-पासनाऽशक्तौ सन्ध्योपासनविधेरध्ययनमपि कुर्व्वीत। तावताऽपि न प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः। कुतः?

"यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम्"।

इत्यादिदर्शनात्। क्वचित्, नाचष्टे इति प्रतीकं नास्ति। एतदुप-संहारात् गायत्रीजपान्ता सन्ध्येति प्रतीयते। षड्विंशब्राह्मणे सन्ध्योपासनमेवमाम्नायते।

"ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद्ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्या-मुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन्, का वा सन्ध्या कश्च सन्ध्यायाः कालः किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, देवाश्च वा असुराश्चास्पर्द्धन्त तेऽसुरा-आदित्यमभिद्रवंस्त आदित्यो बिभेत्तस्य हृदयं कूर्म्मरूपेणातिष्ठत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्य प्रजापतिरेतद्भेषजमपश्यहतञ्च सत्यञ्च ब्रह्म चोङ्कारञ्च त्रिपदाञ्च गायत्रीं ब्रह्मणोमुखमपश्यत्तस्माद्ब्राह्म-णोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनात् सोऽस्याः कालः सा सन्ध्या तत्सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, यत् साय-मासीनः सन्ध्यामुपास्ते तस्मा वीरस्थानं जयत्यथ यदपः प्रयुङ्क्ते

"सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्।
गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते" ॥

तत् तु पापापनोदनार्थं भविष्यति। न स पापेन लिप्यते,—इत्युपसंहारात्। तत्र दशावरामित्युक्तत्वादत्र चाष्टकृत्वो जपोपदेशात्। तत्रैव—

"दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम्" ॥

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तथाऽवगतेश्च। अपिच तत्र षट्प्रणवयुक्तगायत्रीजपस्योक्तत्वात् तद्विषयिण्येव तदुक्तदशसंख्येति न किञ्चिदनुचितम् ॥ १३ ॥

पूर्व्वोक्तकल्पानां फलवादमाह—

अष्टकृतः प्रयुज्य पृथिवीमभिजयत्येकादशकृत्वोऽन्तरीक्षं द्वादशकृत्वोदिवं पञ्चदशकृत्वः सर्व्वादिशोजयति शतकृत्वः सर्व्वान् सहस्रकृत्वो यत्किञ्चित् सर्व्वमिति॥ १४ ॥

प्रयुज्य इत्युत्तरत्र सर्व्वत्रानुषञ्जनीयम्। पृथिवीमभिजयतीति पृथिवीस्थेषु भोग्यवस्तुष्वस्य कामचारो भवतीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। पृथिवीद्युलोकयोरन्तराले अन्तरीक्षलोकः। काम्यन्ते इति कामाः। सर्व्वान् कामान् पूर्व्वोक्तानाप्नोतीत्यर्थः। पूर्व्वोक्तानिति कथं ज्ञायते? "सर्व्वत्रमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तात्। अथवा पूर्व्वोक्तव्यतिरिक्तमपि यत् किञ्चित् कमनीयमस्ति,

ताविप्रुषो वज्रीभवन्ति ताविप्रुषो वज्रीभूत्वाऽसुरानपाघ्नन्ति ततो-देवा अभवन् परासुरा भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति य-एवं वेद, यत् सायञ्च प्रातश्च सन्ध्यामुपास्ते तया वीरस्थानꣳ स्थानञ्च सन्ततमविच्छिन्नं भवति य एवं वेद" ।

ये तूपासते श्रोत्रिया भवन्तीति ॥ १५ ॥

ये पुनरुपासते सन्ध्यां ते श्रोत्रिया भवन्तीति फलवादः । अत्र यच्छब्दोपादानात् तच्छब्द उपात्तप्राय इति स प्रतीयते । तथाच योगियाज्ञवल्क्यः—

"तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।
उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः" ।

इति ॥ १५ ॥

उपनीताश्छेदनभेदनभोजनमैथुनस्वप्नस्वाध्यायाना-चरन्ति ये सन्ध्याकाले, ते श्वशूकरशृगालगर्दभ-सर्पयोनिष्वभिसम्पद्यमानास्तमोऽभिसम्पद्यन्ते ॥१६॥

उपनीतानामेव सन्ध्योपासनेऽधिकारादुपनीता इत्याह । ये किलोपनीताः सन्ध्याकाले छेदनादीन्याचरन्ति न सन्ध्यामुपासते, ते श्वादियोनिषु जायमानास्तावद्भवन्ति ततोऽपि तमोऽभि-सम्पद्यन्ते। स्वप्नो निद्रा। स्वाध्यायो वेदाध्ययनम्। अतिरोहितार्थ-मन्यत् । सन्ध्याकाले सन्ध्योपासनं विहाय लौकिकं वैदिकं वा ऽन्यत् किमपि कर्म्म न करणीयम् । तदानीं कृतं वेदाध्ययन-मप्यनर्थाय भवति कैव कथाऽन्येषां कर्म्मणामित्यभिप्रायः ॥ १६॥

यस्मात् सन्ध्योपासने महानभ्युदयः विपर्य्यये कालातिपाते च महाननर्थः—

तस्मात् सायं प्रातः सन्ध्यामुपासीत ॥ १७ ॥

अक्षरार्थः। अत्र सायं प्रातरित्युपादानात् षड्‌विंशब्राह्मणेऽपि तथैव पठितत्वात् सायंप्रातर्होमवत् सन्ध्योपासनमपि कौथुमादीनां सायमुपक्रममेव प्रतीयते ॥ १७ ॥

अथेदानीं सन्ध्योपासनानन्तरं कश्चिज्जपोऽभिधीयते—

उदुत्यं चित्रमुद्वयं तमसस्परि भासं प्रागन्यदनुवर्त्तते उन्नयं गायत्र्यानुगानं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् जपेत् ॥१८

उदुत्यमित्यादयस्त्रयो मन्त्रप्रतीकाः। तत्रोदुत्यं चित्रमित्येतौ मन्त्रौ छन्दस्यार्च्चिके पठितौ सूर्य्योपस्थाने विनियुक्तावेव। उद्वयमित्ययं मन्त्रः छान्दोग्योपनिषदि पठ्यते। भासादयः सामविशेषाः। तत्र भासस्य बहुत्र गीयमानत्वेऽपि छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायां प्रत्नस्य वृष्णो अरुषस्य नूमह इत्यस्यामृचि गीयमानं यद्भासं नाम सामारण्यके पठ्यते तदेवाद्रियन्ते वृद्धाः। प्रागन्यदनुवर्त्तते इत्यनेन तत्संबन्धात्ताच्छब्द्यमिति न्यायात् तद्वाक्यसंबन्धात् उदुत्यं जातवेदसमित्यस्यामृचि आरण्यके गीयमानं आद्यमह्नोरात्रव्रतं नाम साम लक्ष्यते। उन्नयं नाम साम, उत्। नयामि। आदित्यम्। इत्यादिके स्तोभे आरण्यक एव गीयते। गायत्र्यामृचि यत् साम गीयते, तद्गायत्र्यनुगानम्। एतत् सर्व्वं प्रातः पूर्व्वाभिमुखस्तिष्ठन् दण्डवदूर्द्ध्वः सन् जपेत् ॥ १८ ॥

एषो उषा अपूर्व्व्या आवुन्दं वृहत्वा ददे ऋजु-नीतिनो वरुणः प्रत्यु अदर्श्यायत्युच्छेदभिश्रुता हव-मिति वर्गमस्तं गते शतशो धारा अवकीर्य्य गायत्र्यनु विसृज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत् ॥ १९ ॥

गायत्रीजपादनन्तरं गायत्रीं विसृज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत्। गायत्र्यनुविसृज्य इति छान्दसः प्रयोगः। सुपां सुलुगित्यादिना द्वितीयैकवचनस्य स्थाने सुर्व्वा। तथाच अनु जपानन्तरं गायत्रीं विसृज्येत्यर्थः। गायत्र्यनुविसृज्य इति केचित् न पठन्ति। पठन्ति च प्राङ्मुख इत्यत्र प्रत्यङ्मुख इति। कदा जपेत्? अस्तं गते। सूर्य्ये इति शेषः। सूर्य्यास्तगमनपर्य्यन्तकालस्य सन्ध्यो-पासनेनावरुद्धत्वात् तदानीं जपासम्भवादित्यभिप्रायः। किं कृत्वा जपेत्? शतशो धारा अवकीर्य्य। शतशब्दोबहुत्ववचनः। कस्मात्? नैघण्टुके काण्डे बहुनामसु पाठात्। बह्वीरुदकधारा-अवकीर्य्य विक्षिप्य। किं जपेत्?

एषो उषा अपूर्व्वा इत्यादिवर्गं जपेत्। तत्र, एषो उषा अपूर्व्व्या इत्यादिका ऋक् छन्दस्यार्चिके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयार्द्धे चतुर्थदशतेः चतुर्थी। आवुन्दं वृत्रहा ददे इत्यादिका तस्यैव तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धस्य तृतीयदशतेः तृतीया ऋक्। ऋजु नीतिनोवरुण इत्यादिका ऋक् तस्यामेव दशतौ पञ्चमी। प्रत्यु अदर्श्यायति इत्यादिका च तस्यैवार्चिकस्य चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे द्वितीयदशतौ प्रथमा ऋक्। उत्तरार्च्चिकस्य प्रथम-

प्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे चतुर्द्दशसूक्तस्य प्रगाथात्मकस्य प्रथमा च। उद्वेदभिश्रुता हवमित्यादिका तु तस्यैवार्च्चिकस्य द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धस्य चतुर्थदशती प्रथमा ऋक्। उत्तरार्च्चिकस्य षष्ठ-प्रपाठकस्य तृतीयार्द्धगतद्वितीयसूक्तस्य प्रथमा च। वर्गमिति करणात् सर्व्वत्रैव दशतिसमाप्तिपर्य्यन्तं यथायथं सूक्तसमाप्ति-पर्य्यन्तं वा जपः करणीय इति प्रतिभाति।

एषो उषा अपूर्व्व्या इति प्रतीकं केचिन्न पठन्ति। तत्-स्थाने च केचिदत्र षोड़शाब्दमिति केचिच्च अन्तषोड़शाब्दमिति पठन्ति। उभयथा पाठेऽपि तत् पृथगेव सूत्रम्। तत्र तावदत्र षोड़शाब्दमिति पाठे अष्टवर्षोपनीतस्य ब्रह्मचारिणः षोड़श-वर्षपर्य्यन्तमयं जप इत्यर्थः। पाठान्तरेऽपि व्यत्यासेन प्रयोगात् षोड़शवर्षस्यान्तपर्य्यन्तमिति तथैवार्थः। तच्च सूत्रं पूर्व्वेण प्रात-र्जपेन परेण च सायं जपेन संबध्यते। मध्यपठितस्य विशेषा-भावात्। साहचर्य्यात् मध्यन्दिनजपेऽपि तथा॥ १९॥

मध्यन्दिने विभ्राड्बृहदासीनो जपेदासीनोजपेदिति॥२०

विभ्राड् बृहदिति मन्त्रः छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते। द्विर्वचनमिति करणञ्च सन्ध्यासूत्रसमाप्तिं द्योतयति। केचिदेतत् सूत्रमन्यथा पठन्ति। मध्यन्दिने विभ्राड् बृहद्वयमहाँ असीति वयमहाँ असीति इति। तत्पाठे तु प्राङ्मुख उपविश्य जपेदिति पूर्व्वसूत्रा-दनुवर्त्तनीयम्। वयमहाँ असीत्ययमपि मन्त्रः छन्दस्यार्च्चिके उत्तरार्च्चिके च पठ्यते।

स खल्वयं जपः सन्ध्योपासनात् परं करणीयः न सूर्य्योपस्थानकाले। प्रमाणाभावात्। सूर्य्योपस्थानमतिक्रम्य सन्ध्योपासनञ्चोपसंहृत्याभिधानात्। अस्तं गते सूर्य्ये सायं जपविधानात्। सायंप्रातःसन्ध्योपासनमभिधाय तद्वैपरीत्येन प्रातःसायंजपस्याभिधानाच्च। तथा कात्यायनः—

"उच्चित्रमृग्द्वयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम्।
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः॥
मध्ये त्वङ्क उपस्थाने विभ्राड़ादीच्छया जपेत्"॥

इति प्रातःसायमुपस्थानमुच्चित्रमृग्द्वयेन मध्याह्ने तु उपस्थाने विभ्राड़ादीनामिच्छया जपमाह। तदत्र मध्यन्दिने विभ्राड़् बृहदित्यस्य जपोऽपि सन्ध्योपासनात् परमेव न सूर्य्योपस्थानकाले। प्रातःसायंजपेन साहचर्य्यात्तथाऽवगतेः। कात्यायनेन उपस्थाने विभ्राड़ादीनां जपाभिधानात् अत्र तु विभ्राड़्बृहन्मन्त्रस्यैव जपोक्तेश्च तस्माद्वैलक्षण्यमस्यावगम्यते॥

विप्रेण चन्द्रकान्तेन तन्त्रसिद्धान्तवेदिना।
छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्यं काश्यां विनिर्मितम्॥
यः सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिर्मामत्र विनियुक्तवान्।
प्रीयतां कर्म्मणेतेन स एव परमेश्वरः॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीगर्भसम्भूतश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यकृतं छन्दोगसन्ध्यासूत्रभाष्यं समाप्तम्।

छन्दोगस्नानसूत्रम् ।

प्रथमा खण्डिका ।

विश्वेश्वरं नमस्कृत्य पितरौ च गुरूंस्तथा ।
छन्दोगस्नानसूत्रस्य भाष्यं वक्ष्ये समासतः ॥

अथ स्नानविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथेत्ययं निपात आर्षग्रन्थस्यादितः प्रयुज्यते ग्रन्थोपक्रमावद्योतकः । श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनो भवति । सन्ध्याग्रन्थानन्तर्य्यं वाऽभिधत्ते । तदनन्तरमेतस्याभिधानात् । स्नानं नाम सर्व्वाङ्गीणो जलसंयोगविशेषः । तस्य विधिं विधानमितिकर्त्तव्यतामिति यावत् । व्याख्यास्यामः विशेषेण विस्पष्टं वा सम्यक् कथयिष्यामः ॥ १ ॥

नदीदेवखातगर्त्तप्रस्रवणादीन् गत्वा ॥ २ ॥

स्नानार्थं नद्यादीनां मध्ये कञ्चित् जलाशयं गत्वा । नदीगर्त्तलक्षणमाह च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः" ॥

इति । देवखातमकृत्रिमखातजलाशयः । प्रस्रवणं निर्झरः ।

आदिशब्दः विलकृत्रिमजलाशयादिसंग्रहार्थः । नद्यादीन् जलाशयानिति जलाशयापेक्षया पुंसा निर्देशः । नदीं देवखातं गर्त्तप्रस्रवणादिकं स्नानार्थं गत्वा,—इति क्वचित् पाठः ॥ २ ॥

शुचौ देशे मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुपकल्प्य ॥ ३ ॥

जलाशयस्य तीरे शुचौ देशे मृदादिकमुपकल्प्य स्थापयित्वा । अक्षता यवाः । कुतः ?

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते" ।

इति वचनात् । प्रसिद्धमन्यत् । तत्तीरं जलेन प्रक्षाल्य तद्देशे मृत्तिकां कुशं गोमयं तिलानक्षतांश्चोपकल्पयेत्,—इति केचित् पठन्ति ॥३॥

पारक्यनिपाने पञ्च पिण्डानुद्धृत्य ॥ ४ ॥

निपीयतेऽस्मादिति निपानं जलाधारः । परकीयजलाशये यदि स्नायात्, तदा तस्मात् निपानात् पञ्च मृत्पिण्डानुद्धृत्य वहिः क्षिप्त्वा स्नातव्यम् । पिण्डोद्धरणस्यार्थवत्त्वार्थं तस्य वहिर्निःक्षेपोऽवगम्यते ॥ ४ ॥

नमस्कृत्य तीर्थं पावकानः सरस्वतीति ॥ ५ ॥

पावकानः सरस्वतीत्यनेन मन्त्रेण तीर्थं नमस्कृत्य वक्ष्यमाणं कुर्य्यात् ॥ ५ ॥

पादावारभ्य मृद्भिर्गात्राणि प्रक्षाल्योपविशेत् ॥ ६ ॥

मृदा प्रक्षालनायोगात् मृद्युक्ताभिरद्भिः पादावारभ्य शिरोऽन्तान्यङ्गानि प्रक्षाल्य उपविशेत् । मृद्भिरिति बहुवचनात् मृदां भागेन

बहुत्वसम्पादनं कार्य्यमिति प्रतीयते। मृदां त्रिधा करणं त्रिधाकृतानां तासां पृथग्विनियोगश्च स्मृत्यन्तरेऽभिहितः। तद्यथा।

"मृत्तिकां तु त्रिधा कृत्वा भागेनैकेन लेपयेत्।
दक्षिणेनैव हस्तेन अष्टावेताननुक्रमात्॥
ललाटमंसौ हृत्पृष्ठमुदरं च सकुक्षिकम्।
ततो वामकरेणैव नाभिवस्त्युरुजङ्घकम्॥
दक्षिणादिक्रमेणैव चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः।
मृदा तृतीयभागेन करौ च त्रिः समार्जयेत्"॥

इति। अन्यत्रापि।

"गत्वोदकान्तं विधिवत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ।
त्रिधा कृत्वा मृदं तान्तु गोमयं तद्विचक्षणः॥
अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनन्तु तैः।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्य्यात् क्षालने मृदसङ्करम्"॥

इति। वस्तुतस्त्वन्येषामेवैष विधिर्नास्माकम्। कथं ज्ञायते? एकत्र ललाटादिक्रमेणान्यत्राधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनोक्तेः। अस्मत्सूत्रकारेण च पादावारभ्याङ्गानां प्रक्षालनोपदेशात्। तस्मात् मृदः भागत्रयं कृत्वा एकेन भागेनेदानीं पादावारभ्याङ्गानि प्रक्षालनीयानि। अपरभागद्वयविनियोगः परतो वक्ष्यते। अधममध्यमोत्तमाङ्गविनियोगार्थमेकैकं मृद्भागं पुनस्त्रिधा विभज्यते चेत्, नास्ति वस्तुक्षतिः। तदिदानीमङ्गानां प्रक्षालनं न स्नानार्थं किन्तु स्नानयोग्यतासम्पत्त्यर्थम्। कुतः? इदानीं देवताऽभिसन्धेरनभिधानात् परतश्च तदभिधानात्तथाऽवगतेः। अग्रे

स्नानयोग्यतासम्पत्त्यर्थानां शिखाबन्धनादीनामुपदेशाच्च। स्नानन्तु द्वितीयखण्डिकायां वक्ष्यते ॥ ६ ॥

कथमुपविशेत् ? तदुच्यते ।

बद्धशिखो यज्ञोपवीती प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशहस्तः शुचिः समाहितः ॥ ७ ॥

शुचिरस्पृश्यस्पर्शनादिरहितः। समाहितोऽविक्षिप्तचित्तः। अतिरोहितार्थमन्यत्। केचित्, बद्धशिखो नित्यं यज्ञोपवीत्याचम्य प्राङ्मुख इत्याद्यन्यथा सूत्रमिदं पठन्ति। तत्पाठे तु नित्यमिति पूर्व्वेण बद्धशिखीत्यनेन परेण च यज्ञोपवीतीत्यनेन संबध्यते। कुतः ? मध्यपठितस्य विशेषाभावात्। तेन सर्व्वस्यामवस्थायामेतयोरावश्यकत्वं कुशहस्तत्वस्य तु नैवमित्यवगम्यते। आचम्येति वचनादिदानीमप्याचमनं कर्त्तव्यमिति च। परन्त्वनुपदमेवाचमनस्य वक्ष्यमाणत्वादिदानीमन्यदाचमनं न सुश्लिष्टमिति बहुषु पुस्तकेषु दृष्टः पूर्व्वएवपाठो मम समीचीनः प्रतिभाति। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ७ ॥

अथ सप्त व्याहृतीः सावित्रीं च जप्त्वा ॥ ८ ॥

अथ यथोक्तोपवेशनानन्तरम्। सप्त व्याहृतीः "भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यमिति सप्त व्याहृतयः"—इति सन्ध्यासूत्राद्युक्ताः। सप्तव्याहृतय इति पाठे च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः। जप्त्वा इत्यत्र जपसंख्यानुपदेशात् सकृदेव जपः। यत्र हि संख्याविशेषोऽभि-

प्रेयते, तत्र स निर्दिश्यते । यथोत्तरसूत्रादौ । सकृज्जप्त्वा,—इत्येव केचित् पठन्ति ॥ ८ ॥

सप्तकृत्वः सावित्र्याऽनुमन्त्रितं सकृदुदकमाचामेत् ॥९॥

सप्तकृत्वः सावित्रीमुदकोपरि जप्त्वा तदनुमन्त्रितमुदकं सकृदाचामेत्, "चमु भक्षणे"—इति स्मरणात् सम्यग् भक्षयेत् । "हृद्गाभिः पूयते विप्रः"—इति ह्याचमने स्मरन्ति । अथ सकृदित्येतदवाच्यं, संख्याविशेषस्यानुपदेशादेव सकृदाचमनं भविष्यति । उच्यते । "त्रिराचामेत्"—इति गृह्यसूत्रे,—

"त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्पृशेत्" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचने, अन्यत्र च, सर्व्वत्रैवाचमने वारत्रयमब्भक्षणविधानात् सकृदित्यनुक्तौ वारत्रयमब्भक्षणमपि कश्चिदाशङ्कीत । सा माभूदिति सकृदित्युक्तम् । उत्तरसूत्रे यथाविधि इति करणादत्र परिमार्ज्जनादिकं नास्तीति प्रतीयते । त्रिराचामेदित्युपक्रम्य परिमार्ज्जनादिविधानात् सकृदाचमने न खल्वेतत् प्राप्नोति । सोऽयं सकृच्छब्दोऽमुमप्यर्थं सूचयति ॥ ९ ॥

तत आचम्यापो यथाविध्याचम्यापो यथाविधि ॥१०॥

ततः गायत्र्यनुमन्त्रितोदकपानानन्तरं यथाविधि गृह्योक्तप्रकारेणाप आचम्य । द्विर्वचनमादरार्थं स्नानयोग्यतासम्पादककर्म्मसमाप्त्यर्थञ्च । केचित् द्विर्वचनं न पठन्ति ॥ १० ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये प्रथमा खण्डिका ।

द्वितीया खण्डिका।

अथ देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ॥ १ ॥

अथ स्नानयोग्यतासम्पत्त्यनन्तरं, यस्या देवतायाः प्रीतये स्नानं कर्त्तव्यं तस्या देवताया अभिसन्धानं कृत्वा। अमुकदेवताप्रीतये स्नानं करिष्ये इति यथावत् सङ्कल्प्येत्यर्थः। देवता चात्र परमेश्वर एवेति शिष्टाः। अन्यासामपि देवतानां तदात्मकत्वादित्यभिप्रायः। एष उ ह्येव सर्व्वे देवा इति श्रुतेः। देवानादेशे विष्णुरिति च स्मरन्ति। देवताध्यानं कृत्वा इति वाऽर्थः ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षाघृतवत्यश्वक्रान्ताभिर्ऋग्भिर्मृत्तिकामादाय ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षा इति घृतवतीति ऋचोः प्रतीकौ। अश्वक्रान्ताशब्देन तच्छब्दयोगात् अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते इत्यादितैत्तिरीयशाखापरिपठिता ऋगुच्यते। भवति हि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्द्यम्। यथा दण्डयोगात् दण्डः पुरुष इति। अर्शआदित्वादच्प्रत्ययाश्रयणाद्वा तदर्थलाभः। अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षडृचेन संमृज्य ॥ ३ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षडृचं सूक्तं उत्तरार्चिके पठ्यते। तत्र इदं विष्णुर्विचक्रमे इति प्रथमा। त्रीणि पदा विचक्रमे इति

द्वितीया। विष्णोः कर्म्माणि पश्यत इति तृतीया। तद्विष्णोः परमं पदमिति चतुर्थी। तद्विप्रासो विपण्यव इति पञ्चमी। अतो देवा अवन्तु न इति षष्ठी। आभिः ऋग्भिर्मृत्तिकां संमृज्य सम्यक् शोधयित्वा। मृज शुद्धौ इति स्मरणात्। मृदः शोधनञ्च जलसंयोगेन। अपां सर्व्वशोधकत्वात्॥ ३॥

उद्वयं तमसस्परि उदुत्तममिति चोर्द्ध्वौ पाणी कृत्वाऽऽदित्यमवेक्षेत॥ ४॥

ततो हस्तावूर्द्ध्वौ कृत्वा उद्वयमिति उदुत्तममिति चैताभ्यामृग्भ्यामादित्यं पश्येत्॥ ४॥

उद्धृतासि वराहेणामोसीति च प्रतिलोमान्यङ्गान्यभिमृशेरन्॥ ५॥

उद्धृतासीति अमोसीति चाभ्यामृग्भ्यां प्रतिलोमानि पूर्व्वं पादावारभ्येत्यभिधानात्तद्विपरीतक्रमेण शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि अभिमृशेरन् सर्व्वतोभावेन स्पृशेरन् पूर्व्वोक्तया संमृष्टया मृदा। तां मृदमङ्गेषु लिम्पेयुरित्यर्थः। उद्धृतासीति मन्त्रः तैत्तिरीयारण्यके, अमोसीति च मन्त्रब्राह्मणे पठ्यते॥ ५॥

द्विरेतयैरावृता कृत्वा॥ ६॥

एतयाऽनन्तरोक्तया आवृता इतिकर्त्तव्यतया। एवकारकरणात् मृत्तिकादानादिसमस्तैवावृत् द्विः कर्त्तव्येति दर्शयति। द्विर्वारद्वयं कृत्वा अङ्गेषु मृत्तिकालेपनमित्यर्थः। प्रथमेन सहैव द्वित्वम्॥ ६॥

गावश्चिद्घासमन्यव इत्येतेन गोमयं गात्रेषु मृत्तिकावत् ॥ ७ ॥

गावश्चिदित्येतेन मन्त्रेण गोमयं गात्रेषु लेपयेत् । मृत्तिकावदित्यनेन अत्रापि प्रतिलोमत्वमङ्गानाम् । द्विश्च लेपो गोमयस्य ॥७॥

ऋतञ्च सत्यञ्चेति त्रिः शुष्काघमर्षणं जपेत् ॥८॥

ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यघमर्षणसूक्तं स्थले वारत्रयं जपेत् । स्थले यदघमर्षणसूक्तं जप्यते, तत् शुष्काघमर्षणमित्युच्यते ।

"अपि चाप्सु निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्षणम्" ।

इत्येवमादौ हि जले तज्जपः प्रसिद्धः । अत्र तु स्थले जपार्थं शुष्काघमर्षणमित्युक्तम् । एतावत् पर्य्यन्तं स्थले कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

ततो देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ॥ ९ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् । तदिदं गोभिलीयानां स्नानद्वयम् । यदितः पूर्व्वं स्थले कर्त्तव्यमुक्तं तत् शुष्कस्नानमिति मृत्तिकास्नानमिति चाख्यायते । यदितः प्रभृति वक्ष्यमाणं तज्जलस्नानमिति वारुणस्नानमिति चोच्यते । तत्र पूर्व्वत्र स्नानशब्दो गौणः वारुणस्नानाधिकारसम्पत्त्यर्थः, परत्र मुख्य इत्यनुसन्धेयम् । अतएव स्नानस्य द्वित्वात् सङ्कल्पद्वयमविरुद्धम् । अथवा पूर्व्वमुक्तमिदानीं वक्ष्यमाणञ्चोभयं मिलित्वैकमेव स्नानम् । तस्यैव किञ्चित् स्थले किञ्चिच्च जले कर्त्तव्यम् । स्नानस्यैकत्वे चैकस्मिन् स्नाने सङ्कल्पद्वयायोगादत्र देवताभिसन्धिं कृत्वेत्यस्य जलाभिमानिनीं देवतां ध्यात्वेत्यर्थो वर्णनीयः ॥ ९ ॥

नाभिमात्रजले स्थित्वा ॥ १० ॥

नाभिपरिमितजले दण्डवदूर्द्धः स्थित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

शन्नोदेव्यापोहिष्ठीयाभिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिरेतोन्विन्द्रं तमुष्टवाम नकि इन्द्र इत्याभिर्ऋग्भिः पवित्रवतीभिर्मार्ज्जयित्वा ॥ ११ ॥

अत्र प्रतीकादिना मन्त्राणां निर्देशः। तत्र तावत् शन्नोदेवीरभिष्टये इत्यादिर्मन्त्रः छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते। आपोहिष्ठेति तृचात्मकं सूक्तमुत्तरार्च्चिके। तत्र आपोहिष्ठा मयो भुव इति प्रथमा। यो वः शिवतमोरस इति द्वितीया। तस्मा अरं गमाम व इति तृतीया।

पावमानीभिः पावमानपर्व्वपठिताभिः। यद्यपि कपिञ्जलन्यायेन बहुवचनस्य त्रित्वे पर्य्यवसानं, यद्यपि च छन्दस्यार्च्चिके पावमानपर्व्वपरिपठितास्तिस्र ऋचः ग्रहीतुं योग्याः, तथापि उत्तरार्च्चिकस्य प्रथमे खण्डे यदिदं पावमानं त्यृचं सूक्तत्रयं पठ्यते, तदेवाद्रियन्ते शिष्टाः। तत्र उपास्मै गायता नर इति प्रथमा। अभि ते मधुना पय इति द्वितीया। स नः पवस्व शं गवे इति तृतीया। दवि द्युतत्या रुचा इति चतुर्थी। हिन्वानो हेतुभिर्हित इति पञ्चमी। ऋधक् सोम स्वस्तये इति षष्ठी। पवमानस्य ते कवे इति सप्तमी। अच्छा कोशं मधुश्चुतं इत्यष्टमी। अच्छा समुद्रमिन्दव इति नवमी।

तरत्समन्दीभिः तच्छब्दयुक्ताभिर्ऋग्भिः। तत्संबन्धात्ताच्छब्द्यम्। ताश्च चतस्रः ऋचः उत्तरार्च्चिके समाम्नायन्ते। तत्र, तरत्समन्दी धावति इति प्रथमा। उस्रा वेद वसूनां इति द्वितीया। ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योः इति तृतीया। आययोस्त्रिꣳशतं तना इति चतुर्थी।

एतोन्विन्द्रमित्यादि तृचात्मकं सूक्तमुत्तरार्च्चिके पठ्यते। एतोन्विन्द्रमित्यनेन तस्य परिग्रहः। कथं ज्ञायते? तृच-सूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात्। तत्र एतोन्विन्द्रꣳस्तवाम इति इति प्रथमा। इन्द्र शुद्धो न आगहि— इति द्वितीया। इन्द्र शुद्धो हि नोरयिं इति तृतीया।

तमुष्टवाम यङ्गिर इत्युत्तरार्च्चिके तृचसूक्तस्य तृतीयाया ऋचः प्रतीकम्। अतस्तन्मात्रस्यैवात्र ग्रहणम्। न कि इन्द्र त्वदुत्तरं इत्येषा छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते।

पवित्रवतीभिः पवित्रशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः। पविचन्ते इत्यादि तृचं सूक्तमुत्तरार्च्चिके पठ्यते। बहुवचनस्यार्थवत्त्वार्थं तस्यैव ऋक्-त्रयस्य ग्रहणम्। यद्यपि तत्र द्वे ऋचौ पवित्रशब्दयुक्ते, तथापि छत्त्रीरुपदधातीति भूम्ना व्यपदेशस्य सिद्धान्तितत्वात् तिस्र एव ऋचः पवित्रवत्य उच्यन्ते। तत्र पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पते इति प्रथमा। तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे इति द्वितीया। अरूरुच-दुषसः पृश्निरग्रिय इति तृतीया। पवित्रवतीभिरित्यत्र चकारो-लुप्तवत् द्रष्टव्यः। ऋज्वन्यत्। एतदनन्तरं, ॐ भूः पुनातु। ॐ भुवः पुनातु। ॐ स्वः पुनातु। ॐ भूर्भुवः स्वः पुनातु। इति समाचारात् मार्ज्जयन्ति ॥ ११ ॥

त्रिः प्राणायामं कृत्वा त्रिः प्लुत्य ॥ १२ ॥

स्वाह्नसूत्राद्युक्तरीत्या वारत्रयं प्राणायामं कृत्वा वारत्रयं निमज्य ॥१२॥

सहस्रशीर्षा इति तृचेनाघमर्षणं जपेत् ॥ १३ ॥

तृचेणेति च्छान्दसोऽयं प्रयोगः। धान्येन धनवानितिवदभेदे तृतीया। सहस्रशीर्षा इति ऋक्त्रयाभिन्नमघमर्षणं जपेत्। ऋतञ्चेत्याद्यघमर्षणसूक्तजपो माभूदिति सहस्रशीर्षा इति तृचेनेत्याह। तत्र सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रथमा। त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुष इति द्वितीया। पुरुषएवेदं सर्व्वमिति तृतीया। नेदं तृचं सूक्तं, येनादिग्रहणेन ऋक्त्रयग्रहणं स्यात्। किन्तु छन्दस्यार्चिके पठितानां सहस्रशीर्षा इत्यादीनां तिसृणामृचां ग्रहणार्थं सहस्रशीर्षा इति तृचेनेत्युक्तम्। जपश्चासां जलनिमग्ननासिकेन वायुं निरुध्य कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिकाः। युक्तन्तु जलनिमग्नेन कर्त्तुम् ॥ १३ ॥

ततस्त्रिराप्लुत्य ॥ १४ ॥

ऋज्वर्थम् ॥ १४ ॥

पुनः शन्नोदेव्यादिभिर्मार्ज्जनञ्च मार्ज्जनञ्च ॥ १५ ॥

शन्नोदेव्यादिभिः पूर्व्वोक्ताभिर्ऋग्भिः पुनर्मार्ज्जनञ्च कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः। द्विर्व्वचनं स्नानविधिसमाप्त्यर्थम्। सोऽयं मध्याह्नस्नानविधिः। कथं ज्ञायते? सन्ध्याग्रन्थानन्तरमेतस्याभिधानात् परतो ब्रह्मयज्ञोपदेशाच्च तथाऽवगतेः। अतएव,

"यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः" ।

इत्यनेन प्रातःस्नानेऽहःस्नानधर्म्मातिदेशः कात्यायनस्योपपद्यते। किन्त्वग्निमतामयं विस्तृतः स्नानविधिः प्रातःस्नाने न भवति। तथात्वे होमकालस्यात्ययापत्तेः। तदपि स एवाह।

"अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः ।
प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः" ॥

इति ॥ १५ ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये द्वितीया खण्डिका।

तृतीया खण्डिका।

उक्तः स्नानविधिरथेदानीं स्नानाङ्गं तर्पणं वक्तव्यम्। अस्ति तावत् प्रधानं तर्पणं, पितृयज्ञस्तु तर्पणम्,—इत्यादिशास्त्रैरुक्तम्। अस्ति च स्नानाङ्गमपि तर्पणम्। कथं ज्ञायते?

"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्"॥

इति स्मरणात्। अग्रे चायमर्थः प्रवेदयिष्यते। अतस्तद्विवक्षया तावदुपक्रमते।

अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत॥ १॥

अथ स्नानानन्तरं सन्ध्यामुपासीत। सन्ध्यासूत्रे सायंप्रातःसन्ध्योपासनं नित्यमित्युक्तम्। सायंप्रातःसन्ध्योपासनवत् मध्याह्नसन्ध्योपासनमपि नित्यमित्यर्थः। तथाच कात्यायनः।

"एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"॥

इति। नित्यवदित्यनेन सायंप्रातःसन्ध्योपासनयोः कृत्स्नविध्यतिदेशः॥ १॥

तत्र मध्याह्नसन्ध्योपासने सूर्य्योपस्थाने विशेषमाह।

उदुत्यं चित्रमायं गौरपत्ये तरणिरुद्यामेष्याभि-र्ऋग्भिः सवितुरुपस्थानम् ॥ २ ॥

उदुत्यमित्यादयः ऋचां प्रतीकाः । यद्यपि नित्यवत् सन्ध्या-मुपासीतेत्यतिदेशादेवोदुत्यं चित्रमिति ऋग्द्वयं प्राप्नोति इति तत्प्रतीककीर्त्तनमनर्थकम् । तथापि तदवचने आयं गौरित्यादि-कात् वैकृतात् विशेषोपदेशात् शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्वत् प्राकृतस्य ऋग्द्वयस्य निवृत्तिः स्यादिति तत्प्रतीकपरिकीर्त्तन-मित्यवगन्तव्यम् ।

तत्र तावत् उदुत्यं चित्रमिति मन्त्रौ सायंप्रातःसन्ध्योपा-सनयोः सूर्य्योपस्थाने विनियुक्तावेव । आयं गौरित्युत्तरार्च्चिके तृचस्य सूक्तस्य प्रथमा । तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात् आयं गौरित्यनेन तदादिकस्य तृचसूक्तस्यैव ग्रहणम् । तत्र, आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति प्रथमा । अन्तश्चरति रोचना इति द्वितीया । त्रिंशद्धाम विराजति इति तृतीया ।

अपत्ये तायवो यथा इतीयमृक् च्छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते । तरणिर्विश्वदर्शत इत्यादिकाऽपि तत्रैव पठ्यते । परिगृहीता चेयं शिष्टैः । उत्तरार्च्चिकेऽपि तरणिरित् सिषासति इति प्रगाथात्मके सूक्ते प्रथमा पठ्यते । न त्वियमत्र शिष्टैः परिगृह्यते । उद्यामेषि रजः पृथु इतीयमपि छन्दस्यार्च्चिक एव समाम्नायते ।

साम्प्रदायिकास्तु अपत्ये तायवो यथा इत्यादि ऋग्द्वयं, तरणिर्विश्वदर्शत इत्यादि ऋक्त्रयं, उद्यामेषि रजः पृथु इत्यादि

ऋक्त्रयञ्चात्र परिगृह्णन्ति। उदुत्यं चित्रमित्यादिऋग्द्वय-पाठानन्तरं विभ्राड्बृहत् पिबतु सोम्यं मधु इत्यादिकामृचं पठित्वा चित्रं देवानामुदगादनीकं इतीमामपि ऋचं पुनः पठित्वा आयं गौरित्याद्याऋचः पठन्ति च। तेषामयमाशयः।

"उच्चित्रमृग्द्वयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम्।
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः॥
मध्ये त्वह्न उपस्थाने विभ्राड़ादीच्छया जपेत्"।

इति कात्यायनेन मध्याह्नसन्ध्योपासने उदुत्यं चित्रमिति ऋग्-द्वयेन सवितुरुपस्थानानन्तरं विभ्राड़ादीनां दशतिसमाप्तिपर्य्यन्तं तदर्व्वाग् वा इच्छया जपोऽभिहितः। तदनुरुन्धानैः साम्प्रदायिकैः दशतिसमाप्तिपर्य्यन्तं सर्व्वासामृचां संग्रहार्थं अपत्ये इत्यादौ यथायथमृक्द्वयमृग्त्रयञ्च परिगृह्यते। छन्दस्यार्च्चिके ह्यारण्यकाण्डे पञ्चमदशती ताः पर्व्वा ऋचः समाम्नायन्ते। तत्र विभ्राड् बृहदित्येषा द्वितीया ऋक्। चित्रं देवानामिति तृतीया। आयं गौरिति चतुर्थी। अन्तश्चरतीति पञ्चमी। त्रिंशद्धामेति षष्ठी। अपत्ये इति सप्तमी। अदृश्रन्नस्य केतव इत्यष्टमी। तरणिर्विश्व-दर्शत इति नवमी। प्रत्यङ् देवानां विश इति दशमी। येना पावक चक्षषा इत्येकादशी। उद्यामेषीति द्वादशी। अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः इति त्रयोदशी। सप्त त्वा हरितो रथे इति चतुर्दशी। ततो दशतिसमाप्तिः।

इदन्त्विह वक्तव्यम्। नित्यवत् सन्ध्यामुपासीतेत्युपक्रम्याभि-र्ऋग्भिः सवितुरुपस्थानमित्यभिधानात् फलसंयोगाद्यनभिधाना-

स्वासामृचां सवितुरुपस्थाने नित्यवत् संयोगोवगम्यते। कात्यायनेन त्विच्छया जपेदित्यभिधानात् विभ्राड़ादीनामनित्यसंयोगः। तत्कथमुभयोरेकार्थत्वं सम्भवति। नित्यानित्यसंयोगविरोधापत्तेः। एवमत्र विभ्राड़ादीनामनुपदेशात् अन्यत्र चोपदेशात् व्यक्तमनयोर्भिन्नार्थत्वम्।

कथं वा आयं गौरित्यादौ अनुल्लिखितप्रतीकानां द्विवाणामृचामुपसंग्रहः शक्यते कर्त्तुम्। आभिरितीदमः सन्निहितवचनत्वात्। आदिग्रहणस्य च तन्मन्त्रमात्रग्रहणज्ञापनार्थत्वात्। त्र्यृचसूक्तानामेव परमादिग्रहणेन ग्रहणमुक्तम्। तथात्वे चाभिर्ऋग्भिरिति वचनमत्यन्तमेव कदर्थितं स्यात्। न चैतदुचितम्। स्नानसूत्रपरिशिष्टपरिसमाप्तौ अथ मन्त्रा इत्युपक्रम्य एकैकमन्त्रप्रतीकानामेवोल्लेखः कृतः। छन्दोगाह्निकेऽपि आयं गौरित्यादिपरिकीर्त्तितप्रतीका एव ऋचोलिखिता न त्वन्याः। तस्मात् भिन्नाविमौ कल्पौ न त्वनयोरेकत्वम्। उदुत्यं चित्रमित्याभ्यामुपस्थाय इच्छया विभ्राड़ादीनां जप इति मतं कात्यायनस्य। अत्रभवतः सूत्रकारस्य तु मतं परिकीर्त्तितप्रतीकाभिर्ऋग्भिः सवितुरुपस्थानमिति कस्य केनाभिसम्बन्धः। गोभिलीयानामुभयोरेव स्वशास्त्रोक्तत्वाद्विकल्पएवानायत्या प्रतिपत्तव्यो भवति ॥२॥

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्यन्ते ॥ ३ ॥

ऋग्भिरुपस्थानस्यान्ते नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्यन्तेन सवितुरुपस्थानमित्यनुवर्त्तते। तत्त्वकारादिभिरप्येवमेव वर्णितम्।

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्येवमन्त्रेन चेति सूत्रपाठे व्यक्तएवायमर्थः। एवमन्त्रेनेति चकाररहितपाठेऽपि सवितुरुपस्थानमित्यनुवर्त्तत एव। केचित्तु नमो ब्रह्मणे इत्यादिसूत्रस्य वक्ष्यमाणेन सूत्रेण सम्बन्धं कुर्व्वन्तस्तर्पणएवास्य विनियोगं मन्यन्ते। न त्वेतेन तर्पयन्ति। किन्तु तर्पणात् पूर्व्वं कृताञ्जलयो भूत्वा मन्त्रमिमं पठन्ति। मन्त्रश्चायं वंशब्राह्मणप्रारम्भ एव पठ्यते ॥ ३ ॥

अथेदानीं तर्पणमभिधीयते।

अग्निस्तृप्यत्विति च तृप्यतां वा ॥ ४ ॥

इतिशब्दोगणस्य सूचकः। इत्यादिबहुवचनान्ताः गणस्य संसूचका भवन्तीत्युक्तेः। चशब्दश्चानुक्तसमुच्चयार्थः। अतएवाग्निमसूत्रे, एतानिति बहुवचनोपादानं सङ्गच्छते। अन्यथा अग्निमात्रस्यात्र तर्पणीयत्वे बहुवचनोपादानमसङ्गतं स्यात्। तत्र साम्प्रदायिकाः अग्न्यादिगणमित्थमाचक्षते। अग्निः। वषट्कारः। महाव्याहृतयः। गायत्री। ब्रह्मा। विष्णुः। वेदाः। देवाः। छन्दांसि। यज्ञाः। अध्ययनम्। द्यावापृथिव्यौ। अन्तरिक्षम्। अहोरात्राणि। मासाः। ऋतवः। संवत्सरः। वरुणः। समुद्राः। नद्यः। गिरयः। क्षेत्राणि। वनानि। ओषधयः। वनस्पतयः। पशवः। नागाः। उरगाः। सुपर्णाः। वयांसि। गावः। वसवः। रुद्राः। आदित्याः। मरुतः। सिद्धाः। साध्याः। गन्धर्व्वाः। पिशाचाः। यक्षाः। रक्षांसि। भूतानि। नक्षत्राणि। अश्विनौ। अप्सरसः। चतुर्विधभूतग्रामः। मरीचिः। अत्रिः। अङ्गिराः। पुलस्तिः। पुलहः।

क्रतुः। प्रचेताः। वशिष्ठः। भृगुः। नारदः। पुलस्तिरित्यत्र पुलस्त्य इति केचित् पठन्ति। सोऽयं सम्प्रदायागतोऽग्न्यादिगणः। अत्रान्ते यथायथं तृप्यतु इति, तृप्येतां इति, तृप्यन्तु इति वा प्रयोक्तव्यम्। सर्व्वत्रादौ प्रणवः प्रयोक्तव्यः। लिखिष्यमाणस्नानसूत्रपरिशिष्टवचनात्। तृप्यतामिति पक्षेऽपि तथैव यथायथं परिणामः करणीयः। तृप्यतां वेति केचिन्न पठन्ति। स्नानसूत्रपरिशिष्टे तु तदप्युक्तम्। यथा।

"तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना च प्रणवादिना"।

इति। अग्न्यादितर्पणानन्तरं, एवमादयः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्याशंसावाक्यं कृताञ्जलयः पठन्ति ॥४॥

सर्व्वत्र सव्येनैताँस्तर्पयेत् ॥ ५ ॥

सर्व्वत्र तर्पणे। अपवादस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् सर्व्वत्र देवतर्पणे इत्यर्थः। सव्येनेति उपवीती भूत्वा दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा देवतीर्थेनैतान् देवान् तर्पयेदित्यर्थः। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा।
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि" ॥

इति। देवतीर्थस्य देवकर्म्मार्थत्वन्तु प्रसिद्धमेव। गणस्य बुद्धौ सन्निहितत्वादेतानिति बहुवचननिर्देशः। अग्निमात्रतर्पणस्य पूर्व्वमुक्तत्वे त्वेतदसङ्गतं स्यादित्युक्तमादावेव। केचित्तु पूर्व्वेण सूत्रेणास्यैकसूत्रतां कृत्वा किञ्चिच्चान्यथाकृत्य, अग्निस्तृप्यत्विति च देवांस्तर्पयेयुरिति पठन्ति ॥ ५ ॥

अथापसव्येन ॥ ६ ॥

अथानन्तरमपसव्येनेति प्राचीनावीती भूत्वा पातितवामजानुः पितृतीर्थेन तर्पयेदित्यनुवर्त्तते। अपसव्यशब्दः पितृतीर्थमप्यभिधत्ते। तथाच गृह्यान्तरम्। "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अवसलवि अपसव्यं वा तेन पितृभ्यो ददाति" इति ॥ ६ ॥

राणायनिशटीति ॥ ७ ॥

राणायनिश्च शटिश्च राणायनिशटी। इतिशब्दोगणलक्षणार्थः प्रत्येकं संबध्यते। सन्धिश्छान्दसः। राणायनिगणं शटिगणञ्चापसव्येन तर्पयेदित्यर्थः। तत्र राणायनिगणे त्रयोदश सामगाचार्य्या भवन्ति। शटिगणे च दश प्रवचनकर्त्तारः। राणायनिगणस्तावत्। राणायनिः। सात्यमुग्रिः। व्यासः। भागुरिः। और्गुण्डिः। गौग्गुलविः। भानुमानौपमन्यवः। कराटिः। मशकोगार्ग्यः। वार्षगण्यः। कौथुमिः। शालिहोत्रिः। जैमिनिः। एतेषां तर्पणान्ते, त्रयोदशैते सामगाचार्य्याः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्याशंसावाक्यं पठन्ति। द्विगुणभुग्नकुशैः कृष्णतिलैरञ्जलित्रयदानेन चैतांस्तर्पयन्ति। एवमग्रेऽपि। शटिगणः खल्वपि। शटिः। भाल्लविः। काल्लविः। ताण्ड्यः। वृषाणः। शमबाहुः। रुरुकिः। अगस्त्यः। वष्कशिराः। हूहूः। एतेषां तर्पणानन्तरं, दशैते प्रवचनकर्त्तारः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्याशंसावाक्यपाठः शिष्टाचारागतः ॥ ७ ॥

अथ कव्यबालादयोदिव्या यमाश्च ॥ ८ ॥

अथानन्तरं कव्यबालादयो दिव्याः पितरो यमाश्च तर्पणीया-इत्यर्थः । व्यत्ययाद्वा द्वितीयार्थे प्रथमा । कव्यबालादीन् दिव्यान् पितॄन् यमांश्च तर्पयेदिति वर्त्तते । कव्यबालादय इत्यादिशब्दो-नलादिसंग्रहार्थः । यमा इति बहुवचनं गणलक्षणार्थम् । कव्य-बालादयस्तावत् । कव्यबालः । नलः । सोमः । यमः । अर्य्यमा । अग्निष्वात्ताः । सोमपीथाः । वर्हिषदः । यमाः खल्वपि । यमः । धर्म्मराजः । मृत्युः । अन्तकः । वैवस्वतः । कालः । सर्व्वभूतक्षयः । औदुम्बरः । दध्नः । नीलः । परमेष्ठी । वृकोदरः । चित्रः । चित्रगुप्तः ।

अथापसव्येन इत्युपक्रम्यैतदभिधानात् यमतर्पणमपि गोभि-लीयानामपसव्येनैव कर्त्तव्यम् ।

"दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।
देवतीर्थेन देवत्वात् तिलैः प्रेताधिपो यतः" ॥

इति स्कन्दपुराणीयं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् । अन्यथा तेषां स्वशास्त्रोपरोधापत्तेः ॥ ८ ॥

अथात्मीयाꣳस्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतो माता-महाꣳश्च तत्पत्नीश्चेति पितृतर्पणम् ॥ ९ ॥

अथानन्तरमात्मीयांस्तर्पयेत् । आत्मीयानेवाह त्रीनिति । पितृतस्त्रीन् पितृपितामहप्रपितामहान् । मातृतस्त्रीन् मातृ-

पितामहीप्रपितामह्यौ: । त्रीन् मातृत इति आत्मीयाभिसम्बन्धात् पुंसा निर्देश: । मातृतस्त्रीनात्मीयानित्यर्थ: । "तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्ध:" इति च्छान्दोग्योपनिषत्श्रुतिव्याख्याने "उभयग्रहणमविवक्षितं यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छतीति यद्वत्"—इति शङ्कराचार्य्यचरणोक्तवदत्रापि त्रीन् मातृत इति पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वोपपत्तेश्च । मातामहा-नित्यत्रापि त्रीनित्यनुषज्यते । त्रीन् मातामहान् मातामह-प्रमातामहवृद्धप्रमातामहानित्यर्थ: । त्रीनित्यनुषङ्गात् माता-महानिति बहुवचननिर्देशात्

"मातु: पितरमारभ्य त्रयो मातामहा: स्मृता:" ।

इति दर्शनाच्च मातामहपदं तदादित्रिकपरम् । ते खल्वमी त्रयोऽपि मातामहा एव । तत्राद्यो निरुपपद: परौ तु सोपपदा-वित्येतावान् परं विशेष: । तत्पत्नीश्च तेषां मातामहानां पत्नीश्च तर्पयेत् । तत्पत्न्यश्चेति पाठे व्यत्ययेन प्रथमा । तत्पत्नीश्चेत्यर्थ: । तर्पयेदित्यनुवर्त्तते । इत्येतत् पितृतर्पणम् । तेनामीषां तर्पणमवश्यं कार्य्यमिति तात्पर्य्यम् । केचित् इतिकारं न पठन्ति । तदत्र पाठक्रमात् प्रथमं पित्रादीनां ततो मात्रादीनां तदनु मातामहा-दीनां ततस्तत्पत्नीनां तर्पणं कर्त्तव्यम् । स्मृत्यन्तरेऽप्येवमेव तर्पण-क्रमोऽमीषामुपदिश्यते ।

"पित्रादित्रयपत्नीनां पृथग्देयं ततो जलम् ।
ततो मातामहानाञ्च क्रम एष हि तर्पणे" ॥

इति ।

"स्वपितृभ्यस्ततो दद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु ।
ततो मातामहानाञ्च पितृव्यानान्ततःपरम्" ॥

इति ।

"पितृणामथ मातृणां ततो मातामहस्य च" ॥

इति ।

"पितृभ्यः प्रथमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च" ॥

इति ।

"अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।
तर्पणं पिण्डदानञ्च नरकं स तु गच्छति" ॥

इति चैवमादौ बहुलम् ।

रघुनन्दनभट्टाचार्य्यास्तु, अथात्मीयांस्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतस्तत्पत्नीश्चेति सूत्रं पठित्वा, त्रीनिति पुंलिङ्गनिर्देशेन तत्पत्नीश्चेति पृथगुपादानेन च मातृत इत्यस्य मातामहपरत्वं वर्णयाम्बभूवुः । तच्चिन्त्यम् । पुंलिङ्गनिर्देशस्योपपादितत्वात् । तत्पत्नीश्चेति पृथगुपादानस्य मात्रादिसपत्नीपरिग्रहार्थत्वेनोपपत्तेश्च । अस्मदवलोकितेषु सूत्रग्रन्थेषु परिदृष्ट एव तु पाठोऽस्माभिर्लिखितः ॥ ९ ॥

सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्म्माः ॥ १० ॥

निवीतं यथा भवति तथा सनकादयस्तर्पणीयाः । निवीतत्वे हेतुगर्भविशेषणं मनुष्यधर्म्मा इति । छान्दसोऽयं प्रयोगः । यतस्ते मनुष्यधर्म्माणः अतएव तेषां तर्पणं निवीतं यथा भवति तथा

...तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि।
...स्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति॥
सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि।
पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता॥
शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम्"॥

इति। तथा।

"अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च।
तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना च प्रणवादिना"॥

इति। योगियाज्ञवल्क्यस्याप्येतत्। एतच्च पात्रकरणकतर्पणे बोद्धव्यम्। हस्तकरणकतर्पणे त्वञ्जलिनैव तर्पणम्। तथाच तत्रैवोक्तम्।

"श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत्।
तर्पणे तूभयं कुर्य्यादेष एव विधिः स्मृतः"॥

इति। यत्तु पितृतर्पणे तृप्यतामित्यनन्तरं, एतत् सतिलोदकं तस्मै स्वधेति वाक्यरचना तत्त्वकृद्भिः कृता। तत्र प्रमाणं नास्ति। तैः किल असावेतत्ते उदकमिति इति जातूकर्ण्यवाक्यम्,

"नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्व्वशः"।

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनञ्च पश्यद्भिस्तथा लिखितम्। तच्चायुक्तम्। जातूकर्ण्यवाक्ये संबोधनान्तनामोल्लेखाभिधानेन तस्य गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयत्वात्। गोभिलीयानां स्वशास्त्रे तृप्यतु तृप्यतां वेत्येतावन्मात्रविधानेन योगियाज्ञवल्क्योक्तस्वधाकार-

स्यापि तद्विषयत्वानुपपत्तेस्तस्यापि यजुर्व्वेदिविषयत्वात्। अतएव, ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्ग्राह्यः इत्यभिधाय, ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामिति प्रयोग इति तैरेवोक्तम्। तस्मात् गोभिलीयानां तृप्यतु तृप्यतां वेत्यन्तमेव तर्पणवाक्यं न तत्र सतिलोदकादेरुल्लेखः। अतएव तृप्यतामिति सेक्तव्यमित्युक्तम्। गृह्यपरिशिष्टेऽपि।

"वह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्म प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतो भवेत्"।

इति। छन्दोगपरिशिष्टोक्तेऽपि तर्पणे तिलोदकादेरुल्लेखो न कृतः। अन्यथा तदुक्तब्रह्मादितर्पणेऽपि ब्रह्मा तृप्यतामेतदुदकं तस्मै नम इत्यादिवाक्यरचना किमिति तैर्न क्रियते।

तदिदं स्नानाङ्गतर्पणमेवात्रभवता सूत्रकारेणोक्तम्। कथं ज्ञायते? स्नानविधिमभिधायैतस्य तर्पणस्याभिधानेन प्रकरणादस्य स्नानाङ्गताऽवगतेः।

"आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम्।
गायत्रीं च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः॥
आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा।
तर्पणं कुर्व्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्"॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टोक्तेश्च। अत्र खल्वाप्लवने तु संप्राप्ते इत्युपक्रमात् स्नानमेव वृथा भवेदिति चोपसंहारात् स्नानाङ्गमेव तर्पणं सूर्य्योपस्थानात् परं गायत्रीजपात् स्वाध्यायजपाच्च पूर्व्वं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। गायत्रीजपात् परतस्तत्करणे तु तस्यायथाकाल-

कृतत्वेनाकृतकल्पत्वात् तदङ्गवैगुण्येन स्नानमेव वृथा भवेदिति निन्दा सुतरामुपपद्यते। प्रधानतर्पणञ्च पितृयज्ञरूपं छन्दोग-परिशिष्टे कात्यायनेनोक्तम्। तच्च ब्रह्मयज्ञात् परतः कर्त्तव्य-मित्यपि तत्रैव तेनैवोक्तम्। तस्मात् स्नानाङ्गतर्पण गायत्रीजपात् सामजपरूपात् ब्रह्मयज्ञाच्चार्व्वाक्, प्रधानतर्पणन्तु श्रुतिजपरूपात् ब्रह्मयज्ञात् परतः करणीयमित्यविरोधः। सूत्रकारेण खल्वत्र-भवता स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं साम्नां जपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्तः। कात्यायनेन तु प्रधानतर्पणात् पूर्व्वं श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञो-ऽभिहित इति नास्ति विरोधगन्धोऽपि। तथाच कात्यायनः।

"वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्"।

इति।

"यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते।
स चार्व्वाक् तर्पणात् कार्य्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात्"॥

इति च। स्नानाङ्गं प्रधानञ्चेति तर्पणद्वय प्रत्यहं कर्त्तव्यतया शास्त्रदेशितमित्यत्र कस्यापि न विप्रतिपत्तिः। तर्पणद्वयं सर्व्वे एव मन्यन्ते। तत्र केचित्तावदेवं मन्यन्ते। प्रधानतर्पणं खल्वेतत् स्नानाङ्गतर्पणेन विक्रियते। एवञ्च ज्योतिष्टोमस्येष्ट्युत्तरकालत्वं तद्विकृतौ सोम इव स्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्य्योपस्थानोत्तरकालत्वं तद्विकृतौ प्रधानतर्पणेऽप्यतिदेशात् प्राप्नोति। तथाचैकेनैव तर्पणेन कृतेन तन्त्रेणोभयसिद्धिरित्याचक्षते।

सेयमभित्तौ चित्ररचना। द्वयोरेव सपरिकराभिहितत्वेन

प्रकृतिविकृतिभावस्यैवाभावात्। सपरिकराभिहिता प्रकृतिविकृतिरन्या इति हि मीमांसकसिद्धान्तः। स्नानाङ्गं तर्पणं खल्वत्रभवता सूत्रकारेण सपरिकरमभिहितम्। प्रधानतर्पणमपि कात्यायनेन सपरिकरमेवोपदिष्टं कर्म्मप्रदीपे। तत् कस्य केनाभिसंबन्धः। विस्तरेण चैतद्गृह्यसूत्रभाष्ये विचारितमस्माभिरिति नेह प्रस्तूयते ग्रन्थगौरवभयात्॥ १०॥

ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीन् जप्त्वा॥ ११॥

ततस्तर्पणादनन्तरं गायत्र्यष्टशतादीन् जप्त्वा सवितुः प्रत्युपस्थानं कुर्य्यात्। अष्टाधिकं शतमष्टशतम्। आदिना सन्ध्यासूत्रोक्तानि पचान्तराणि गृह्यन्ते। प्रातिलोम्येन चात्र संख्या निर्दिश्यते। सन्ध्यासूत्रे तावदष्टैकादशद्वादशपञ्चदशशतसहस्रसंख्यानां क्रमेणोपदेशः। अत्र वैपरीत्येन शतसंख्यामुपदिश्यादिना ततः प्राक्तनानि संख्यान्तराण्युररीकृतानि। शतस्याष्टाधिकत्वमात्रमत्र विशेषः। अथवा, अष्टशतादीनित्यत्राष्टपदेन सन्ध्यासूत्रोक्ताया आदिमाया अष्टसंख्यायाः, शतशब्देन तदुक्ताया उपान्तिमायाः शतसंख्यायाः, आदिपदेन च तदन्तरालपठितानां संख्यान्तराणामुपसंग्रहः।

तत्त्वकारप्रभृतिभिरेवमेव सूत्रमिदं पठितं प्रत्युपस्थानपरतया व्याख्यातञ्च। अन्ये पुनरन्यथैतत् सूत्रं पठन्ति। तत्रोपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीन् कृत्वेति केचित्। तत्र तस्मिन्नवसरे तर्पणावसाने इत्येतत्। गायत्र्यष्टशतादीन् कृत्वा जप्त्वा उपस्थानं सवितुरिति तस्यार्थः। अत्र फलतो न कश्चिद्विरोधः।

ततो गायत्र्यष्टशतमादौ कृत्वा इत्यपरे। ततस्तर्पणानन्तरं आदौ वक्ष्यमाणब्रह्मयज्ञात् पूर्व्वं गायत्र्यष्टशतं कृत्वा इति तत्रार्थः ॥ ११ ॥

स्नानाङ्गतर्पणं सवितुः प्रत्युपस्थानञ्चाभिधायाथेदानीं सामजपरूपोब्रह्मयज्ञोऽभिधीयते ।

भासं दशस्तोभमुक्थ्यं गायत्रीसामौशनं शुद्धाशुद्धीये राजनरौहिणके बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महानाम्न्यो महादिवाकीर्त्यं ज्येष्ठसामानि देवव्रतानि पुरुषव्रतानुगानं तवश्यावीयमादित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानम् ॥ १२ ॥

जपेदिति विपरिणामेनानुषञ्जनीयम् । च-शब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः। भासादयः सामविशेषाः। तत्र यद्यपि भासादीनि कानिचित् सामान्यनेकत्र गीयन्ते, तथापि यान्यत्र शिष्टैः परिगृहीतानि तान्येवात्र प्रदर्श्यन्ते। अपरिशीलितसाम्नां साम्नामाश्रयभूतानामृचां त्रिधा पाठोपपत्तये यस्यामृचि यत् साम गीयते, तदपि प्रवेदयिष्यते ।

तत्र, हाउ हाउ हाउ। ओहा। २। इत्युपक्रमं, ह्नियाहाउवा ३। भा २३४५ स्। इत्यवसानं, भासं नाम साम अरण्यगाने, च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायां प्रत्नस्य वृष्णो अरुषस्य नूमहः इत्यस्यामृचि गीयते ।

दशस्तोभं, तस्मिन्नेवार्च्चिके समाम्नातायां इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि अरण्यगाने गीयते। तच्च साम, हाउ। वि:। ओहा। चि:। इत्यादिकं, आयुर्धा अस्मभ्यं वर्चोधा देवेभ्या२३४५:। इत्यन्तं, हाउ इत्यादिकैः वयः इत्यन्तैर्दशभिः स्तोभैरुपेतम्।

उन्नयं नाम साम, आदित्यस्योन्नयमित्यार्षेयब्राह्मणे निर्दिश्यते। तच्च सामारण्यगाने, उत्। नयामि। इत्यादिके स्तोभे गीयते। स च स्तोभः स्तोभग्रन्थे पठ्यते। तच्चैतत् साम, उन्नयामि। होइ। ३। इत्यादिकं, प्रियेधाम᳚स्त्रियच्चरे २३४५। इत्यन्तम्।

गायत्रीसामौशनं द्विधा गीयते। एकं तावत् ऊहगाने उत्तरार्च्चिकगते प्रेष्ठं वो अतिथि᳚स्तुषे इत्यादित्यृचसूक्ते गीयते। तत्र प्रेष्ठं वो अतिथि᳚ स्तुषे इति प्रथमा। कविमिव प्रश᳚स्यं इति द्वितीया। त्वं यविष्ठ दाशुषः इति तृतीया। तस्य च साम्नः, प्रेष्ठं वाः। अता २३ इयीम्। इत्यादिः, दा २३४ यो ६ हाइ। इत्यन्तः प्रथमोऽंशः। कविमिवा। इत्यादिः, दा २३४ धो ६ हा। इत्यन्तो द्वितीयोऽंशः। तुवं यवायि। इत्यादिः, आ २३४ नो ६ हायि। इत्यन्तस्तृतीयोऽंशः। अपरञ्च छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायां प्रेष्ठं वो अतिथि᳚स्तुषे इत्यस्यामृचि वेयगाने (गेयगाने) गीतम्। तत्रोत्तरं सामैव शिष्टाः इह समाद्रियन्ते। तच्चोहगानगीतस्य साम्नः प्रथमांशरूपमेव। तदपि सामौशनसा दृष्टमित्यौशनमाख्यायते। "आतिथ्यायां गायत्रीसामौशनम्" इति

लाट्यायनीयकल्पसूत्रभाष्ये, आतिथ्यायामिष्टौ औशनं गायेत् गायत्रीसाम। त्रैष्टुभान्यप्यौशनानि सन्ति अतो विशेषणार्थं गायत्रीग्रहणम्, इत्यग्निस्वामिनः।

शुद्धाशुद्धीये, शुद्धाशुद्धीयं नाम सामद्वयं, वेयगाने (गेयगाने) एतोन्विन्द्रꣳ स्तवाम शुद्धं इत्यस्यामृचि गीयते। ऋक् चेयं छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते। तत्र, एतोन्विन्द्रꣳ स्तवामा। इत्यादि, ममा २४ औहोवा। तू २३४५। इत्यन्तं प्रथमम्। एतोन्विन्द्रꣳ-स्तवा ६ मा। इत्यादिकं, औ २३४५ इ। डा। इत्यन्तं द्वितीयम्।

राजनं रौहिणञ्च नाम सामद्वयं अरण्यगाने, इन्द्रं नरो-नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि गीयते। ऋक् चेयं छन्दस्यार्च्चिके समाम्नायते। तत्र, हुम्। २। हो। २। हꣳ। २। इत्यादि, वागीडा सुवोत्तहद्दा २३४५ः। इत्यन्तं राजनम्। हाउ। ३। आइही। ३। इत्यादिकं, वा२३४औहोवा। ऊ २३४५। इत्यन्तं रौहिणम्।

वृहत् साम, ऊह्यगाने उत्तरार्च्चिकस्य प्रगाथरूपे सूक्ते गीयते। तत्र, त्वामिद्धि हवामहे इति प्रथमा ऋक्। स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त इति द्वितीया। तत्र, च्छन्दस्यार्च्चिके समा-म्नातायां प्रथमायामृचि गीयमानं, औहोयि त्वामिद्धि हवा-मह्वा ३ ए। इत्यादिकं, उहुवा ६ हाउ। वा। हस्। इत्यन्तं सामैवाद्रियन्ते शिष्टाः। न तु प्रगाथसूक्ते गीतम्। आर्षेयब्राह्मण-भाष्येऽपि, त्वामिद्धि हवामहे इत्यत्रैकं साम, औहोयि त्वामिद्धि

हवामहा ३ ए। इति द्वितीयतृतीयादिकं भरद्वाजस्य बृहन्नामधेयमित्युक्तम्।

रथन्तरं साम अरण्यगाने, उत्तरार्च्चिकस्य, अभित्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृचि गीयते। साम चैतत्, अभित्वा शूर नोनुमो-वा इत्यादि. ओवा ६। हाऊ वा। अस्। इत्यन्तम्।

सेतुसामापरनामधेयं पुरुषगतिः नाम साम अरण्यगाने, अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य इत्यस्यामृचि गीयते। ऋक् चेयं छन्दस्यार्च्चिके समाम्नायते। तदेतत् साम, हाउ। ३। सेतूꣳस्तर। इत्यादि, सेतूꣳस्तीर्त्वा चतुरा २३४५ :। इत्यन्तम्।

महानाम्न्य इति बहुवचनात् महानाम्नीसंज्ञकानां सर्व्वेषां साम्नामिह ग्रहणम्। तानि च सामानि महानाम्न्यार्च्चिके समाम्नातासु ऋक्षु गीयन्ते। तत्र, विदा मघवन् इति, अभिष्ट-मभिष्टिभिः इति, एवाहि शक्रो राये इति चैवमादिकासु तिसृषु ऋक्षु प्रथमं साम गीयते। विदा राये सुवीर्य्यं इति, योमꣳहिष्ठो-मघोनां इति, ईशे हि शक्रस्तमूतये इति चैवमादिकासु तिसृषु ऋक्षु द्वितीयम्। इन्द्रं धनस्य सातये इति, पूर्व्वस्य यत्ते अद्रिव इति, प्रभोजनस्य वृत्रहन् इति चैवमादिकासु तिसृषु ऋक्षु तृतीयम्। एवाह्येव इत्यादिकेषु पञ्चसु पुरीषपदेषु गीतं चतुर्थं सामापि शिष्टैः परिगृहीतम्। तेषामपि तत्रैव पठितत्वात्। तदन्तर्भूत-त्वाच्च। अत्र च, "महानाम्न्यश्चर्चः विदा मघवन्नित्याद्याः प्रकृत्या तिस्रः अध्ययनसिद्धासु नवसंख्याकाः त्यृचः"—इत्यार्षेयब्राह्मण-भाष्यमनुसन्धेयम्।

तत्र, ए २। विदा मघवन् विदाः। इत्यादि, श्राया। हि पिबमा २ त्सुवा। इड़ा २३४५। इत्यन्तं प्रथमं साम। ए २। विदाराये सुवीरियाम्। इत्यादि, क्रातूः। छन्दऋता २ म्बृहात्। इडा २३४५। इत्यन्तं द्वितीयम्। ए २। इन्द्रन्धनस्य सातयाइ। इत्यादि, साखा। सुशिवो २ इयूः। इडा २३४५। इत्यन्तं तृतीयम्। श्राइवा। हियेवा २३४५। इत्यादिकं, वाहा ३१ उवा २३। ई ३४ डा। इत्यन्तं पञ्चसु पुरीषपदेषु गेयं चतुर्थम्।

महानाम्न्यो महावैराज महादिवाकीर्त्त्यमिति केचित् पठन्ति। तत्र महावैराजमेवाधिकम्। तच्च, पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा इति च्छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायामृचि समुत्पन्नं, होइयाहोइयाहोइया ३४३ पिब। मत्स्वाहाउ। इत्यादिकं, इयपिबमत्स्वा ३। हाउवा ३। ई २३४५। इत्यन्तं इन्द्रस्य वसिष्ठस्य वा महावैराजनामकं साम श्ररण्यगाने गीयते।

महादिवाकीर्त्त्यं, ऐन्द्रं महादिवाकीर्त्त्यं सौर्य्यं वा दशानुगानमित्यार्षेयब्राह्मणोक्तैर्दशभिरनुगानैरुपेतं महादिवाकीर्त्त्यं नाम साम। तत्र, हाउ। ३। श्रायुः। ३। इत्यादिकं, वाग्ज्योती २३४५ः। इत्यन्तं प्रथममनुगानं शिरो नाम। एवाहियेवा २३४ श्रौहोवा। इत्यादिकं, हिपूषान्। हिदेवा २३४५ः। इत्यन्तं द्वितीयमनुगानं ग्रीवा नाम। वयोमनोवयःप्राणाः। इत्यादिकं, वा ३। ई २३४५। इत्यन्तं तृतीयमनुगानं स्कन्धो नाम। वयोमना२३ः। इत्यादिकं, होइहोवाश्रो२३४५वा६५६। ऊ २३४५। इत्यन्तं चतुर्थमनुगानं कीकसो नाम। ऊ२र्क्।

हाउ। ३। इत्यादिकं, धर्मो ३ धर्मः। ३। इत्यन्तं पञ्चममनुगानं पुरीषनाम। धर्म्मविधर्म्म। ३। इत्यादिकं, हऽ्वंव२०वं व२०वम्। ३। इत्यन्तं षष्ठमनुगानं पच्चो नाम। औहौहोवा होइ। २। इत्यादिस्तोभयुक्तं, अभ्राजोज्जरोतिरभ्राजो२३४५ त्। इत्यन्तं, विभ्राड् बृहत् पिबतु सोम्यं मधु इत्यस्यामृचि गीयमानं सप्तममनुगानमात्मा नाम। भूमिः। ३। अन्तरिक्षं। ३। इत्यादिकं, भूताया २३४५। इत्यन्तं अष्टममनुगानं जरुनाम। द्यौः। ३। अन्तरिक्षम्। ३। इत्यादि, ए ३। आयुषि २३४५। इत्यन्तं नवममनुगानमप्यूरुनाम। हाउ ३। ज्योतिः। २। इत्यादि, औ हो वा॰ ई २३४५। इत्यन्तं दशममनुगानं पुच्छं नाम। तदेतत् दशानुगानोपेतं महादिवाकीर्त्त्यं नाम साम सुपर्णमित्याचक्षते। तदत्र सप्तममनुगानं विहायान्यानि सामानि न खलु ऋक्षु गीयन्ते। किन्तु ऋगक्षररहितान्येव स्तोभेषु गीयन्ते। सर्व्वाणि चैतानि सामान्यरण्यगाने पठ्यन्ते।

ज्येष्ठसामानि, आज्यदोहान्येव ज्येष्ठसामानीत्याख्यायन्ते। तथाच पञ्चविंशब्राह्मणम्। "ज्येष्ठसामानि वा एतानि" इति। व्याख्यातञ्चैतद्भाष्यकृद्भिः "एतान्याज्यदोहानि साम्नां मध्ये ज्येष्ठानि प्रथमभूतानि खलु" इति। त्रीणि तावदाज्यदोहानि अरण्यगाने, मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्येतस्यां छन्दस्यार्च्चिके उत्तरार्च्चिके च समाम्नातायामृचि गीयन्ते। तत्र तावत्, हाउ। ३। आज्य दोहम्। ३। मूर्द्धानं दायि। इत्यादिकं, आज्यदोहम्। २। ए। आज्यदोहा २३४५म्। इत्यन्तं प्रथमम्। हाउ ३। हुम्। चिदो-

हम्। ३। इत्यादि, चिदो२हाउ। वा ३। ई २३४५। इत्यन्तं द्वितीयम्। हाउ। ३। च्योहम्। ३। इत्यादि, च्यो २ हाउ। वा ३। ए ३। ऋतम्। इत्यन्तं तृतीयम्।

देवव्रतानि त्रीणि सामान्यारण्यके गीयन्ते। तानि चैतानि सामानि न खल्वपि ऋक्षु गीयन्ते किन्तु ऋगक्षररहितान्येव स्तोभेषु।

तत्र, अधिप। ताइ। मित्रप। ताइ। इत्यादिकं, आउ। वा २३। ना २३४ माः। इत्यन्तं प्रथमम्। अधिप। ताइ। मित्रप। ताइ। इत्यादिकं, युयो ३। आउ। वा २३। ना २३४ माः। इत्यन्तं द्वितीयम्। अधिप। ताइ। मित्रप। ताइ। इत्यादिकं, आउ। वा २३। ना २३४ माः। इत्यन्तं तृतीयम्। तेषां खल्वेषां त्रयाणां देवव्रतानामारम्भः परिसमाप्तिश्च समानैव। मध्ये तु वैलक्षण्यमस्ति। तच्च गानग्रन्थादनुभवितव्यम्।

पुरुषव्रतानुगानं, पुरुषव्रतनामकानि षट् सामानि छन्दस्यार्चिके समाम्नातासु षट्सु ऋक्षु गीतानि। तत्र, सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रथमा। त्रिपादूर्द्ध उदैत् पुरुष इति द्वितीया। पुरुषएवेदं सर्व्वमिति तृतीया। तावानस्य महिमा इति चतुर्थी। ततो विराडजायत इति पञ्चमी। कयानश्चित्र आभुवदिति षष्ठी। यद्यप्यार्षेयब्राह्मणे, "द्वे पुरुषव्रते पञ्चानुगानञ्चैकानुगानञ्च" इति पुरुषव्रतस्य द्वित्वमुक्तं, तथापि तत्र पञ्चानुगानञ्चैकानुगानञ्चेत्यभिधानात् पञ्चानुगानपदाभिधेयं सामपञ्चकं समु-

दायरूपेणैकं एकानुगानञ्चैकमित्यभिप्रायेण पुरुषव्रतस्य द्वित्व-मुक्तम्। परमार्थतस्तु षड़ेव पुरुषव्रतानि भवन्ति। अतएव "एतानि षड़ृगाश्रितानि सामानि द्वे पुरुषव्रते इत्यभिधेयानि। तेनाद्यं पञ्चानुगानं पञ्चऋगाश्रितैरनुगानैरुपेतं द्वितीयमेकानुगानं एकर्चाश्रितेन सामरूपेणानुगानेनोपेतमिति समुदायापेक्षया द्विवचनम्" इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्य्याः।

तत्र तावत्, उहुवा हाउ। ३। इत्यादि, वा ३। इट् इडा २३४५। इत्यन्तं पञ्चानुगानस्य प्रथममनुगानम्। उहोवौ होवा २। ३। इत्यादि, औहोवा। ऊ २३४५। इत्यन्तं द्वितीयम्। इयौ होवा २। ३। इत्यादि, औहोवा। ई २३४५। इत्यन्तं तृतीयम्। हाउ। ३। तावानस्य। महा २३ इमा ३। इत्यादि, हाउ ३। वा ३ इट् इडा २३४५। इत्यन्तं चतुर्थम्। हाउ३वा। ततोविराडजायत। इत्यादि, हाउ३वा ३। ई २३४५। इत्यन्तं पञ्चमम्। गतं तावत् पुरुषव्रतं पञ्चानुगानम्। एकानुगानं खल्वपि। हाउ ३। अस्मीनस्मिन्। ३। इत्यादि, हा२३४औहोवा। सुवर्ज्योती २३४५:। इत्यन्तम्। सामानि चैतानि सर्वाण्येवा-रण्यगाने गीयन्ते।

तत्रश्यावीयं नाम साम, ॐ हउ २३४५। ॐ भूः। इत्यादि, अतवद। ३। हउवंवर्वंवर्वम्। ३। इत्यन्तं अरण्य-गानात् पृथगेव स्तोभगायत्रीनामकर्चोगीयते इति केचित्। केचित्तदप्यरण्यगानान्तर्गतमेव वदन्ति। परमार्षेयब्राह्मणे अरण्यगानगीतानां साम्नामृषिनामादिकमुपदिष्टमस्ति। तत्र-

श्यावीयस्य तु साम्नस्तत्रोपदेशो न दृश्यते। तेनैतत् पृथगेव न त्वरण्यगानान्तर्गतमिति युक्तं वक्तुम्। पूर्व्वोक्तं साम तवश्यावीयमिति केचिन्मन्यन्ते। तवश्याव इत्यस्यामुत्पन्नं तवश्यावीयमिति सामविधानब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्य्याः। साम्प्रदायिकास्तु, अग्नेरिलान्दं पञ्चानुगानमिरान्नं वा इत्यार्षेयब्राह्मणोक्तमग्नेरिलान्दमिरान्नं वा पञ्चानुगानं तवश्यावीयं मन्यन्ते। व्यवहरन्ति चैवम्। स तवश्यावीयानि सामानि ब्रूते इति निदानवचनं, अग्नेरिलान्दं पञ्चानुगानं तवश्यावीयमित्यस्य संज्ञा निदानवचनात्,—इत्यूह्यगानलेखश्च तत्र प्रमाणमाचष्टे। छन्दोगापरसूत्रनामधेये पितृमेधसूत्रेऽपि, तवश्यावीयानि सामानि,—इति बहुत्वेन निर्दिष्टम्। सौत्रमेकवचनन्तु पञ्चानुगानपुरुषव्रतवत् समुदायापेक्षयाऽप्युपपद्यते। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम्।

तत्र तावत्, हु इति स्तोभे गीयमानं, हाउ। ३। ऊ २। ३। इत्यादिकं, इट्इड़ा २३४५। इत्यन्तं साम प्रथममनुगानम्। अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इत्यस्यामृच्युत्पन्नं, हाउ३वा। इत्यादिकं, सुवः। इडा। इत्यन्तं साम द्वितीयमनुगानम्। पात्यग्निर्विपो अग्रं पदं वेः इत्यस्यामृचि गीयमानं, हाउ। ३। इत्यादिकं, हा ३१ उवा २३। ज्यो२३४तीः। इत्यन्तं तृतीयमनुगानम्। इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि गीयमानं, इया २। ३। इया हाउ। ३। इत्यादिकं, ए ३। व्रतमेसुवरेशकुनः। इत्यन्तं साम चतुर्थमनुगानम्। भ्राजन्त्यग्ने समिधान दीदिवः

इत्यस्यामृच्युत्पन्नं, भ्राजा श्रौहो होहाइ इत्यादिकं, हो ५ इ। डा। इत्यन्तं साम पञ्चममनुगानम्।

आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानम्। एकविंशत्यनुगानमिति शाण्डिलीपुत्रस्य मतम्। वार्षायणीपुत्रस्य तु मते द्वाविंशत्यनुगानमेतत्। तथाचार्षेयब्राह्मणम्। आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानꣳ शाण्डिलीपुत्रः द्वाविꣳशतिरिति वार्षायणीपुत्रः इति। सूत्रकारेण त्वत्रभवता शाण्डिलीपुत्रमतमेवोररीकृतमित्यवगन्तव्यम्।

तत्र, सम्। त्वा। भूतानि। इत्यादिके स्तोभे गीयमानं साम प्रथममनुगानम्। वैश्वदेवाः समैरयाः संज्ञानानि भूतवदित्येतत् सर्व्वं मिलित्वा प्रथमस्यानुगानस्य नामधेयम्। सन्त्वाभूतान्यैरयदित्यादिके तदाश्रयभूते देवताबाहुल्यम्, समैरयपदादेः श्रवणादुक्तनामत्वं बोद्धव्यमिति सायणाचार्य्याः।

चित्रं देवानामुदगादनीकं, अन्तश्चरति रोचना, इत्यनयोर्ऋचोर्गीयमानं, उवो २ उवि। इत्यादिकं, ए ३। देवा दिवा ज्योती२३४५ः। इत्यन्तं साम द्वितीयमनुगानम्।

आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्येतस्यामृचि सामद्वयं गीयते। तत्र, उवो २। त्रिः। हिंगो २। त्रिः। इत्यादिकमाद्यं गन्धर्व्वाप्सरसामानन्दसंज्ञकं साम तृतीयमनुगानम्। उवो २। त्रिः। हिंगो। त्रिः। इत्यादिकं गन्धर्व्वाप्सरसां प्रतिनन्दपञ्चनामकं द्वितीयं साम चतुर्थमनुगानम्।

उदुत्यं जातवेदसं, चित्रं देवानामित्यादिकृग्द्वये गीयमानं, हाउ। त्रिः। भ्राजा श्रोवा। इत्यादि पुरतोयुक्तं सौर्य्यातीषङ्ग-

नामकं साम पञ्चममनुगानम् । अत्र च, अतीषङ्गो नाम परस्पर-मिश्रणम्। उभयोर्ऋचोः सौर्य्यत्वाद् व्यतिषज्य गेयत्वाच्चैतन्नाम सम्पन्नमित्यार्षेयब्राह्मणभाष्यमनुसन्धेयम् ।

अदिद्युतत् । विश्वं । भूतं । इत्यादिस्तोभे गीयमानम्, हाउ । त्विः । सहोभ्राजेत्यादिकमिन्द्रस्य सधस्थनामकं साम षष्ठमनुगानम् ।

औ हो औ हो वा । इत्यादि पुरतः स्तोभयुक्तं, अन्तश्चरति रोचना इत्यस्यामृचि गीयमानं, मरुतां भूतिसंज्ञकं साम सप्तम-मनुगानम् ।

प्रजापतेस्त्रिस्रः सार्पराज्ञ्य इति, सर्पाणां सार्पराज्ञ्य इति, अर्बुदस्य सर्पस्य सार्पराज्ञ्य इति वा समाख्यायमानं सामत्रयं यथाक्रममष्टमनवमदशमानुगानमित्याख्यायते । तत्र, हाउ । ३ । वा । इन्दूः । इत्यादि पुरतः स्तोभयुक्तं, आयं गौः पृश्निरक्रमी-दित्यस्यामृचि गीयमानं साम अष्टममनुगानम् । हाउ ३ वा । भूतम् । इत्यादि स्तोभसंयुक्तं, अन्तश्चरति रोचनेत्यस्यामृचि गीयमानं साम नवममनुगानम् । हाउ ३ वा । आप. । तेजः । इत्यादिकं त्रिंशद्धाम विराजति इत्यस्यामृचि गीयमानं साम दशममनुगानम् ।

उद्यन् । उत् । यन् । इत्यादिस्तोभे गीयमानं उद्यंल्लोकानरो-चयः । होइ इत्यादिकं घर्मस्य रोचनं इन्द्रस्य रोचनं वा नाम साम एकादशमनुगानम् ।

इन्द्रस्य परिधिसंज्ञकानि षट् सामानि यथाक्रमं द्वादशत्रयो-

दशचतुर्दशपञ्चदशषोड़शसप्तदशानुगानानि। तत्र, उदुत्यं जातवेदसमिति तृचे समुत्पन्नं, हाउ ३। भ्राजा ओवा। इत्यादिकं साम द्वादशमनुगानम्। तस्मिन् तृचे उदुत्यमिति प्रथमा ऋक्। अपत्ये तायवो यथा इति द्वितीया। अदृश्रन्नस्य केतव इति तृतीया। तस्मिन्नेव तृचे गीयमानं, हाउ ३। शुक्रा ओवा। इत्यादि पुरतः स्तोभयुक्तं साम त्रयोदशमनुगानम्। तरणिर्विश्वदर्शत इति तृचे गीयमानं, हाउ ३। भूता ओवा। इत्यादिस्तोभयुक्तं साम चतुर्दशमनुगानम्। तत्र, तरणिरिति प्रथमा ऋक्। प्रत्यङ् देवानां विशः इति द्वितीया। येनापावक चक्षसा इति तृतीया। तस्मिन्नेव तृचे गेयं, हाउ। त्रिः। तेजाओवा। इत्यादिस्तोभयुक्तं साम पञ्चदशमनुगानम्। उद्यामेषिरजः पृथु इत्यादिके तृचे गीयमानं, हाउ। त्रिः। सत्या ओवा। इत्यादिस्तोभपूर्व्वं साम षोड़शमनुगानम्। तत्र, उद्यामेषीति प्रथमा ऋक्। अयुक्त सप्त शुन्ध्युव इति द्वितीया। सप्त त्वा हरितो रथे इति तृतीया। तस्मिन्नेव तृचे समुत्पन्नं, हाउ। त्रिः। ऋता ओवा। इत्यादिस्तोभपूर्व्वं साम सप्तदशमनुगानम्।

वाक्। मनः। प्राणः। इत्यादिस्तोभे गीयमानं, ऋतूनां वागादिपित्र्यमित्याख्यायमानं, वाक्। मनः। प्राण इत्यादिकं साम अष्टादशमनुगानम्।

उदुत्यं जातवेदसं, चित्रं देवानामित्यादिके ऋग्द्वये परस्परव्यतिषङ्गेन गीयमानं द्वितीयोऽतीषङ्गस्तन्मित्रावरुणयोः श्रोत्रमित्याचक्षते चक्षुश्च तदेवैके इति व्यपदिष्टं, हाउ। त्रिः।

भ्राजाभ्राजेत्यादिस्तोभपूर्व्वं साम ऊनविंशमनुगानम् । यद्य-प्यार्षेयब्राह्मणे विंशानुगानत्वेनेदं निर्दिष्टं, अन्तश्चरति रोचना इत्यस्यामृचि गीयमानं, तन्मित्रावरुणयोश्चक्षुरित्याचक्षते श्रोत्रन्तु तदेवैके इत्युक्तं, अन्तर्देवेषू २ रोचा १ सा २ यि । इत्यादिकं सामैव तु तत्रोनविंशानुगानतयोक्तं, तथापि द्वाविंशत्यनुगानपक्ष-एव तदूनविंशानुगानं भवति, न त्वेकविंशत्यनुगानपक्षे । तत्र तस्यागेयत्वात् । तथाचार्षेयब्राह्मणे । अन्त्यं वैकल्पिकम्—इति । व्याख्यातञ्चैतद्भाष्यकृद्भिः । अन्तर्देवेषू ३ रोचा १ सा २ यि इत्यस्य गानं वैकल्पिकम् । एकविंशत्यनुगानपक्षे न गेयम् । द्वाविंशत्यनु गानपक्षे तु गीयते इत्यन्तेन । अनयैव रीत्या उत्तरयोरपि अनुगानयोः संख्यावैलक्षण्यं धीमद्भिः समाधेयम् ।

उदुत्यं जातवेदसं, इन्द्रं नरो नेमधिता इत्यनयोरृचोः परस्पर-व्यतिषङ्गेन गीयमानं, हाउ । त्रिः । भ्राजा श्रोवा । इत्यादि-स्तोभपूर्व्वं तृतीयोऽतीषङ्गस्तदिन्द्रस्य शिर इत्याचक्षते इत्यभिहितं साम विंशमनुगानम् ।

उत् । नयामि । आदित्यम् । इत्यादिस्तोभे गीयमानं, आदित्यस्योन्नयं तदादित्यात्मेत्याचक्षते इति व्यपदिष्टं, उन्नयामि । होइ । इत्यादिकमृगक्षररहितं साम एकविंशमनुगानम् । तदिदमेकविंशत्यनुगानमादित्यव्रतम् । तदेतत् सर्व्वमार्षेयब्राह्मणे स्पष्टम् । तथा चार्षेयब्राह्मणम् । आदित्यव्रतमेकविꣳशत्यनुगानꣳ शाण्डिलीपुत्त्रो द्वाविꣳशतिरिति वार्षायणीपुत्रो वैश्वदेवाः समैरयाः सꣳस्थानानि भूतवदित्येकं, चित्रं देवानामन्तरिति द्वयोरपरं,

गन्धर्व्वाप्सरसामानन्दप्रतिनन्दपत्त्यौ, सौर्य्योऽतीषङ्ग,इन्द्रस्य च सधस्थं, मरुतां भूतिः, प्रजापतेस्तिस्रः सार्परान्यः सर्पाणां वाऽर्बुदस्य वा सर्पस्य, घर्म्मरोचनमिन्द्रस्य वा, षड़ैन्द्राः परिधय, ऋतूनां वागादि पित्र, मन्यं वैकल्पिकं, तन्मित्रावरुणयोश्चक्षुरित्याचक्षते श्रोत्रं च तदेवैके, द्वितीयोऽतीषङ्गस्तन्मित्रावरुणयोः श्रोत्रमित्याचक्षते चक्षुश्च तदेवैके, तृतीयोऽतीषङ्गस्तदिन्द्रस्य शिर इत्याचक्षत आदित्यस्योव्रयं तदादित्यात्मेत्याचक्षते इति।

केचित्तु भासं दशस्तोभं उव्रयं श्रौशनं शुद्धाशुद्धीये राजन-रौहिणे बृहत्साम रथन्तरं सेतुसाम महानाम्न्यः पुरीषपदानि महादिवाकीर्त्त्यं ज्येष्ठसामानि आज्यदोहानि देवव्रतानि पुरुष-व्रतानि तवश्यावीयं सन्त्वाभूतानि उवो चित्रं देवानामन्तश्चरति तदुत्तरसामद्वयं अतीषङ्गः सधस्थं मरुतां भूतिः सार्परान्यः धर्म्मरोचनं परिधयः ऋतुसाम चक्षुःसाम श्रोत्रसाम शिरःसाम इत्येतानि जप्तव्यानीति वदन्ति।

तत्र तावत्, ज्येष्ठसाम्नामाज्यदोहानाञ्च पृथगुपन्यासः कथ-मिति न खल्वधिगच्छामि! आज्यदोहान्येव तु ज्येष्ठसामानीति पुरस्तान्निवेदितम्। ज्येष्ठसामान्याज्यदोहानीति सूत्रपाठे सामा-नाधिकरण्येनान्वयोपगमात् आज्यदोहानां ज्येष्ठसामत्वमुक्तमित्या-स्थेयम्। सन्त्वाभूतानीत्यादिना एकविंशत्यनुगानमादित्यव्रतमेव भङ्ग्यन्तरेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

विशेषेण साम्नां विनियोगमभिधाय अथेदानीं सामान्येन तेषां विनियोगमाह,—

पर्कादारभ्य यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति गोभिलीया गोभिलीयाः ॥ १३ ॥

पर्को नाम साम वेयगानारम्भ एव अग्न आयाहि वीतये इति च्छन्दआर्च्चिकस्य प्रथमायामृचि गीयते। तस्मात् पर्कात् साम्न आरभ्य शक्त्यनुसारेण प्रतिदिनं सामानि जपेत्। योऽयं साम्नां जपः, स ब्रह्मयज्ञः इति गोभिलीया मन्यन्ते। ब्रह्मयज्ञाय इति पाठे योऽयं साम्नां जपः स ब्रह्मयज्ञफलसिद्ध्यर्थं इति व्याख्येयम्।

"ब्रह्मयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्"।

इति हि स्मरन्ति। ब्रह्मयज्ञमिति पाठे योऽयं साम्नां जपः तं ब्रह्मयज्ञमाचक्षते गोभिलीया इति वर्णनीयम्। द्विर्वचनं स्नानविधिग्रन्थसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम्।

अत्रैव शिवम्।

ब्रह्मार्पणं भवतु।

विप्रेण चन्द्रकान्तेन तत्त्वसिद्धान्तवेदिना।
छन्दोगस्नानसूत्रस्य भाष्यं काश्यां विनिर्मितम्॥
यः सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिर्मामत्र विनियुक्तवान्।
प्रीयतामनया कृत्या स एव प्रभुरीश्वरः॥
पवित्रयन्तु सन्तोऽपि दृष्टिलेशार्पणादिदम्।
प्रसिद्धं खल्वमीषां हि परस्यानुग्रहो व्रतम्॥
वस्तुनोऽतिगभीरत्वात् दुर्लक्ष्यत्वाद्विशेषतः।
दौर्बल्याच्चैव मद्बुद्धेर्यद्वचोऽभवदन्यथा॥
तदीश्वरो मे शमयेत् करुणासिन्धुरच्युतः।
मान्या मयि दयावन्तो महान्तः शोधयन्तु च॥
अन्ध इव स्फुटदोषे गुणेषु विरलेषु वैनतेय इव।
एवं शीलाः सन्तो भवन्ति वसुधातले नमस्तस्मै॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-
सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीगर्भसम्भूतश्रीचन्द्र-
कान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचितं छन्दोगस्नान-
सूत्रभाष्यं समाप्तम्।

ॐ

स्नानसूत्रपरिशिष्टम् ।

प्रणम्य परमात्मानं पितरौ च गुरून् परान् ।
परिशिष्टं स्नानविधेर्व्याख्यास्यामि समासतः ॥

आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।
गायत्रीं च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः ॥ १ ॥

आप्लवने इति । आप्लवनं स्नानम् । तस्मिन् संप्राप्ते पुनस्तदनन्तरं तर्पणं कुर्य्यात् । तदनन्तरमित्यनेन स्नानसूत्रोक्तस्य सूर्य्योपस्थानानन्तर्य्यस्य परामर्शः । न तु स्नानानन्तर्य्यस्य । अनतिप्रयोजनत्वात् । उपजीव्यविरोधापत्तेश्च । आप्लवने संप्राप्ते यत्तर्पणं, तत् सूर्य्योपस्थानानन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तदनेन स्नानाङ्गतर्पणस्यैव कालोऽयमभिहितः । कथं ज्ञायते ? आप्लवने तु संप्राप्ते इत्युपक्रमात्, स्नानग्रन्थे स्नानाङ्गतर्पणस्यैवाभिधानाच्च, प्रधानतर्पणस्य परामर्शासम्भवात् । पश्चात् स्नानाङ्गतर्पणात् परं गायत्रीं स्वाध्यायं वेदञ्च यथाशक्ति जपेत् । शक्तित इति गायत्रीजपे स्वाध्यायजपे चोभयत्रैवान्वेति । तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्" ।

इति । स्नानग्रन्थे स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं जप्तव्यतयोक्तानां साम्नां

वा स्वाध्यायपदेन परामर्शः। अन्तरङ्गत्वात्। शक्तित इत्येतावान् परं विशेषः॥ १॥

अन्वयेनोक्त्वा व्यतिरेकेणैतद् द्रढ़यति,—

आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा।
तर्पणं कुर्व्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्॥ २॥

आप्लवनेत्विति। ऋजुरक्षरार्थः। गायत्रीजपानन्तरं स्नानाङ्गं तर्पणं कुर्व्वतस्तर्पणस्यायथाकालकृतत्वेनाकृतकल्पत्वात् तदङ्गवैगुण्येन स्नानमेव वृथा भवेदिति निन्दावादः सुतरामुपपद्यते। तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यां स्नानाङ्गतर्पणविषयत्वं वचनस्य सुव्यक्तमवगम्यते। तदत्रभवता सूत्रकारेण मध्याह्नस्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्य्योपस्थानानन्तरं करणोपदेशात्,

"यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः"।

इति कात्यायनेन च प्रातःस्नानेऽप्यहःस्नानधर्म्मातिदेशात्, उभयत्रैव सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वं तदङ्गतर्पणस्य। तदन्यत्र तूपरागादौ स्नानाङ्गतर्पणं स्नानप्रयोगान्तर्गतमेवेत्यविवादमेव। यत्तु

"स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् पितृदेवताः।
उत्तीर्य्य पीड़येद्वस्त्रं सन्ध्याकर्म्म ततःपरम्"॥

इति चतुर्विंशमतनाम्ना वचनं पठन्ति। तस्य कारिकारूपतया तत्र मूलं मृग्यम्। तस्य समूलत्वेऽपि गोभिलीयानां तावत् तन्न भवत्येव। तेषां स्वशास्त्रोपरोधापत्तेः। तन्नान्याय्यम्॥ २॥

प्रसङ्गात् गायत्रीजपे कञ्चिद्विशेषमाह,—

कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत्।
गायत्र्यग्निमुखी यस्मात् तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥३॥

गायत्री यस्मादग्निमुखी, तस्मात् जलादुत्थाय गायत्रीं जपेत्। अतिरोहितार्थमन्यत्। छन्दमनुस्त्वार्द्रवाससो जलेऽपि गायत्रीजपमभ्यनुजानाति।

"यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत्।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः" ॥

इति। आचार्य्यस्तु नैतदनुजानातीति लक्ष्यते। कुतः? कदाचिदपीत्यभिधानात्। जलादुत्थाय जपस्योपदेशाच्च ॥ ३ ॥

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा।
जपहोमौ तथा दानं सर्व्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥ ४ ॥

यज्जले इति। इत्थम्भावलक्षणे तृतीये। शुष्कवस्त्रोपलक्षितेन जले आर्द्रवस्त्रोपलक्षितेन स्थले यज्जपादिकं क्रियते, तत् सर्व्वं निष्फलं भवति ॥ ४ ॥

गृहेषु तत् समं जप्यं गोष्ठे शतगुणं भवेत्।
नद्यां शतसहस्रञ्च अनन्तं देवसन्निधौ ॥ ५ ॥

गृहेष्विति। तत् जप्यं गृहेषु चेत् क्रियते तदा समं समफलम्। नद्यामिति सामीप्याधारे सप्तमी। शतसहस्रं लक्षम् ॥ ५ ॥

दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।
त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम् ॥ ६ ॥

दशभिरिति । दशसंख्यकजपेनैतज्जन्मजनितं, शतसंख्यजपेन पूर्व्वजन्मकृतं, सहस्रसंख्यजपेन युगत्रयकृतं पापं गायत्री हन्ति ॥ ६ ॥

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥७॥

सहस्रेति । देवीं गायत्रीम् । गायत्र्याः सहस्रसंख्यजप उत्तमः । शतसंख्यजपो मध्यमः । दशसंख्यजपोऽधमः । पापे विद्यमाने तल्लेपस्यावश्यभावात् पापेन न लिप्यते इत्यनेनार्थात् पापक्षय उक्तः । तत्राप्यायासतारतम्यात् पापक्षयतारतम्यं प्रतिपत्तव्यम् । “फलस्य कर्म्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात्” इति जैमिनिसूत्रात् । अतएव पापक्षयार्थगायत्रीजप एवायं संख्याविकल्पः । “ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोंपूर्व्वां गायत्रीमष्टकृत्व एकदेशकृत्वो द्वादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्च” इति सन्ध्यासूत्रोक्तः संख्याविकल्पस्तु सन्ध्योपासनविषय इत्यनयोर्न विरोधः ॥ ७ ॥

व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवां गायत्रीञ्च प्रतिप्रति ।
षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीजपलक्षणम् ॥ ८ ॥

व्याहृतिभिरिति । इत्थम्भावलक्षणे तृतीया । प्रतिप्रतीत्यत्रैकः प्रतिशब्द उपसर्गः । अपरश्च प्रतीकपरः । एकदेशेन समुदाय-

लक्षणात् । छान्दसो वा प्रयोगः । तथाच प्रत्येकं तिसृणां व्याहृतीनामादौ गायत्र्याः प्रत्येकं पादत्रयस्यादौ च प्रणवप्रयोगात् मिलित्वा षट्प्रणवाः सम्पद्यन्ते । तदेवं षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीं जपेदिति विपरिणामेनानुषञ्जनीयम् । तदिदं गायत्रीजपलक्षणं गायत्रीजपप्रकारः । षट्प्रणवसंयुक्तमिति पाठे गायत्रीजपलक्षण-मित्यस्य विशेषणमेतत् । पूर्व्वं पापक्षयार्थं यो गायत्रीजप उक्तः, स एवानेन विशेषितः । उपस्थितत्वात् । एवञ्च सन्ध्योपासन-कालीने गायत्रीजपे नैष विशेषोऽभिनिविशते । अनुपस्थितेः । अतएव, "ॐपूर्व्वां गायत्रीम्" इति सन्ध्यासूत्रेण,

"तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्वां मध्यमामपि शक्तितः ।
आसीतोड्डूमाचान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन्" ॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनेन च न विरोधः । पूर्व्वत्रिकं प्रणवव्याहृति-गायत्रीरूपमिति परिशिष्टप्रकाशः । इदं हि पूर्व्वमुक्तम् ।

"प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च सावित्री च तृतीयिका" ।

इति ॥ ८ ॥

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तं पथि गच्छन्ति देवताः ।
पितरस्तत्र गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणमिति । देवताः पितरश्च जलार्थिनोभूत्वा वायुभूता-अशरीरिणः सन्तः स्नानं कर्त्तुं सम्यग् गच्छन्तं ब्राह्मणं पथि अनु-गच्छन्ति ॥ ९ ॥

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीड़ने कृते।
तस्मान्न पीड़येद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ १० ॥

निराशा इति। स्नानवस्त्रस्य निष्पीड़ने कृते ते देवाः पितरश्च निराशाः सन्तो निवर्त्तन्ते प्रतिगच्छन्ति। तस्मात् पित्रादितर्पणमकृत्वा स्नानवस्त्रं न निष्पीड़येत्। प्राधान्यात् पितृतर्पणमित्युक्तम्। देवादितर्पणमपि बोद्धव्यम्। पूर्व्ववचने जलार्थिनां देवानां पितॄणाञ्चानुगमनस्योक्तत्वात् पितृपदं देवानामप्युपलक्षणं वा ॥१०॥

तत्रापि विशेषमाह,—

जलमध्ये तु यः कश्चिद् द्विजातिर्स्नानदुर्व्बलः।
निष्पीड़यति चेद्वस्त्रं स्नानन्तस्य वृथा भवेत् ॥११॥

जलमध्ये इति। यः कश्चित् स्नानदुर्व्बलो द्विजातिर्यदि जलमध्ये स्नानवस्त्रं निष्पीड़यति तदा तस्य स्नानं वृथा भवति। तस्मात् स्थले स्नानवस्त्रं निष्पीड़येदित्यभिप्रायः। स्मृत्यन्तरेऽपि।

"वस्त्रनिष्पीड़ितं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजिनाम्।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीड़येत् स्थले" ॥

इति। स्नानवस्त्रस्य निष्पीड़नन्तु श्राद्धीयान्नप्रकरवदपसव्येन कर्त्तव्यमित्युक्तं स्मृत्यन्तरे।

"अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीड़नम्"।

इति। अन्नप्रकरवदित्यभिधानादपसव्येनेत्युक्तत्वाच्च दक्षिणामुखेनैतत् कर्त्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ११ ॥

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीड़नोदकम् ॥ १२ ॥

ये चास्माकमिति वस्त्रनिष्पीड़नमन्त्रः ॥ १२ ॥

तर्पणे विशेषमाह,—

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च ।
तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना च प्रणवादिना ॥१३॥

अन्वारब्धेनेति। प्रणवादिना नाम्ना, चकाराद् गोत्रादिना च। तथाचानुपदमेव वक्ष्यति। वामेन पाणिना अन्वारब्धेन संलग्नेन दक्षिणेन पाणिना, तृप्यतामित्युच्चार्य्य जलं सेक्तव्यम्। वक्तव्यमिति पाठान्तरम्। एतच्च सव्यान्वारब्धदक्षिणपाणिना तर्पणं पात्रकरणकतर्पणे द्रष्टव्यम्। हस्तेन तर्पणे तु अञ्जलिना तर्पणमनुपदमेव वक्ष्यते। तथाच पात्रकरणकतर्पणे वामपाण्यन्वारब्धेन पक्षिणपाणिना पात्रं गृहीत्वा तेन तर्पयेदित्यर्थात् सिध्यति ॥१३॥

आपोदेवगणाः सर्व्वे आपः पितृगणाः स्मृताः ।
तस्मादापोजले देयाः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ १४ ॥

आपइति। यस्मादापः सर्व्वे देवगणाः सर्व्वे च पितृगणा मुनिभिः स्मृताः, तस्मात् देवगणानां पितृगणानाञ्च तर्पणार्थं जले तर्पणोदकं देयम्। जले दत्तमुदकं पितॄणामक्षयं भवति। पितॄणामित्युपलक्षणम्। देवानामपीतिबोद्धव्यम्। एतच्च जले तर्पणं जलस्थस्य तर्पणपक्षे इत्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥ १४ ॥

प्रक्षालितैस्तिलैः कृष्णैस्तर्पयेत्तु पितॄन् सदा ।
जलस्थोजलमध्ये तु त्रिस्त्रिरेकन्तु तर्पयेत् ॥ १५ ॥

प्रक्षालितैरिति । प्रक्षालितैः कृष्णतिलैः पितॄन् तर्पयेत् । जलस्थस्तु जलमध्ये तर्पयेत् न स्थलस्थः । एकैकं पित्रादिकं त्रिस्त्रिस्तर्पयेत् । प्रत्येकमञ्जलित्रयेण तर्पयेदित्यर्थः ।

कृष्णैस्तिलैः पितॄन् तर्पयेदित्यभिधानादन्यैस्तिलैरन्यान् तर्पयेदित्यर्थादुक्तं भवतीति वदन्ति । देवलोऽप्याह ।

"शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शवलैस्तिलैः ।
पितॄन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयेत् सर्व्वथा द्विजः" ॥

इति । छन्दोगपरिशिष्टे तु,

"यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाद्भिः पितॄनपि ।"

इति देवतर्पणं यवोदकेन कर्त्तव्यमित्युक्तम् । यद्यपि तदपि तदुक्तप्रधानतर्पणविषयम्, तथापि स्नानसूत्रोपदिष्टस्य यवोपकल्पनस्यार्थवत्त्वोपपत्त्यर्थं प्रधानतर्पणे छन्दोगपरिशिष्टानुशिष्टं यवाद्भिर्देवानां तर्पणं स्नानाङ्गतर्पणेऽप्यादर्त्तुमुचितमिति प्रतिपद्यामहे । शिष्टसमाचारश्चैवमनुसृतो भवति । स्मरन्ति च ।

"देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः" ॥

इति । यद्यपि जलस्थोजलमध्ये तर्पयेदित्युक्तम्,

"स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम्" ॥

इति स्मृत्यन्तरे स्थलस्थस्य जले तर्पणं निषिद्धञ्च, गोभिलपरिशिष्टान्तरेऽपि,

"नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते" ॥

इति तथैवोक्तं, तथापि स्थलस्याशुचित्वे स्थलस्थस्यापि जले तर्पणमुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

"यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवतापितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम्" ॥

इति । स्थलेऽपि कुशानास्तीर्य्य तर्पणं कर्त्तव्यं न तु केवलायां भूमौ । तदाह हारीतः ।

"वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥
केशभस्मतुषाङ्गारकण्टकास्थिसमाकुलम् ।
भवेन्महीतलं यस्माद्वर्हिषाऽऽस्तरणं ततः" ॥

इति ॥ १५ ॥

श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत् ।
तर्पणे तूभयं कुर्य्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥ १६ ॥

श्राद्धे इति । श्राद्धे ऊर्ज्जं वहन्तीरित्यादिमन्त्रेण यत् पिण्डानां सेचनमुक्तं, तदेकेन पाणिना दद्यात् । तर्पणे तूभयं पाणिं

मिलितं कुर्य्यात्। अञ्जलिना तर्पणं कुर्य्यात् न त्वेकेन पाणिनेत्यर्थः। एष एव विधिः पूर्व्वाचार्य्यैः स्मृतः। न क्रुद्धो नैकपाणिनेति- परिशिष्टान्तरवचनं प्रागेवोदाहृतम्। तथा कार्ष्णाजिनिः।

"श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः" ॥

इति। यत्तु,

"उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति।
स मूढ़ो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥"

इति व्याघ्रपादवचनम्. तद्गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम्। श्राद्धादि विषयमिति माधवाचार्य्योक्तं वा समाधानमादरणीयम्। तथाच शिष्टसमाचारः परिपालितो भवति ॥ १६ ॥

देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलीन्।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥१७॥

देवतानामिति। अतिरोहितार्थः श्लोकः ॥ १७ ॥

अथेदानीं गोत्रसम्बन्धनाम्नामुल्लेखप्रकारमाह,

गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ॥१८॥

गोत्रमिति। सर्व्वत्र गोत्रशब्दः स्वरान्तः संबुद्ध्यन्तः प्रोक्तो- मुनिभिः। अस्यापवादमाह गोत्रस्येति। अक्षय्योदकदाने गोत्रशब्दः गोत्रस्येत्येवं षष्ठ्यन्ततयोल्लेखनीयः। तर्पणे तु गोत्र-

इत्यसंबुद्धिप्रथमान्ततयोल्लेख्यः। एवं तत्तत्कर्म्मसु तत्तद्रूपेण गोत्रशब्दस्योल्लेखं कर्त्ता न मोहं प्राप्नोति। कर्त्तेति तृजन्तं पदम्। गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त इति प्रकृतस्नानाङ्गतर्पणविषयं वचनम्। सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति न्यायात्। प्रकृत-प्रत्ययश्च न्याय्य इति मीमांसाभाष्यकारोक्तेश्च। प्राधानतर्पणे तु कात्यायनेन द्वितीयान्तत्वमुक्तम्। यथा।

"यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाद्भिः पितॄनपि।
नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन्"॥

इति। अत्र तर्पयामीत्यभिसम्बन्धात् नाम्नोद्वितीयान्तत्वमव-गम्यते। गोत्रसम्बन्धपदयोरपि सुतरां तथात्वम्। एवमत्र गोत्रपदमात्राभिधानात् गोभिलीयैर्गोत्रपदमेव वक्तव्यं न तु गोत्र-पर्य्यायं सगोत्रपदम्।

"सकारेणैव कर्त्तव्यं गोत्रं सर्व्वत्र धीमता।
सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्माद् यत्नेन तं वदेत्"॥

इति मत्स्यपुराणवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम्॥ १८॥

**सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पण कर्म्मणि।
पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता॥ १९॥**

सर्व्वत्रैवेति। व्याख्यातप्रायोऽक्षरार्थः। यद्यपि आयन्तु नः पितर इति, एत पितरः इति चोभयथा दर्शनमस्ति, तथापि गोभिलीयैः स्वशास्त्रोपदिष्टं पितरित्यादिकमेव प्रयोज्यं न त्वस्मत्पितरित्यादि। सम्बन्धिशब्दानां पदिन्यायेन स्वसंबन्धि

परत्वाच्च सुकरा यजमानपित्रादिधीः । तदत्र बहुवक्तव्यसद्भावेऽपि ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यते । सिद्धान्तस्तूक्त एव ॥ १९ ॥

शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥२०॥

शर्म्मन्निति । व्याख्यातप्रायोऽक्षरार्थः । उत्तरश्लोकद्वयेऽपि प्रथमश्लोकवत् कर्त्ता एवं न मुह्यति इति चतुर्थचरणे पाठान्तरम् । अत्र शर्म्मन्नर्घ्यादिके इत्युपसंहारवाक्ये दर्शनात्, गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र इति सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तमिति च पूर्व्वोक्तवाक्यद्वयमप्यर्घ्यादिकार्य्याभिप्रायं बोद्धव्यम् । तथाचार्घ्यादिके कार्य्ये सर्व्वत्रेति तदर्थः । अतएव,

"पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत्" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे आसनदाने गोत्राद्युल्लेखो नाभिहितः किन्त्वर्घ्यप्रदाने इति सुधीभिरवधेयम् । अत्र शर्म्मन्नित्याद्यभिधानात् देवशर्म्मन्नित्यादिप्रयोगोऽप्रामाणिकः ॥ २० ॥

ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः ॥२१॥

ये बान्धवा इति । सोयमवसानाञ्जलिमन्त्रः । पित्रादितर्पणानन्तरमनेन मन्त्रेणोदकं दीयते ॥ २१ ॥

अथेदानीमाचमने कञ्चिद्विशेषमाह,—

उदक एवोदकस्थः स्थलगस्तु शुचिः स्थले ।
पादौ कृत्वोभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥२२॥

उदक एवेति। उदके स्थित्वा आचम्य उदक एव शुचिर्भवति, स्थले स्थित्वा आचम्य स्थले शुचिर्भवति। जलस्थ आचम्य जले स्थित्वा यत्कर्म्म क्रियते तत्रैव शुचिर्भवति। न तु स्थलकर्त्तव्य-कर्म्मण्यपि। एवं स्थले स्थित्वा आचम्य स्थलकर्त्तव्यकर्म्मण्येव शुचिर्भवति न तु जलकर्त्तव्यकर्म्मण्यपीत्यर्थः। उभयत्र जले स्थले च पादौ कृत्वा आचम्य उभयतः जलस्थलयोः कर्त्तव्ये कर्म्मणि शुचिर्भवति। तथाच पैठिनसिः। "अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति वहिरुदके आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्त-रेकं वहिरेकं च पादं कृत्वाऽऽचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति" इति ॥ २२ ॥

कण्ठाधः प्रविशन्त्यापस्तावत् पूतो भविष्यति ।
अन्यथा न भवेत् शौचं मुक्तकच्छश्च नाचमेत् ॥ २३ ॥

कण्ठाध इति। याभिरद्भिराचमनं क्रियते, ता आपः कण्ठ-स्याधःप्रदेशं हृदयं प्रविशन्ति चेत्, ततः पूतो भवति। अन्यथा अपां कण्ठाधः प्रवेशाभावे शौचं न भवतीति ब्राह्मणाभिप्रायं वचनम्। मुक्तकच्छस्तु नाचमनं कुर्य्यात्। नाचमेदिति च्छान्दसं कृत्तम्। मनुः।

"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः" ॥

इति। तथा व्यासः।

"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" ॥

इति ॥ २३ ॥

पवित्रं न भवेत् त्याज्यमाचान्तेन कदाचन।
उच्चारे भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते ॥ २४ ॥

पवित्रमिति। सपवित्रेण हस्तेनाचमनं वक्ष्यति। येन पवित्रेणाचमनं कृतं, आचान्तेन पुरुषेण तत् पवित्रं त्याज्यं न भवति। स्मरन्ति च।

"सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्।
नोच्छिष्टं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्जयेत्" ॥

इति। उच्चारे पुरीषोत्सर्गे भोजनस्यान्ते च तस्य पवित्रस्य त्यागो-विधीयते। उच्चारे इति मूत्रोत्सर्गस्याप्युपलक्षणम्। छन्दोग-परिशिष्टे।

"पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैवच।
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते" ॥

इति। विशेषमाह लघुहारीतः।

"पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्।
मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः" ॥

इति। एवञ्च विण्मूत्रोत्सर्गकाले यदि कुशा नीवीमध्ये कृता-ब्रह्मसूत्रे वा धृतास्तदा तेषां न त्याज्यतेत्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले तिष्ठन् न दुष्यति ।

ताभ्यामधस्तथा तिष्ठन् नाचामेत विचक्षणः ॥२५॥

जानुभ्यामिति। जानुभ्यामूर्द्धमिति स्थितिक्रियाविशेषणम्। जानुभ्यामूर्द्धं जले तिष्ठन् दण्डवदूर्द्धः स्थित्वा आचम्य न दोषभाग्-भवति। जानुभ्यामधस्तु जले दण्डवदूर्द्धस्तिष्ठन् नाचामेत्। किन्तूपविष्ट एव ॥ २५ ॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैर्दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।

रुधिरं तद्भवेत् तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥२६॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैरितीत्थम्भावलक्षणे तृतीया। वामहस्ते कुशान् धृत्वा कुशरहितेन दक्षिणहस्तेन यद्याचमनार्थमुदकं पिबति, तदा तदुदकं रुधिरतुल्यं भवेत्। तदुदकं पीत्वा चान्द्रायणं कुर्य्यात्। आचमनार्थमिति कुतो ज्ञायते? प्रकरणात्। सन्दंश-पठितत्वाच्च ॥ २६ ॥

दक्षिणेन कुशान् गृह्य दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।

सोमपानेन तत्तुल्यं यथा पाणिस्तथा कुशाः ॥ २७ ॥

दक्षिणेनेति। तदुदकपानं सोमपानेन तुल्यम्। यथा पाणिस्तथा

कुशा इत्यनेन कुशानां त्याज्यता नास्तीत्युक्तं भवति। अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २७ ॥

सपवित्रेण हस्तेन ब्राह्मणा आचमन्ति ये ।
सोमपानं भवेत्तेषामन्नञ्च क्रतुमादिशेत् ॥ २८ ॥

सपवित्रेणेति । सपवित्रेण हस्तेन यदाचमनार्थमुदकपानं, तत्सोमपानसमम् । अन्नञ्च क्रतुमादिशेत्, सपवित्रेण हस्तेन यदन्नभोजनं तदपि क्रतुशेषभोजनतुल्यमित्यर्थः । अथवा, तथाविधान्नभोजनेनैव क्रतुफलं लभते इत्यर्थः । तथाच गोभिलपरिशिष्टे ।

"उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्" ॥

इति ॥ २८ ॥

कुशापूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेद् द्विजः ।
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन तत्समम् ॥ २९ ॥

कुशापूतमिति । निगदव्याख्यातः श्लोकः ॥ २९ ॥

व्यतिरेके निन्दामाह,—

अकुशेन तु यत् स्नानं यद्दानं तोयवर्ज्जितम् ।
असंख्यया च यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥ ३० ॥

अकुशेनेति । दानजपयोरभिधानं प्रसङ्गागतम् ॥ ३० ॥

अपपवित्रकैर्हस्तैर्द्दत्तं भुक्तं हुतञ्च यत् ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ॥ ३१ ॥

अपेति । अपगतं पवित्रं येभ्यस्तैरित्यर्थः । निगदव्याख्यातमन्यत् । अत्र च पवित्रशब्दो कुशजातिवचनः । अतएव तत्र तत्र दर्भकुश-शब्दोपादानं कृतम् । न तु

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टसङ्केतितविशिष्टद्विदलपरम् । दक्षिणेन कुशान् गृह्य इति कुशेनोपस्पृशेदिति चैवमादिनिर्देशात् । अतएव छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्य्यादाचमनक्रियाम् ।
ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः ॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि ।
सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" ॥

इति सन्ध्यादिकर्म्मसु निर्विशेषिता दर्भाः पवित्रमित्याह ॥ २१ ॥

**चितिजातं पथिजातं यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥**

चितिजातमिति । यैः कुशैरास्तरणं कृतं, ये कुशाः पित्रादीना-मासने दत्ताः "स्वधानियनीयान् दर्भान् सपवित्रानास्तीर्य्य" इति "स्वधानिनयनीये धारां दद्यात्" इति च श्राद्धकल्पोक्तेः

"पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्" ।

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेश्च ये स्वधानिनयनीयाः कुशाः पिण्डेषु

दीयन्ते, तानित्यर्थः। ऋज्वन्यत्। षट्कुशानितिप्रदर्शनार्थं न तु वर्ज्जनीयानां कुशानां षट्संख्या विवक्षिता।

"उच्चारे भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते"।

इति परिगणितव्यतिरिक्तानामपि कुशानां त्यागस्य पूर्व्वमभिहितत्वात्। तथा हारीतः।

"चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्ज्जयेत्॥
ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पणे।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते॥
अपूता गर्हिता दर्भा ये संछिन्ना नखैस्तथा।
क्वथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्ज्जयेत्"॥

इति षण्णां कुशानां वर्जनमभिधायान्येषामपि वर्ज्जनमाह। अत्र च तेषु तेषु कर्म्मसु विनियुक्तानां कुशानां वर्ज्जनोपदेशेन तदितरत्र विनियुक्तानामपि पुनरन्यत्र विनियोगः प्रतीयते। तथाच गृह्यपरिशिष्टम्।

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाहविरग्नयः।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः॥"

इति। विशेषमाह मरीचिः।

"मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः॥"

इति। विद्याकरवाजपेयिधृतम्।

अपेति । अपगतं पवित्रं येभ्यस्तैरित्यर्थः । निगदव्याख्यातमन्यत् । अत्र च पवित्रशब्दो कुशजातिवचनः । अतएव तत्र तत्र दर्भकुश-शब्दोपादानं कृतम् । न तु

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टसङ्केतितविशिष्टद्विदलपरम् । दक्षिणेन कुशान् गृह्य इति कुशेनोपस्पृशेदिति चैवमादिनिर्देशात् । अतएव छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्य्यादाचमनक्रियाम् ।
ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः ॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि ।
सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" ॥

इति सन्ध्यादिकर्म्मसु निर्विशेषिता दर्भाः पवित्रमित्याह ॥ ३१ ॥

**चितिजातं पथिजातं यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥ ३२ ॥**

चितिजातमिति । यैः कुशैरास्तरणं कृतं, ये कुशाः पित्रादीना-मासने दत्ताः "स्वधानियनीयान् दर्भान् सपवित्रानास्तीर्य्य" इति "स्वधानिनयनीये धारां दद्यात्" इति च श्राद्धकल्पोक्तेः

"पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्" ।

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेश्च ये स्वधानिनयनीयाः कुशाः पिण्डेषु

दीयन्ते, तानित्यर्थः। ऋज्वन्यत्। षट्कुशानितिप्रदर्शनार्थं न तु वर्ज्जनीयानां कुशानां षट्संख्या विवक्षिता।

"उच्चारे भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते"।

इति परिगणितव्यतिरिक्तानामपि कुशानां त्यागस्य पूर्व्वमभिहितत्वात्। तथा हारीतः।

"चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्ज्जयेत्॥
ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पणे।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते॥
अपूता गर्हिता दर्भा ये संछिन्ना नखैस्तथा।
क्वथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्ज्जयेत्"॥

इति षसां कुशानां वर्जनमभिधायान्येषामपि वर्ज्जनमाह। अत्र च तेषु तेषु कर्म्मसु विनियुक्तानां कुशानां वर्ज्जनोपदेशेन तदितरत्र विनियुक्तानामपि पुनरन्यत्र विनियोगः प्रतीयते। तथाच गृह्यपरिशिष्टम्।

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाहविरग्नयः।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः॥"

इति। विशेषमाह मरीचिः।

"मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः॥"

इति। विद्याकरवाजपेयिधृतम्।

"संग्रहाद्वत्सरं यावत् शुद्धिः स्यादिश्ववर्हिषाम् ।
अतः परं न गृह्णीयाज्जपादौ यज्ञकर्म्मणि ॥"

इति ॥ ३२ ॥

जलमध्ये श्मशाने वा वल्मीके मुषिकोत्करे ।
कृतशौचञ्च यच्छेषमग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः ॥३३॥

जलमध्ये इति। अन्तर्जलमृत्तिका श्मशानमृत्तिका वल्मीकमृत्तिका मुषिकोत्खातमृत्तिका शौचावशिष्टमृत्तिका चेति-पञ्च मृत्तिका न ग्रहणीयाः। कृतशौचञ्च यच्छेषमिति सामान्योपक्रमाभिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः। शक्यं श्वमांसादिभिरपि क्षुत्-प्रतिहन्तुमित्यादौ यद्वत् । छान्दसो वा व्यत्ययः। "मृत्तिलकुशगोमयाद्यतानुपकल्प्य" इति स्नानसूत्रे यन्मृत्तिकोपकल्पनमुक्तं सैव मृदनेन विशेषितेति बोद्धव्यम् ॥ ३३ ॥

न कुर्य्याद्दन्तसंघर्षमालूनं देहभाजनम् ।
अपमृज्य च न स्नायाद्गात्रमम्बरपाणिना ॥ ३४ ॥

न कुर्य्यादिति। देहश्च भाजनञ्चेति देहभाजनमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। तदालूनं नखादिना उल्लिखितं न कुर्य्यात्। वस्त्रेण पाणिना वा शरीरं मार्ज्जयित्वा न स्नायात्। स्नानकाले वस्त्रेण पाणिना वा गात्रं न मार्ज्जयेदित्यर्थः। ऋज्वन्यत् ॥ ३४ ॥

स्नातोगात्राणि संमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना ।
न च निर्धूनयेत् केशानाचामेत्त्वेव चोत्थितः ॥ ३५ ॥

स्नातइति। स्नातः सन् स्नानशाट्या पाणिना च गात्राणि न

संमृज्यात्। न च केशान् कम्पयेत्। स्नातोत्थितस्त्ववश्यमाचामेत्॥ ३५॥

दुःस्वप्नं यदि वा पश्येत् वान्ते वा क्षुरकर्म्मणि।
मैथुने कटधूमे च स्नानमेव विधीयते॥ ३६॥

दुःस्वप्नमिति। कटधूमः चिताधूमः। स्मरन्ति च। "चिताधूमस्पर्शने सर्व्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः" इति। निगदव्याख्यातमन्यत्॥ ३६॥

द्विजोऽयं स्नाति नित्यं यः पञ्चाङ्गं विधिपूर्व्वकम्।
अश्वमेधफलं तस्य गोभिलीयवचो यथा॥ ३७॥

द्विज इति। पञ्चाङ्गं विधिपूर्व्वकमिति क्रियाविशेषणम्। योऽयं द्विज इति संबन्धः। पञ्चाङ्गं "मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुपकल्प्य" इति स्नानसूत्रोक्तैः पञ्चभिरङ्गैरुपेतम्। तिलाक्षतयोः स्नानाङ्गतर्पणे विनियोगेऽपि प्रणाल्या स्नानाङ्गत्वमवगन्तव्यम्। मृद्गोमयकुशमन्त्रतर्पणरूपैः पञ्चभिरङ्गैरुपेतं वा। अतिरोहितार्थमन्यत्॥ ३७॥

मन्त्राः—पावकानइत्यादि, सप्तव्याहृतयः, सावित्री च सप्रणवाऽऽद्यन्ते, सहस्रशीर्षेत्यादि, घृतवतीत्यादि, अश्वक्रान्तेत्यादि, इदं विष्णुरित्यादि, त्रीणि पदेत्यादि, विष्णोः कर्म्माणीत्यादि, तद्विप्रास इत्यादि, अतोदेवा इत्यादि, उद्वयमित्यादि, उदुत्तममित्यादि, मृत्तिके ब्रह्मदत्तेत्यादि, अमोसीत्यादि, गावश्चिदित्यादि, ऋतञ्चेत्यादि, शंनोदेवीत्यादि, आपोहिष्ठेत्यादि, तरत्स-

मन्त्रीत्यादि, एतोन्विन्द्रमित्यादि, तमुष्टवामेत्यादि, सहस्र-शीर्षेत्यादि, त्रिपादूर्द्ध इत्यादि, पुरुषएवेत्यादि, ऋतञ्चेत्यादि, पुनः शंनोदेव्यादयः। अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत। उदुत्य-मित्यादि, चित्रमित्यादि, आयं गौरित्यादि, अपत्येताइत्यादि, तरणिरित्यादि, उद्यामेषीत्यादि ॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टं समाप्तम् ॥

मन्त्राइति। स्नानसूत्रे येषां मन्त्राणां विनियोग उक्तास्ते मन्त्रा-इह प्रतीकद्वारा निर्दिश्यन्ते कश्चिन्नामतोऽपि। निर्देशश्चायम-संमोहार्थः। मन्त्रा इत्यादि ग्रन्थः सर्व्वत्र न दृश्यते ॥

चन्द्रकान्तकृतिरर्पितेश्वरे

साधुभिः सकरुणैर्निरीक्ष्यताम्।

ते ह्यनुग्रहपराः स्वभावतो-

नात्र कारणलवोऽप्यपेक्षितः ॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीपुत्रश्रीचन्द्रकान्त-तर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचितं स्नानसूत्र-परिशिष्टभाष्यं सम्पूर्णम् ॥

श्राद्धकल्पः ।

तत्र

प्रथमः खण्डः ।

वातोयस्य चिराय चामरधरोवेदादयोवन्दिनः
सूर्य्याचन्द्रमसौ प्रदीपसदृशौ स्वस्मिन् महिम्नि स्थितिः ।
सर्गोरक्षणमप्ययश्च जगतां कृत्यं गुणामन्त्रिणो-
भृत्यास्ते ऋतवोविचित्रविभवाः कस्मैचिदस्मै नमः ॥
उदयतु मानसगगने पित्रोः पद-नख-सुधाकर-श्रेणी ।
अन्तर्गतमपि भूयोया तमसां राशिमुपहन्ति ॥
विलोक्य पारमर्षाणि तन्त्राण्यालोच्य संग्रहान् ।
छन्दोगश्राद्धकल्पस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥

तत्रभवान् सूत्रकारोगृह्यसूत्रोद्दिष्टस्यान्वाहार्य्यस्यान्येषाञ्च श्राद्धानां प्रयोगं प्रतिपिपादयिषुः श्राद्धकल्पाख्यमिदं शास्त्रं रचयाञ्चकार। छन्दोगश्राद्धप्रयोगजिज्ञासूनां सुखावगतये तस्येदमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते। व्याचिख्यासितस्य श्राद्धकल्पशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथ श्राद्धम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः। तत्रायमथशब्दआनन्तर्य्यार्थः। सम्बन्धकरणार्थश्च। उच्चार्य्यमाणश्च मङ्गलप्रयोजनोभवति। आनन्तर्य्यार्थ-

स्तावत्,—"अमावस्यायां तत् श्राद्धम्" "इतरदन्वाहार्य्यम्"—इति सूत्रयता भगवता गृह्यकारेणाग्निमतामन्वाहार्य्यं नाम श्राद्धं विहितम् । न च तस्येतिकर्त्तव्यता काचिदभिहिता । भवितव्यन्तु तया । अनग्निमतामपि श्राद्धं सपरिकरं वक्तव्यम् । अतो गृह्य-शास्त्राध्ययनानन्तरं श्राद्ध प्रयोग-प्रतिपित्सया श्राद्धकल्पाख्यमिदं शास्त्रमध्येतव्यमित्ययमर्थः । आवसथ्याधानादीनि कर्म्माणि गृह्य-कारेणोक्तानि । श्राद्धन्तु न तथोक्तम् । तदिदानीमस्माभिर्वक्तव्य-मित्यभिप्रायः ।

सम्बन्धकरणस्य च प्रयोजनम् ;—गृह्योक्ताः परिभाषाः कथम-त्रापि प्राप्नुयुः—इति । कथं च न प्राप्नुयुः ? शास्त्रान्तरत्वादस्य, गृह्यकर्म्मविषयत्वाच्च परिभाषाणाम् । शास्त्रान्तरं खल्वेतत् श्राद्ध-कल्पाख्यं गृह्यशास्त्रात् । परिभाषाश्च गृह्यकर्म्मविषयाभवन्ति, इति गृह्यभाष्येऽवोचाम । अथापि स्यात्,—अन्वाहार्य्यस्य गृह्योक्त-त्वात् तत्र गृह्योक्ताः परिभाषाः प्राप्नुयुः ?—इति । अत्रोच्यते । सत्यं प्राप्नुयुरग्निमतामेव । तेषामेव श्राद्धस्यान्वाहार्य्यपदाभिधेयत्वात् । अनग्निमतामपि श्राद्धे कथं नु ताः प्राप्नुयुरिति खल्वसौ सम्बन्धः क्रियते । उच्यते । अनग्निमतामपि प्राप्नुयुः,—इति पश्यामः । किं कारणम् ? यदयं पिण्डपितृयज्ञधर्म्मानत्र प्रदेक्ष्यति । एवन्तर्हि सम्बन्धकरणात् कौथुमादिविषयत्वमस्यावगम्यते । तस्मात्,—गोभिलगृह्योक्तस्यैव पिण्डपितृयज्ञस्य धर्म्माअत्र प्रदिश्यन्ते । अन्यथा न ज्ञायते,—कस्य पिण्डपितृयज्ञस्य धर्म्माः प्रदिश्यन्ते,—इति । अपूर्व्वकर्म्मोपन्याससूचनार्थो वाऽयमथशब्दः । ग्रन्थारम्भावद्योत-

नार्थो वा। छन्दसि प्रणववदार्षग्रन्थेषु ग्रन्थेष्वादौ खल्वथशब्दः पठ्यते।

श्राद्धम्,—इति वक्ष्यमाणस्य कर्म्मणोनामधेयम्। तथाचापस्तम्बसूत्रम्। "अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म्म प्रोवाच"—इति। तदिदम्—"तस्येदम्"—इति वा, "तेन कृतम्"—इति वा, "चूडादिभ्य उपसंख्यानम्"—इति वा भवति। सेयं यथाकथञ्चिद्व्युत्पत्तिः। प्रसिद्धिस्तु वक्ष्यमाणलक्षणे कर्म्मणि द्रष्टव्या। यत्तु रघुनन्दनेन,—

"संस्कृतं व्यञ्जनाद्यान्नं पयोदधि घृतं मधु।
श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते"॥

इति पुलस्त्यवचनं श्राद्धशब्दस्य कर्म्मनामधेयतायां प्रमाणम्—इति, तद्वचनबलेनैव,—श्रद्धया अन्नादेर्यद्दानं तत् श्राद्धम्—इति चाभिहितम्। तदसङ्गतम्। दानार्थे तद्धितस्याननुशासनात्। अपिच। दीयते,—इति कर्म्मणि तिङः श्रवणादन्नं खल्वत्र विशिष्यते। तेन, दीयमानस्यान्नादेरत्र श्राद्धत्वमुच्यते, न कर्म्मणः। दृश्यते खल्वन्यत्राप्यन्नस्य श्राद्धव्यपदेशः,—"अदैवं भोजयेत् श्राद्धम्"—इति, "श्राद्धभुक् चाष्ट वर्जयेत्"—इति, "श्राद्धभोक्ता च कर्त्ता च"—इति, "अशक्तौ श्राद्धभोजने"—इति चैवमादौ बहुलम्। तदिदं पुलस्त्यवचनं न श्राद्धशब्दस्य कर्म्मनामधेयतायां नवोक्तार्थतायां प्रमाणमित्यस्थान एवायं संरम्भः। न खल्वन्नादेर्दानमेव श्राद्धं, किन्तु यन्नैतत् श्रद्धया दीयते, तदेव कर्म्म श्राद्धशब्दाभिधेयं भवति। कथं ज्ञायते?

"प्रेतं पितॄंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः ।
श्रद्धया दीयते यत्र तत् श्राद्धं परिकीर्त्तितम्" ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदयादिधृतमरीचिवचनात् । इत्यास्तां विस्तरः ॥१॥

अमावस्यायां पितृभ्योदद्यात् ॥ २ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अमावस्यायाम्,—इति सप्तमीनिर्देशात् निमित्तत्वमस्याअवगच्छामः । स्मरन्ति च ।

"न निर्व्वपति यः पिण्डं प्रमीतपितृकोनरः ।
इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः" ॥

इति । न च, कृष्णपक्षनिमित्तकएव श्राद्धे प्रशस्तकालोऽमावस्येत्यभिप्रायेणेदं वचनम्—इति भ्रमितव्यम् । प्रशस्तकालस्यातिक्रमे प्रायश्चित्ताभ्यनुज्ञानानुपपत्तेः । न चात्र कृष्णपक्षस्य नामापि श्रूयते । तथा याज्ञवल्क्यः ।

"अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्" ।

इति कृष्णपक्षाद्भेदेनैवामावस्यां स्मरति । तथा मत्स्यपुराणे,—

"अमावस्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च" ।

इत्यादीन्यभिधाय,—

"एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्य्यात् सर्व्वेषु सर्व्वसु ।
श्राद्धं साधारणं नाम सर्व्वकामफलप्रदम् ।
भार्य्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।
शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्य्यादनेन विधिना बुधः" ।

इत्यमावस्यायां कृष्णपक्षे च पृथक् पृथक् श्राद्धमभिहितम् । तदिदं

साधारणं नाम श्राद्धम्,—इत्यनग्निमतामप्यमावस्यायां कृष्णपक्षे च करणीयं भवति । अन्यथा साधारणत्वमस्य पीड्येत । अपि च मात्स्ये तावत् पुराणे, पूर्व्वस्मिन्नध्याये,—

"पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान्" ।

इत्यादिना,—

"तत्रानेन विधानेन देयमग्निमता सदा" ।

इत्यन्तेन ग्रन्थेनाग्निमतां श्राद्धमभिधाय,—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितम् ।
श्राद्धं साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्" ॥

इत्यादिना, "एतच्चानुपनीतोऽपि"—इत्याद्यन्तेन ग्रन्थेन अग्निमतामनग्निमताञ्च साधारणं श्राद्धं परस्मिन्नध्याये समुपदिष्टम् । अतएव, 'अग्निमत्श्राद्धम्'—इति, 'साधारणाभ्युदयकीर्त्तनम्'—इति चैतावध्यायावाचक्षते। तात्पर्य्यभेदकल्पनारसिकोरघुनन्दनस्त्वेतदपर्य्यालोचयन् कण्ठोक्तमपि साधारणत्वञ्चान्यथयन्,—'अमावस्यायां यन्नित्यत्वाभिधानं तत्साग्निपरं कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधानं तत्साग्निभिन्नस्य'—इत्युत्शास्त्रमेव वर्णयाञ्चकार । तथा मार्कण्डेयपुराणम् ।

"कार्य्यं श्राद्धममावास्यां मासिमास्युडुपक्षये ।
तथाऽष्टकास्वप्यवश्यमिच्छाकालं निबोध मे" ॥

इति। उडुपक्षयोऽमावस्या। सोयं निमित्तकालयोरभेदोनित्यतामस्य सूचयति । एतदपि तत्रैव सुव्यक्तमुक्तम् ।

"दर्शस्तत्र निमित्तं वै कालश्चन्द्रक्षयात्मकः ।

नित्यतां नियतः कालस्तस्याः संसूचयत्यथ" ॥

इति। चन्द्रक्षयात्मकः कालोऽपि दर्श एव। अतएव, यदेव निमित्तं सएव कालः,—इति निमित्तनियतः कालस्तस्य नित्यतां सूचयति,—इत्याह। अपरे पुनरेतदविद्वांसोव्याचक्षते,—"मासि मासि कार्य्यं यत् श्राद्धं तत् चन्द्रक्षयेऽमावस्यां प्राप्यातिप्रशस्तम्। चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्त्तमानायां श्राद्धविधानेन अमावस्याऽभावेऽपि चतुर्दश्यन्तयामे श्राद्धविधानेन च विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः"—इति। तदिदमनार्षं कपोलकल्पितञ्चेत्युपेक्षणीयम्। तस्मात्,—नेदं कृष्णपक्षनिमित्तश्राद्धस्य प्रशस्तकालाभिप्रायं सूत्रं वर्णनीयम्। असंशब्दितत्वात्। प्रमाणाभावाच्च। इत्यास्थेयम्।

पितृभ्यः,—इति चतुर्थ्या पितॄणामत्र देवतात्वम्। तथाचापस्तम्बसूत्रम्। "तत्र पितरोदेवताः"—इति। देवतात्वन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वं वा,—इत्यन्यदेतत्। तस्मात्,—यागोऽयम्। "यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्"—इति जैमिनिसूत्रात्। ददातिप्रयोगश्च गौणः। उद्देश्यगतस्वामित्वजनकस्त्यागोहि दानम्। न च पित्रादीनां स्वामित्वमस्ति। ब्राह्मणस्येति चेन्नानुद्देश्यत्वात्। इति चेत् पश्यसि,—माभूत् पित्रादीनां स्वामित्वं ब्राह्मणस्य तु भविष्यति,—इति। तदपि नास्ति। कस्मात्? अनुद्देश्यत्वाद्ब्राह्मणस्य। कथं पुनरनुद्देश्यत्वं ब्राह्मणस्य? प्रमाणाभावात्। पितॄणामेव तथात्वोपदेशाच्च। तथा आपस्तम्बोऽपि। "ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे"—

इति सूत्रयन् अनुद्देश्यत्वं स्वामित्वाभावञ्च ब्राह्मणानां दर्शयति। यथा खल्वाहवनीयोऽग्निरनुद्देश्योऽपि प्रतिपत्तिस्थानं देवतोद्देशेन त्यक्तस्य द्रव्यस्य, एवमिहापि पितरएवोद्देश्याः ब्राह्मणास्तु प्रतिपत्तिस्थानमेव परं न पुनरुद्देश्याः,—इति। त्यागोऽयं ब्राह्मणस्य स्वामित्वमुत्पादयतीत्यत्रापि न प्रमाणम्। पित्रुद्देशेन त्यक्तस्य खल्वस्वामिकतया ब्राह्मणे तस्य प्रतिपत्तौ उपादानमेव हि तस्य स्वामित्वमुत्पादयेत्, नासौ त्यागः प्रामाण्याभावात्,—इति श्लिष्यते। न हि भवन्ति वक्तारः,—पितॄणां श्राद्धमितिवत् ब्राह्मणानां श्राद्धमिति। अपिच। "अप्सु पिण्डान् सादयेत्" "प्रणीते वाऽग्नौ" "ब्राह्मणं वा भोजयेत्" "गवे वा दद्यात्"—इत्यस्मद्गृह्यकारेण ब्राह्मणस्य भोजनमात्रोपदेशात् तस्य स्वामित्वं नोत्पद्यते,—इत्यवगच्छामः। न खलु येन ब्राह्मणं भोजयति, तत्रास्य स्वामित्वम्। तदुद्देशेन त्यागस्याभावात्। तस्य प्रतिग्रहाभावाच्च। अन्यथा यावद्भवति—परान्नमसौ भुङ्क्ते, इति, तावद्भवति—परान्नमसौ प्रतिगृह्णाति,—इति। तथाच तत्रभवतामृषीणामुभयोस्तुल्यदोषवादो न स्यात्। न चैवं शिष्टाः प्रतियन्ति। अबादिसामान्याच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। न खल्वप्सु पिण्डानां सादने प्रणीते वा अग्नौ, गवे वा दाने तत्र स्वामित्वमबादीनामुत्पद्यते। तस्मात्, तत्सामान्यात् ब्राह्मणस्यापि न तत्र स्वामित्वमुत्पद्यते,—इत्यास्थेयम्।

होमस्तर्ह्ययं स्यात्, प्रणीतेऽग्नौ सादनोपदेशात्। न,—इत्युच्यते। आसेचनाधिकं हि यजतिं होममाचक्षते मीमांसकाः। न खल्वत्र यजतिरासेचनाधिकः, किन्तु पश्चाद्भाविनी प्रतिपत्तिरेव

निमित्तान्तरप्रणीते अग्नावुपदिश्यते,—इति नासौ होमः । यदि वा होमोऽयं भवेदपि, किन्तव तेन भविष्यति, दानं खल्वसौ न भवत्येव । तस्मात्,—'ब्राह्मणाश्चाहवनीयार्थे,—इत्यनेन स्वामित्वजनकस्त्यागोदानम्,—इति दानलक्षणमत्रास्ति,—इति सूचितम्,'—इति, 'अस्तिचोद्देश्यताऽपि ब्राह्मणस्य, तद्गतस्वामित्वाभिसन्धानेन द्रव्यत्यागात्'—इति च वदन् शूलहस्तः परास्तः ।

पितृभ्यः,—इति च पितृपितामहप्रपितामहपरम् । कथं ज्ञायते ? पिण्डपितृयज्ञे तेषामेवोद्देश्यत्वात् । अत्रापि तस्यैव धर्म्मप्रदेशाच्च । मातामहादीनान्तु श्राद्धं पृथग्वचनेनोपदेक्ष्यति । तदिदं बहुवचनम्,—"क्षौमे वसानामग्निमादधीयाताम्"—इत्यादिवदभिधानक्रियाऽपेक्षया साहित्यं बोधयति । उद्देशक्रिया हि प्रत्येकं परिसमाप्यते,—इति न तामपेक्ष्य साहित्यं सम्भवति । त्यागक्रियापेक्षयेति चेन्न नानात्वात् । इति चेत् भवान् पश्यति,—माभूत् उद्देशक्रियापेक्षया साहित्यं त्यागक्रियापेक्षया तु भविष्यति । नैष दोषः । कस्मात् ? नानात्वात् त्यागक्रियायाः । त्यागक्रिया हि प्रत्येकमेवोपदिष्टा गृह्यकारेण । तथाच गृह्यसूत्रम् । "पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेष ते पिण्डोये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति" "अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः"—इति । यद्यपि, अन्वष्टक्यकर्म्मण्येतत् सूत्रितम्, तथापि—"अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यातः"—इति सूत्रेणान्वष्टक्यधर्म्मस्य पिण्डपितृयज्ञे पितृयज्ञधर्म्मस्य चात्र प्रदेशात् अत्रापि प्रत्येकमेव त्यागः सिध्यति । सूत्रकारोऽप्यत्रभवानर्घ्यादौ प्रत्येकं त्यागमुपदेक्ष्यति ।

पितृभ्यः,—इति चतुर्थ्या अन्यथानुपपत्त्या हि देवतात्वं पितॄणां कल्पनीयम् । तच्च बहुवचनात् सहितानां परिचिकल्पयिषितम् । साहित्यस्य च त्यागक्रियापेक्षया परिचिकल्पयिषया त्यागस्यैकत्वमानुमानिकम् । प्रत्यक्षस्तु प्रत्यकं त्यागोपदेशः । तस्मात्,—अनन्यथासिद्धप्रत्येकत्यागोपदेशबलात् न मिलितानां देवतात्वम् । शक्यं हि बहुवचनमभिधानक्रियापेक्षयापि नेतुम् । "असावेतत्ते,—इति यजमानस्य पित्रे, असावेतत्ते,—इति यजमानस्य पितामहाय, असावेतत्ते,—इति यजमानस्य प्रपितामहाय,"—इत्यपि निगमोभवति ॥ २ ॥

पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

'पितृभ्योदद्यात्'—इत्यनुवर्त्तते । अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य । तथाच श्रूयते । "पूर्व्वः पक्षोदेवानामपरः पक्षः पितॄणाम्"—इति । "योऽपक्षीयते सोऽपरपक्षः"—इत्यपि निगमोभवति । वाशब्दो-वैकल्पिकं कल्पान्तरं समुच्चिनोति । कथं नाम ? पञ्चमीप्रभृति वा दद्यात् प्रतिपत्प्रभृति वा,—इति। तथाच गौतमः । "पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य यथाश्राद्धं सर्व्वस्मिन् वा"—इति । अथवा । वाशब्दो वक्ष्यमाणकल्पापेक्षया विकल्पार्थः ॥ ३ ॥

यदहरुपपद्येत ॥ ४ ॥

'वाऽपरपक्षस्य'—इत्येतदिहापि सम्बध्यते । कुतः ? मध्यपठितस्य विशेषाभावात्। तदयमर्थः। अपरपक्षस्य यदहर्यस्मिन्नहनि उपपद्येत सम्पद्येत द्रव्यादिकम्, तदहर्व्वा पितृभ्योदद्यात्,—इति । उप-

पद्यते,—इति पाठेऽपि तथैवार्थः । सोऽयं विकल्पः,—पञ्चमी-प्रभृति वा दद्यात्, यदहरुपपद्यते तदहर्वा दद्यात्,—इति ।

तदनेन सूत्रद्वयेन कृष्णपक्षतिमित्तमपि श्राद्धमुपदिष्टं भवति। तदिदं श्राद्धद्वयम्—अमावस्यानिमित्तं कृष्णपक्षतिमित्तञ्च,—इति। तत्र, कृष्णपक्षनिमित्तएव श्राद्धे प्रशस्तकालोऽमावस्येति तन्त्रान्तर-काराः स्मरन्ति। तथाच निगमः। "अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावस्यायान्तु विशेषेण"—इति। न चैतावता अमावस्यायाः निमित्तत्वं शक्यमपह्नोतुम्। न खल्वन्यस्य प्रशस्तकालो न भव-त्यन्यस्य निमित्तमित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति। अभिहितञ्चैत-दस्माभिरधस्तादेव। निगमवचनमात्रदर्शी रघुनन्दनस्त्वाह,—'अमावस्या न निमित्तान्तरं, किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तश्राद्धस्य प्रशस्तकालः'—इति। तदश्रद्धेयम्। अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते तदहः कुर्य्यात्, कृतेऽप्यपरपक्षे यस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि, अमावस्या-यान्तु विशेषेण यत्नेन कुर्य्यात्, तुशब्दात् पूर्व्वस्मादन्यदिदं श्राद्धम्—इति यदि निगमवचनस्यार्थः, तदा तदपि तन्मतमुन्मूलयति,—इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥ ४ ॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

अपरपक्षस्य,—

"आषाढ़ीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः ।
स विज्ञेयोऽपरः पक्षः कन्यां गच्छतु वा न वा" ॥

इत्यादिस्मृत्युक्तलक्षणस्य। वाशब्दः,—

"अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्द्धमेववा" ॥

इति ब्रह्मपुराणाद्युक्तकल्पान्तरापेक्षया विकल्पार्थः। तत्र, 'अर्द्धम्'—इति पक्षस्यार्द्धमष्टम्यादिकमित्यर्थः। अर्द्धं पक्षम्,—इत्यन्वयोपपत्तेः। न तु त्रिभागस्यार्द्धम्। अर्द्धत्रिभागयोर्द्वयोरपि पक्षविशेषणतया समत्वेन परस्परमन्वयानुपपत्तेः। तथाच गौतमः। "अथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्योदद्यात् पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्व्वस्मिंश्च"—इति।

यच्च,—

"पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्ऋणम्"।

इति वचनम्। पञ्चमीमारभ्योत्तरतिथिषु,—इति तस्यार्थः।

"पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः"।

इति हेमाद्रिप्रभृतयः पठन्ति। आश्विनकृष्णशुक्लपक्षपञ्चम्योर्मध्ये,—इति वर्णयन्ति च। सोऽयमपरपक्षश्राद्धस्य गौणकालः।

"भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम्"।

इत्यपि वचनं भवति। एतेन,—

"पञ्चम्यूर्द्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्द्धं ततोऽप्यति"।

इति विष्णुधर्म्मोत्तरवचनमपि व्याख्यातं वेदितव्यम्। पञ्चमीमारभ्यकरणेऽपि त्रिभागहीनत्वं पक्षस्य नानुपपन्नम्। प्रतिपदादितिथिचतुष्कस्य चतुर्द्दश्याश्च त्यागेन तदुपपत्तेः। स्मरन्ति च।

"श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्द्दश्यां महालये"।

इति । त्रिभागादिकल्पेष्वप्येषैव रीतिरनुसर्त्तव्या । पञ्चकल्पाश्रयणे तु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं कर्त्तव्यमेव भवति। पञ्चव्यापकतायाः प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः । तथाच कार्ष्णाजिनिः ।

"नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने ।
नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी" ॥

इति । तथा ब्रह्माण्डपुराणम् ।

"कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
पार्व्वणेन विधानेन श्राद्धं तत्र विधीयते" ॥

इति । तथा तत्रैव ।

"कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोड़श ।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवोनारायणोऽब्रवीत्" ॥

इति । इदञ्च षोड़शत्वमाश्विनशुक्लप्रतिपदा सह द्रष्टव्यम् । कथं ज्ञायते ?

"अहःषोड़शकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।
चन्द्रक्षयाविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्मृता" ॥

इति देवलवचनात् । कन्यां गते सवितरि,—इति कन्यासम्बन्धस्य प्राशस्त्यमभिप्रेत्योक्तम् । तदाह शाट्यायनिः ।

"कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते" ।

इति । वृद्धमनुः ।

"मध्ये वा यदि वाऽप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।
स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोड़शकं प्रति" ॥

इति । एवञ्च, 'कन्यां गच्छतु वा न वा'—इति समस्तपक्षाभिप्रायं

वचनं भवति । ब्रह्मपुराणवचने, 'एववा'—इति निपातसमुदायो-विकल्पवाची । न तु एवशब्दो नियमार्थः, वाशब्दो विकल्पार्थः,—इति निपातद्वयम् । विभागकरणे, 'अर्द्धमेव,'—इति नियमानुपपत्तेः । अतएव सकृत्करणमप्याह नागरखण्डम् ।

"आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥

इति । एकस्मिन्नपि,—इत्यपिकारादनुकल्पोऽयम् । न चैतत् कन्यास्थरविनिमित्तश्राद्धपरं वचनम् । एकस्मिन्नपि,—इत्यपि-कारलभ्यस्यानेकत्वकरणस्य तत्राभावात् । सकृद्धि तत्करणमिष्यते । तथाच गर्गः ।

"पक्षश्राद्धं यदा कुर्य्यात्तर्पणन्तु दिने दिने ।
सकृन्महालये चैवं परेऽहनि तिलोदकम्" ॥

इति । तथा नारदः ।

"सकृन्महालये काम्ये पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च ।
अतीतविषये चैव सर्व्वमेतत् विचिन्तयेत्" ।

इति सकृन्महालयं दर्शयति । एतत्,—इति नन्दादिवर्जनम् । तथा कात्यायनः ।

"अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् पिण्डदानं यथाविधि" ।

इत्येकदिनेऽपि करणं सुस्पष्टमुपदिशति । तदत्र अपरपक्षश्राद्धे बहु वक्तव्यमस्ति । ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः । अथैव-

मपरपक्षस्य पारिभाषिकत्वे कृष्णपक्षमात्रं श्राद्धकालो न सूचितं भवति ? माभूदनेन ग्रन्थेन, सूत्रयिष्यते तु ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदहरुपपद्येत ॥ ४ ॥

यदहर्द्रव्यदेशपात्रमुपपद्येत, तदहः पितृभ्यो दद्यात्। तथाच गौतमसूत्रम्। "द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधौ वा"—इति। द्रव्योपपत्तिरत्र नवशस्यादिप्राप्तिरूपा। स्मरन्ति च।

"यष्टव्याः पितरोराजन्! नवशस्यफलोदकैः।
पार्व्वणेन विधानेन खड्गमांसे तथाऽऽगते"।

इति। नवशस्यमपि व्रीहियवरूपं द्रष्टव्यम्। कुतः? नवयज्ञे तथा दर्शनात्। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्।

"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकोवनिनः स्मृतः"।

इति।

"व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव!।
न तावाद्यौ महाराज! विना श्राद्धं कथञ्चन"।

इति च स्मर्य्यते पुराणेषु। तदनेन नवशस्यादिप्राप्तिः श्राद्धनिमित्तमित्युक्तं भवति। नवान्नेन कर्म्मानुष्ठानं निमित्तम्,—इत्यसङ्गतैषा कल्पना। प्रमाणाभावात्।

"नक्षत्रग्रहपीड़ासु दुष्टस्वप्नावलोकने।
इच्छाश्राद्धानि कुर्व्वीत नवशस्यागमे तथा"।

इति पुराणवाक्येऽप्यागमस्य प्राप्तिरूपत्वात्।

"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः" ।

इति कालान्तरत्वन्येषां मन्तव्यम् । कस्मात् ? 'धान्यपाकवशादन्ये'—इति नवयज्ञे तथा दर्शनात् । अन्ये खल्वाचार्य्याः धान्यान्तरपाकवशादपि नवयज्ञमिच्छन्ति । शालयः किल वृश्चिके पच्यन्ते । रघुनन्दनस्तु नवशस्येष्टिदृष्टपरिकल्पनां श्राद्धेऽभ्युपगच्छन्नप्याह । 'वृश्चिकशुक्लपक्षो न कालान्तरं किन्त्वतिपतितव्रीहिश्राद्धस्य गौणकालमध्ये तस्य प्राशस्त्यमात्रम्'—इति । देशोपपत्तिस्तीर्थप्राप्तिरूपा । कथं ज्ञायते ?

"गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्प्राप्तिहेतुकम् ।

पूर्व्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्यात् पूर्व्वदक्षिणे" ।

इत्यादिवचनेभ्यः । पात्रोपपत्तिः श्रोत्रियब्राह्मणप्राप्तिरूपा । कुतः ?

"तस्मात् दद्यात् सदोद्युक्तोविद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" ।

इत्यादि स्मरणात् । तदेतासु द्रव्यदेशपात्रोपपत्तिषु यत् श्राद्धं, न तत्र कृष्णपक्षाद्यपेक्षा अवश्यं कर्त्तव्या । कथं ज्ञायते ? यदहरमीषामुपपत्तिस्तदहः श्राद्धविधानेन तदसम्भवात् । स्मरन्ति च ।

"तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

पात्रञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते" ।

इति ।

"यथा चैवापरः पक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णोविशिष्यते" ।

इत्यादिकमप्येतद्विषयं द्रष्टव्यम् । गौतमोऽपि । "द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधौ वा कालनियमः शक्तितः"—इति सूत्रयन्नेतदेवाह ।

अथवा । अमावस्यायां पितृभ्योदद्यादित्यादि सूत्रत्रयं सकलापरपक्षश्राद्धस्य कालोपदेशपरमेवास्तु । अमावस्यायां पितृभ्योदद्यात् अपरपक्षस्य पञ्चमीप्रभृति वा पितृभ्योदद्यात् अपरपक्षस्य यदहरुपपद्यते तदहर्वा पितृभ्योदद्यादिति । अस्याञ्च वर्णनायाममावस्यायां दानं प्रथमः कल्पः । अन्यत्रानुकल्पइति बोद्धव्यम् । अस्यामपि वर्णनायामपरपक्षाद्भेदेनामावस्याया अपि श्राद्धस्य निमित्तान्तरत्वं पूर्व्वोक्तदिशाऽवसेयम् ॥०॥ ॥ ४ ॥०॥

तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र्य पूर्व्वेद्युर्वा ॥ ५ ॥

यदहः श्राद्धं तदहः पूर्व्वस्मिन् वा अहनि ब्राह्मणानामन्त्र्य निमन्त्र्य, 'पितृभ्योदद्यात्'—इत्यनुवर्त्तते । 'तदहर्वा'—इति पाठे, पूर्व्वत्रात्र चोभयत्रैवैतत् सम्बन्धनीयम् । कुतः ? मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । कथं नाम ? यदहरुपपद्येत, तदहर्वा पितृभ्योदद्यात्,—इति । तदहर्वा पूर्व्वेद्युर्वा ब्राह्मणानामन्त्र्य पितृभ्योदद्यात्,—इति च ।

ब्राह्मणग्रहणं राजन्यादिनिरासार्थम् । यद्यप्यामन्त्रणमिहोपदिश्यते, तथापि निमन्त्रणमेवार्थः । अतिक्रमनिषेधोह्यत्र सूचयिष्यते । "यत्र प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्"—इति हि स्मरन्ति । अभिलापे त्वामन्त्रणमेवास्मच्छास्त्रानुशिष्टं प्रयोज्यं, न निमन्त्रणम्,—इति द्रष्टव्यम् ।

अत्र चामावस्यादौ पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रणम् असम्भवे तदहरपि । तथाच स्मर्य्यते ।

"निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युः सम्यग्विप्रान् यथोदितान्।
असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत्"।

इति।

"श्वः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान् निमन्त्रयेत्।
निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्व्वसुप्तजने गृहे।
असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत्"॥

इति चैवमादि। द्रव्याद्युपपत्तेस्तु भाविन्याः पूर्व्वेद्युर्निश्चयासम्भवेन तदहरेव निमन्त्रणं भवति। एतेन,—

"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते।
निमन्त्रयीत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्"॥

इत्याद्याः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः। 'असम्भावितमैथुनान् यत्यादींस्तदहरामन्त्रयेत् अङ्गानां प्रधानकालत्वनियमात्, सम्भावितमैथुनांस्तु पूर्व्वेद्युः'—इति नीलाम्बरोपाध्यायाः। वचनमप्युदाहरन्ति।

"निमन्त्रयेच्च पूर्व्वेद्युः पूर्व्वोक्तांस्तु द्विजोत्तमान्।
अप्राप्तौ तद्दिने वाऽपि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम्"॥

इति। यद्दायशसाऽप्येषैव व्यवस्था वर्णिता। प्रमाणाभावात् पुनरुपेक्षिताऽस्माभिः। अनिर्दिष्टकालं खल्वङ्गं प्रधानस्य काले क्रियते। निर्दिष्टश्चेह कालः। वचनमपि पूर्व्वेद्युरप्राप्तौ तद्दिने निमन्त्रणमाह, न प्राप्तौ। तत्रैव, 'हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम्'—इति विशेषः। स खल्वयं विशेषो न यतिष्वेवावतिष्ठते। प्रमाणविशेषाभावात्। तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था शास्त्रार्थः॥ ५॥

अनिन्द्येनामन्त्रितोनापक्रामेत् ॥ ६ ॥

अनिन्द्योलोकापवादरहितः । तेनामन्त्रितोनिमन्त्रितोब्राह्मणः, नापक्रामेत् न प्रत्याचक्षीत । प्रत्याख्याने प्रत्यवायापत्तेरित्यभिप्रायः । तथाच मनुः ।

"केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्" ।

इति । यथैतत्, तथा निमन्त्रयिताऽपि निमन्त्रितान् यथान्यायमपूजयन् प्रत्यवैति,—इत्यर्थात् सिद्धम् । स्मरन्ति च ।

"आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।
अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्य्यग्योनिषु जायते" ।

इति । अस्मिन्नवसरे,—"आमन्त्रितोवा नान्यदन्नं गृह्णीयात्"—इति सूत्रमधिकं पठन्ति गौडाः । निगदव्याख्यातं तत् ॥०॥ ६ ॥०॥

अथेदानीं निमन्त्रणीयान् ब्राह्मणान् विशिनष्टि,—

स्नातकान् ॥ ७ ॥

'आमन्त्र्य',—इति, 'पितृभ्योदद्यात्',—इति च द्वयमितःप्रभृति सर्व्वत्र सम्बन्धनीयम् । योग्यत्वात् । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

"येन यस्याभिसम्बन्धोदूरस्थस्यापि तस्य सः ।
अर्थतोह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्" ।

इति । त्रयः स्नातकाः गृह्यसूत्रे निर्द्दिष्टाः,—विद्यास्नातकोव्रतस्नातकोविद्याव्रतस्नातकश्चेति । उत्तराधरभावोऽप्यमीषां तत्रैव द्रष्टव्यः ॥०॥ ७ ॥०॥

एके यतीन्* ॥ ८ ॥

यतयस्त्रिदण्डिनइहाभिप्रेयन्ते । कथं ज्ञायते ?

"यतिस्त्रिदण्डः करुणा राजतं पात्रमेवच" ।

इति ।

"शिखिभ्योधातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत्" ।

इति चैवमादि स्मरणात् । तइमे यतयोनिमन्त्रणीयाः,—इत्येकेषां मतम् । अस्मादवगच्छामः,—यतयोन निमन्त्रणीयाः,—इत्यन्येषां मतम्,—इति । कस्मात् पुनः कारणात् यतयोन निमन्त्रणीयाः,—इति तत्रभवन्तोमन्यन्ते ? स्मर्त्तारोह्यमीषां भोजने अभ्युदयविशेषं स्मरन्ति ।

"सर्व्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमक्षयम्" ।

इत्यादि बहुलम् । उच्यते । श्राद्धे किल मधुमांसैः पितरोऽतिशयं प्रीयन्ते । एषा हि तेषामाशंसा ।

"योदद्यादन्नमस्माकं तत् सर्व्वं मधुना सह ।
आमिषेण समायुक्तं शस्तेन मृगपक्षिणाम्" ।

इति । ताथाचोपदेक्ष्यति तृप्तिविशेषं मांसविशेषेण । यतयस्त्वमधुमांसाशिनोभवन्ति । अतएव, "यतिपात्रकं श्राद्धं मधुमांसवर्ज्जितं कार्य्यम्"—इति वामनपद्धतिः । तदिदमनिमन्त्रणकारणं यतीनाम् ।

---

* एके यतीन् वा,—इति कस्यचिन्मते सूत्रपाठः ।

कस्य हेतोस्तद्धर्मी निमन्त्रणीयाः भवन्त्यन्येषाम्? यति-पात्रकश्राद्धस्य महाफलत्वादित्याह ।

"अपि स्यात् स कुले जन्तुर्भोजयेद् यस्तु योगिनः ।
विप्रान् श्राद्धे प्रयत्नेन तेन तृप्यामहे वयम्" ।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति । दक्षोऽपि स्मरति ।

"विना मांसेन मधुना विना दक्षिणयाऽऽशिषा ।
परिपूर्णं भवेत् श्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु" ।

इति ॥०॥ ८ ॥०॥

गृहस्थसाधून् वा ॥ ९ ॥

गृहस्थाश्च साधवश्च, तान् गृहस्थसाधून् । वाशब्दः स्नातकापेक्षया विकल्पार्थः । तत्र, स्नातकाः—गृहस्थाश्रमप्रवेशोन्मुखाः । गृह-स्थास्तु तत्र कृतप्रवेशा भार्य्यासहिताः । भार्य्यां हि गृहमाच-क्षते,—इति सभार्य्याएव गृहस्थाइहाभिप्रेयन्ते । तथाच स्मरणम् ।

"न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते" ।

इति । ये पुनर्गृहस्थाश्रमे कृतप्रवेशाअपि मृतभार्य्याः सन्तः पुन-र्भार्य्यामर्थयमानाः स्नातकव्रतानुष्ठानपरावा भवन्ति, तइमे साधवो-भण्यन्ते । कन्यायाः खल्वलाभे,—

"अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" ।

इति स्नातकव्रतानुष्ठानमस्य मुनयः स्मरन्ति । शास्त्रानुमतञ्चानु-तिष्ठन् कथं न साधुः स्यात् । 'साधुत्वं गृहस्थविशेषणम्,'—

इत्यसङ्गतैषा वर्णना महायशसः। "स्नातकान्" "एके यतीन्" "गृहस्थसाधून् वा"—इत्याश्रमविशेषावस्थायिनएव हि निमन्त्रणीयाइहोपदिश्यन्ते। धर्म्मांस्तु पश्चादुपदेक्ष्यति। न खल्वसाधूनपि स्नातकान् निमन्त्रणीयान् मन्यसे, कथं साधुत्वं गृहस्थस्य विशेषणमात्थ! अथ मन्यसे,—पश्चादुपदिष्टैर्धर्म्मैरसाधवः स्नातकाः व्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति। गृहस्था अप्यसाधवस्तथैव तर्हि व्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति विफलोऽयमारम्भः। कात्यायनोऽपि,—"गृहस्थान्" "साधून् वा"—इति गृहस्थाद्भेदेनैव साधून् सूत्रयाञ्चकार॥०॥ ९॥०॥

तदेवं स्वरूपतोनिमन्त्रणीयानभिधाय धर्म्मानमीषामुपदिशति,—

श्रोत्रियान्॥ १०॥

"एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा।
षट्कर्म्मनिरतोविप्रः श्रोत्रियोनाम धर्म्मवित्"।

इत्युक्तलक्षणान्॥०॥ १०॥०॥

वृद्धान्॥ ११॥

"न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।
योवै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः"।

इत्युक्तलक्षणाम्। श्रोत्रियाणां खल्वसम्भवे, ज्ञानवृद्धाअपि निमन्त्रणीयाः,—इत्येवमर्थोऽयमारम्भः।

एवं वा—

वृद्धान् अधिकवयस्कान्। तथाच वशिष्ठः। "परिणतवयसः"—

इति । अपिच । गोतमः खल्वाचार्य्यः,—“युवभ्योदानं प्रथममेके पितृवत्”—इति सूत्रयन् यद्वयस्काः पित्रादिः प्रमीतः तद्वयस्काएव ब्राह्मणाः निमन्त्रणीयाः,—इत्येकेषां मतं दर्शयति । सोऽयं वृद्धोपदेशो वृद्धश्राद्धविषयः पर्य्यवस्यति । अवृद्धान्,—इति वा पाठः । युवभ्योदानं प्रथमम्—इति सूत्रसमानार्थः ॥ ११ ॥

अनवद्यान् ॥ १२ ॥

न अवद्यान् अनवद्यान् । अवद्योनिन्द्यइत्यनर्थान्तरम् । लोकापवादरहितानित्यर्थः । अथवा । विशुद्धमातापितृकाः स्वयमपि लोकापवादरहिताइहाभिप्रेयन्ते । कथं ज्ञायते ? शास्त्रान्तरदर्शनात् । तथाच वशिष्ठः । “यस्य दशपुरुषं पितृमातृवंशः श्रोत्रियोविज्ञायते विद्वांसः स्नातकाश्चेति पंक्तिपावनाः”—इति । तथोशना । “पञ्चपुरुषपारम्पर्य्यादखण्डितचारित्रमर्य्यादः पंक्तिपावनः”—इति । मनुरपि स्मरति ।

“अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः” ॥

इति । अवद्याश्च विस्तरेण तन्त्रान्तरेषूपदिष्टास्तेभ्यएवावगन्तव्याः । ग्रन्थगौरवभयादुपारस्यतेऽस्माभिः ॥ १२ ॥

स्वकर्म्मस्थान् ॥ १३ ॥

स्ववर्णाश्रमोचितकर्म्मनिष्ठान् । स्मरन्ति च ।

“अव्युत्क्रान्ताः स्वधर्म्मेभ्यस्ते द्विजाः पंक्तिपावनाः” ।

इति ॥ १३ ॥

पूर्व्वोक्तानां खल्वमीषाम्,—

अभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान् ॥ १४ ॥

अपिर्भिन्नक्रमे। पूर्व्वोक्तानामभावे, शोभनाचारान् शिष्यानपि,— इत्यर्थः। अपि शब्दोमातामहादीन् समुच्चिनोति। तथाच मनुः।

"एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्" ॥

इति। तदत्र, 'स्वाचारान्',—इति पुनः कुर्व्वन् आचारवत्तयैवामीषां निमन्त्रणीयत्वं न पुनः श्रोत्रियत्वादेरत्यन्तमपेक्षा,—इति दर्शयति। अन्यथा, 'अनवद्यान्'—इत्यादेः सूचितत्वात् स्वाचारानित्यनर्थकं स्यात्। मनुरपि, श्रोत्रियादीनभिधाय मातामहादीनामनुकल्पत्वमभिदधानएतदेवाह। यच्चाहतुर्वशिष्ठकात्यायनौ।

"यस्य चैव गृहे मूर्खोदूरे चैव बहुश्रुतः।
बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः॥
ब्राह्मणातिक्रमोनास्ति विप्रे वेदविवर्ज्जिते।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते" ॥

इति। तदपि बहुश्रुताय दातव्यम्,—इति, ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य,—इति चाभिधानात् मुख्यकल्पगोचरमितिपर्य्यवस्यति। तथा भविष्यपुराणे।

"तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।
सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रान् विट्पतिं तथा ॥
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहाधिपान् ।
नातिक्रमेन्नरश्चैतान् सुमूर्खानपि गोपते !" ॥

इति । तदनेन,—

"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः ।
अश्रोत्रियाय दत्तानि तृप्तिं नायान्ति देवताः" ॥

इति वशिष्ठादिवचनानामपि मुख्यकल्पविषयत्वं व्याख्यातम् । तस्मादनुकल्पमातामहादिषु नैष नियमः,—इति सिद्धम् ॥ १४ ॥
अथेदानीं ये न निमन्त्रणीयाः, तानाह,—

द्विर्नग्न-शुक्ल-विक्लिध-श्यावदन्त-विद्धप्रजनन-व्याधिताधिक-व्यङ्गि-श्वित्रि-कुष्ठि-कुनखिवर्ज्जम् ॥ १५ ॥

द्विर्नग्नादिवर्ज्जं पूर्व्वोक्तान् निमन्त्रयेत् । तत्र, द्विर्नग्नः,—

"यस्य त्रिपुरुषादासीदुभयोर्गोत्रयोरपि ।
वेदस्याग्नेश्च विच्छेदोद्विर्नग्नः स प्रकीर्त्तितः" ॥

इति सुमन्तुनोक्तः । रघुनन्दनस्त्वेतदजानन्नाह,—'द्विर्नग्नोदुश्चर्म्मा अप्रावृतमेढ्रः,'—इति । तदश्रद्धेयम् । न खलु द्विर्नग्नशब्दोदुश्चर्म्माणमभिधत्ते । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात् । अतएव,—

"द्विर्नग्नः कीलदुश्चर्म्मा शुक्लोऽतिकपिलस्तथा" ।

इत्येकस्मिन् वचने द्वयोरुपादानं सङ्गच्छते । 'शुक्लोऽतिगौरः'—

इति नीलाम्बरोपाध्यायादयः। 'शुक्लोमण्डलकुष्ठी श्वेत्युन्मादी षण्डकुष्ठीतिवा, अतिगौरोवेत्येके'—इति महायशाः। विक्लिधः,—

"यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां छाद्यते दशनावली।

विक्लिधः स तु विज्ञेयोब्राह्मणः पंक्तिदूषकः" ॥

इति सुमन्तुनोक्तः। 'विक्लिधोविचर्च्चिकावहुलः'—इति कल्पतरुः। 'नाभेरधोविचर्च्चिकादियुक्तः'—इति रघुनन्दनः। 'गलद्व्रणः'—इति शङ्खधरः। 'पूतिगन्धिघ्राणः श्वौदुम्बरकुष्ठीतिवा'—इति महायशाः।

एकोद्वौ बहवो वा दन्ताः यस्य श्यावाः भवन्ति, सोऽयं श्यावदन्तः—स्वभावकृष्णदन्तोभण्यते। श्यावः कृष्णः,—इत्यनर्थान्तरम्। 'शावदन्त'—इति केचित् पठन्ति। दन्तद्वयमध्यगतक्षुद्रदन्तः,—इति तत्रार्थः।

विद्धं प्रजननं यस्य, सोऽयं विद्धप्रजननः। "लिङ्गचर्म्मणि केषाञ्चिद्वेधः क्रियते, तत्र स्त्रीचित्तरञ्जनार्थं काष्ठशकलमर्प्यते,—इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम्"—इति नीलाम्बरोपाध्यायाः। 'अश्मर्य्यादिदोषैर्विद्धं प्रजननं यस्य सः'—इति केचित्। 'मृतापत्यः'—इत्यन्ये। तत्त्वकारस्तु वेधकर्त्तनयोर्भेदमजानन्निवाह,—'विद्धप्रजननः कर्त्तितशिश्नः'—इति।

व्याधितः पापरोगयुक्तः, उभयभागक्लेदितव्रणो वा। तथाच देवलः। "उन्माद, स्त्वग्दोषो, राजयक्ष्मा, श्वासो, मधुमेहो, भगन्दरो, महोदरोऽश्मरीत्यष्टौ पापरोगाः। जड़ान्धवधिरकुणिरिति विकलेन्द्रियाः। उभयभागक्लेदितव्रणाः। पापिष्टतमाश्चेति। एते

पञ्चविधाः प्रोक्तावर्ज्जनीयानराधमाः”—इति । अत्र चोभयभाग-क्लेदितव्रणस्य नाभेरधोभागगतत्वेनोपरिभागगतत्वेन च द्वैविध्यात् पञ्चविधत्वं नानुपपन्नम् । मनुरपि ।

“वीच्यान्धो नवतेः, काणः षष्टेः, श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम्” ॥

इति पापरोगिणोवर्जनं स्मरति । पापरोगपदार्थानभिज्ञस्तु कुल्लूक-भट्टः,—‘पापरोगी रोगराजोपहतः’—इत्येतावन्मात्रं व्याचष्टे । ‘व्याधितोदुश्चिकित्स्यव्याधिः’—इति महायशाः । ‘सदारोगी’—इति रघुनन्दनः ।

अधिकोऽधिकाङ्गः । कस्मात् ? ‘व्यङ्गि’—इत्यत्राङ्गेन वैगुण्य-दर्शनादत्रापि तेनैवाधिक्यमभ्य वर्णयितुमुचितत्वात् । तथाच शङ्खः ।

“हीनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणाः पंक्तिदूषकाः” ।

इति । ‘अधिकाङ्ग’—इत्येव केचित् पठन्ति । व्यङ्गी विकलाङ्गः, हीनाङ्गोवा । ‘विकलेन्द्रियः’,—इति केचित् । केचित् न पठन्त्येव । श्वित्री श्वेतकुष्ठी,—इति भानूपाध्यायप्रभृतयः । स्थूलपादः—इति कल्पतरुः । कुष्ठी उक्तातिरिक्तकुष्ठरोगवान् । बहवः कुष्ठभेदाः पुराणेषु पठ्यन्ते । तथाच भविष्ये ।

“शृणु कुष्ठगणं विप्र ! उत्तरोत्तरतोगुरुम् ।
विचर्चिका तु दुश्चर्म्मा चर्च्चरीयस्तृतीयकः ॥
विकर्च्चुर्व्रणताम्रौच कृष्णश्वेते तथाऽष्टकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु ॥
व्रणवत् सर्व्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नसि” ।

इत्यादि । कुनखी स्वभावतः सङ्कुचितनखः । ते खल्वमी द्विर्नग्ना-दयोन निमन्त्रणीयाः ।

आह । अनर्थकोऽमीषां वर्ज्जनोपदेशः ? यदा स्नातकादयो-निमन्त्रणीयाः—इत्युच्यते ; ज्ञायत एव,—एभ्योऽन्ये न निमन्त्र-णीयाः,—इति । नैषदोषः । स्नातकादीनामपि शुक्लत्वादिसम्भवात् तेषां वर्ज्जनार्थोऽयमुपदेशो भविष्यति,—इति । ननु, द्विर्नग्नत्वस्य तत्रासम्भवः ? 'श्रोत्रियान्'—इति हि सूत्रितम् । अवद्यास्चैते शुक्लादयः कथं निमन्त्रणीयाः स्युः । 'अनवद्यान्'—इति हि सूत्रितम् । अपिच । श्रोत्रियाणां शारीरदूषणैर्युक्तानामप्यवर्जनी-यत्वमेव मुनयः स्मरन्ति । यथा वशिष्ठः ।

"अथ चेत् मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पंक्तिदूषणैः ।
अदूष्यं तं यमः प्राह पंक्तिपावन एव सः" ॥

इति । एवन्तर्हि अन्यथा वर्णयिष्यामः । पूर्व्वोक्तानां निमन्त्रणीया-नामसम्भवे द्विर्नग्नादिवर्जमन्येऽपि निमन्त्रणीयाः,—इत्येतदर्थोऽ-यमुपदेशः,—इत्यनवद्यम् ॥ ० १५ ॥ ० ॥

अथेदानीं श्राद्धस्य प्रयोगं वक्तुपक्रमते,—

स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मान् ॥ १६ ॥

स्नातान् कृताप्लवनान् । प्राप्तस्यापि स्नानस्य पुनः कथनमावश्यक-त्वार्थम् । तेन, अस्नाताः श्राद्धं भुञ्जानाः प्रत्यवायिणो भवन्ति,—इति विज्ञायते । तथाच भारते ।

"दैवं वा यदि वा पित्र्यं योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु।
अस्नातो ब्राह्मणोराजन्! तस्याधर्म्मोगवानृते" ॥

इति। अथवा। स्नातान्,—इति विशिष्टस्नानाभिप्रायं वचनम्। तथाच वायवीये।

"सुरभीणि तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव हि।
श्राद्धेष्वेतानि योदद्यादश्वमेधफलं लभेत्" ॥

इति। शुचीन् सूतकाद्यशौचरहितान्। अन्यस्याशौचस्य स्नानाचमनाभ्यामेवापगमात्। आचान्तान् कृताचमनान्। तदनेन, पादप्रक्षालनमपि देयमित्युक्तं भवति। पादप्रक्षालनपूर्व्वकस्याचमनस्य गृह्यसूत्रेऽभिधानात्। तथाच गृह्यसूत्रम्। "प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिराचामेत् द्विः परिमृजीत"—इत्यादि। सदाचारसिद्धं चैतत् पादप्रक्षालनदानादिकमिति न विशिष्य सूचितमिति श्लिष्यते। सूचनार्थं चास्यार्थस्य परिभाषाप्राप्तस्याप्याचमनस्य पुनरिहोपदेशः। अथवा। "यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम्"—इति परिभाषया कर्त्तुरेव प्राप्नोत्याचमनं न भोक्तुः,—इत्याशङ्कानिरासार्थमाचान्तान्—इत्याह।

तदित्थम्भूतान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखान्, युग्मान्—समान् द्विचतुरादीनित्येतत्। दैवे उपवेश्य,—प्रागग्रेषु कुशेषु,—इत्यर्थः। कथं ज्ञायते? प्राङ्मुखानामुपवेशनस्य सूत्रणात् प्राची दिक् खल्वागतैव हृदयमस्माकम्। आगतैव चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। "प्राङ्मुखकरणस्थानादेशे"—इति सूत्रकारवचनाच्चैवमवगच्छामः। कात्यायनोऽप्याह।

"यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्म्मसु।
तिस्रस्तत्र दिशोज्ञेयाः प्राची सौम्याऽपराजिता" ॥

इति। देवलीयेऽपि प्रयोगे,—

"ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्राः पूर्व्वं निमन्त्रिताः।
प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च" ॥

इत्युक्तम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्यएकैकस्योदङ्मुखान् ॥ १७॥

अयुग्मान् विषमान् त्रिप्रभृतीन् शक्त्यनतिक्रमेण पित्र्ये, उपवेश्य,—इति योजना। 'स्नातान् शुचीनाचान्तान्'—इत्येतत् सर्व्वमत्रापि सम्बन्धनीयम्। किमविशेषेण पित्र्ये सर्व्वेषामर्थे एक एवायुग्मो-वर्गं उपवेशनीयः ? न। कथन्तर्हि ? एकैकस्य पित्रादेरयुग्मान् उपवेश्य,—इति सम्बन्धः। कथन्नाम ? त्रित्वपक्षे तावत्,—पितुस्त्रीन्, पितामहस्य त्रीन्, प्रपितामहस्य त्रीन्,—इति। तदे-तस्मिन् पक्षे नव ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते। एवमन्यत्राप्यूहनीयम्। तथाच गौतमः। "नवावरान् भोजयेदयुजोयथोत्साहं वा"—इति। "यद्यप्ययुग्मान् यथाशक्ति"—इति सूचितम्, तथाप्यतिशयविस्तारो-न करणीयः, अनिष्टापत्तेः। तथाच वशिष्ठः।

"द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥
सत्क्रियां देशकालौ च द्रव्यं ब्राह्मणसम्पदः।
पञ्चैतान् विस्तरोहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्" ॥

इति । तथा श्राद्धभाष्ये ब्रह्माण्डपुराणे,—

"देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।
शेषात् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनि ॥
यस्मात् ब्राह्मणबाहुल्याद्दोषो बहुतरोभवेत् ।
श्रद्धानाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य विस्मृतिः ॥
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शोनिन्दा दातृषु भोक्तृषु ।
वितण्डया चापवादोजल्पन्ते ते पृथग्विधाः" ॥

इति । ब्रह्मपुराणस्यैतदिति शूलपाणिः । स खल्वयं हेतूपनिबन्धनोब्राह्मणबाहुल्यनिषेधः,—इति सर्व्वेषामेव भवति । सर्व्वत्रैव तत्सम्भवात् । तदसम्भवे तु बाहुल्यकरणेऽप्यदोष एव ।

कथमुपवेशयेत् ? उदङ्मुखान् । आसनानि चामीषां दक्षिणाग्रकुशानि भवन्ति । कथं ज्ञायते ? दक्षिणायाः दिशः पितृत्वात् ।

"दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र क्रमः स्मृतः" ।

इत्याभ्युदयिकप्रकरणे कात्यायनोक्तिदर्शनाच्च ।

"दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च" ।

इति च देवलीये प्रयोगे ॥०॥ १३ ॥०॥

पक्षान्तरमाह,—

द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्ये ॥ १८ ॥

वाशब्दोविकल्पार्थः । दैवे द्वौ ब्राह्मणौ, पित्र्ये त्रीन् ब्राह्म-

णान्, उपवेश्य,—इति सम्बन्धः। अत्र कल्पे,—पितुरेकं पितामहस्यैकं प्रपितामहस्यैकमुपवेशयेदिति मिलित्वा त्रयोब्राह्मणाः पित्र्ये भवन्ति ॥०॥ १८ ॥

अन्यमपि पक्षमुपदिशति,—

एकैकमुभयत्र वा ॥ १९ ॥

दैवे एकं पित्र्ये चैकमित्यर्थः। तदेवं द्वावपि ब्राह्मणावुपदिष्टौ। यदा पुनर्द्वावपि ब्राह्मणौ न लभ्येते एक एव तु ब्राह्मणोलभ्यते, अनेकब्राह्मणस्यौपयिकमन्नाद्यं वा न सम्पद्यते, तदाऽपि न श्राद्धलोपः। किन्त्वेकस्मिन्नेव ब्राह्मणे श्राद्धं करणीयम्। यद्यप्यत्र, एकब्राह्मणपक्षोनोपदिश्यते, तथापि न्यायागतत्वाद्ग्रन्थान्तरोपदेशाच्चादरणीयः। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"श्राद्धे ब्राह्मण एकश्चेत् स्वल्पञ्च प्रकृतं यदि।
वैश्वदेवं कथं तत्र? इति मे संशयोमहान्।
प्रणीतान्नाद्यमुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु।
ब्राह्मणाय प्रदातव्यमेवं भवति सम्पदि"।

इति। श्राद्धकल्पपरिशिष्टे।

"एकस्तु ब्राह्मणः श्राद्धे ह्यल्पन्तु प्रकृतं भवेत्।
त्रयस्तु पितरः प्रोक्ताः कथं चाश्नन्ति ते त्रयः।
उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः।
प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्क्षुकाः"।

इति। परवचनं गृह्यासंग्रहेऽपि। तथा वशिष्ठः।

"अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
शुभशीलोपसम्पन्नं सर्व्वालक्षणवर्जितम् ।
यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ?
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु ।
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समापयेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणि" ।

इति । शङ्खः ।

"भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनम् ।
दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चाद्वह्नौ तु तत् क्षिपेत्" ।

इति । तथा मदनपारिजाते (?) महायशोधृतं वचनम् ।

"पितॄणां ब्राह्मणोयोज्योदैवे त्वग्निं नियोजयेत् ।
प्रणीतान्नाद्यमुद्धृत्य ततः श्राद्धं समापयेत्" ।

इति । दैवे त्वग्निमिति साग्न्यभिप्रायं वचनम् । तथाच पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः ।

"एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत् सदा ।
अनग्नेः कुशमुष्टिः स्यात् श्राद्धकर्म्मणि सर्व्वदा" ।

इति । मातृश्राद्धे तु विप्रालाभे सुवासिनीरपि पूजयेदित्याहापरार्के वृद्धवशिष्ठः ।

"मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि ।
पतिपुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः" ।

इति । अष्टाविति वृद्धिश्राद्धविषयमिति कमलाकरः ।

आह । यदा पुनरेकोऽपि ब्राह्मणो न लभ्यते, तदा किं

ब्राह्मणाभावात् श्राद्धलोपः, अथवा ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धं करणीयम्? इति। ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धं करणीयमिति ब्रूमः। कुतः? उच्यते। ब्राह्मणोहि गुणभावेन श्राद्धस्योपकरोति। न च गुणस्य लोपे प्रधानमपि लोपनीयं भवति। "गुणलोपे च मुख्यस्य"—इति सिद्धान्तविरोधात्। गुणोहि नाम स भवति, यो मुख्यस्योपकारे वर्त्तते। स चेदुपादीयमानोमुख्यमुपरुणद्धि, गुणएवासौ न भवेत्। मुख्यं कथं सगुणं स्यात्,—इति खल्वसौ गुणेषु प्रवर्त्तते, न मुख्यं कथमुपरुध्येत,—इति। तस्मात् ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धं करणीयमिति प्रतिपद्यामहे। मुख्यालाभे प्रतिनिधिरुपादेयः,—इति च दर्शितं षष्ठेऽध्याये। तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्।

यवानामिव गोधूमाः व्रीहीणामिव शालयः"।

इति। कः पुनर्ब्राह्मणस्य प्रतिनिधिः? दर्भवटुरित्याह। कथं ज्ञायते? ब्राह्मणकार्य्ये तस्य दर्शनात्। तथाच गृह्यसूत्रम्। "यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्धौत्रञ्चैव ब्रह्मत्वञ्चैव, तेनैव कल्पेन च्छत्रं वोदकमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय"—इति। तथोपाकर्म्मणि च्छन्दोगपरिशिष्टम्। "कौशानृषीन् स्थलस्थान्" —इत्यादि। स्मरन्ति च।

"ब्राह्मणानामसम्पत्तौ कृत्वा दर्भमयान् द्विजान्।

कृत्वा श्राद्धं विधानेन पश्चाद्विप्रेषु दापयेत्"।

इति। तदत्र कुशमयब्राह्मणेऽपि श्राद्धकरणे प्रश्नप्रत्युत्तरादिकं

सर्व्वमेव विधानं प्रकृतवदेव भवति,—इत्यवगच्छामः । कुतः ? यतः कुशमयब्राह्मणपक्षेऽपि 'तेनैव कल्पेन'—इत्यनेन तत्रभवान् ग्रन्थकारः सर्व्वमेव प्राकृतं कल्पमनुजानाति, ततोऽन्यत्रापि तथैव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कारणस्याविशेषात् । न पुनः स्वमनीषिकोत्प्रेक्षया कस्यचिल्लोपः कल्पयितुमुचितः । तथाच श्राद्धे सत्यव्रतः ।

"निधायाथ दर्भचयमासनेषु समाहितः ।
प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत्" ।

इति । प्रैषः प्रश्नः । प्रैषादनु—पश्चात् यो भवति, सोऽयमनुप्रैषः प्रत्युत्तरम् । तत्संयुक्तस्य विधानस्योपदेशात् सर्व्वमेव प्रश्नप्रत्युत्तरादिकं कर्त्तव्यमिति दर्शयति । तेन, तृप्तोऽस्मि,—इत्यादि प्रत्युत्तरमत्रापि भवत्यदृष्टार्थम् । समवेतत्वाभावात् प्रत्युत्तरविलोपोमा प्रशाङ्क्षीदिति हि प्रैषानुप्रैषसंयुक्तमित्याह । अन्यथा, अनर्थकं स्यात् । प्रतिनिधावपि हि सर्व्वैव प्राकृती इतिकर्त्तव्यता प्राप्नोति, किमिति प्रैषानुप्रैषौ विशेषतोऽभिधत्ते । न हि तृप्तिप्रश्नस्तृप्तिज्ञानार्थः । तस्य प्रकारान्तरेणोपपत्तेः । प्रश्नात् पूर्व्वं खल्वेतद्दृश्यते । तच्चावसरे वक्ष्यामः । निमन्त्रणन्तु उपस्थित्यादिदृष्टार्थतया अत्र लुप्यते । तस्माददृष्टार्थत्वे तु तदपि करणीयमेव ।

आह । कुशमयब्राह्मणपक्षे प्रत्युत्तरमस्तीत्युक्तम् । कः पुनरेतत् करिष्यति ? श्राद्धकर्त्ता,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? अन्यस्य प्रत्युत्तरयितुरभावात् । 'तेनैव कल्पेन'—इति वचनेन,

कुशब्राह्मणपक्षेऽपि कर्त्तुरेव, "आवसोः सदने सीदामि"—इति मन्त्रपाठोपदेशाच्च। प्रतिनिधितया खल्वेतन्मन्त्रपाठः कर्त्तुरिष्यते। स चेहापि सम्भवति। तथाच संवत्सरप्रदीपे पैठीनसिः।

"अलाभे ब्राह्मणानाञ्च श्राद्धं स्यात् कुशपत्रके।
प्रश्नोत्तरे स्वयं कुर्य्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः"।

इति। रघुनन्दनस्त्वेतदजानानः,—"प्रैषानुप्रैषसंयुक्तमित्यनेन यस्य प्रैषस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तरमबाधितं तद्युक्तकर्म्मणो विधानात्, दर्भवटुरूपदर्भचयमादाय कर्म्मकरणे 'निमन्त्रितोऽस्मि' 'तृप्ताः स्मः'—इति प्रत्युत्तराभावात् निमन्त्रणतृप्तिप्रश्नयोरभावः, 'ॐ कुरुष्व'—इत्यादिप्रत्युत्तराणान्त्वन्येनापि सम्भवादनुज्ञादीनां कर्त्तव्यतैव"—इत्याह। तदसङ्गतम्। पूर्व्वोक्तकारणात्। प्रैषानुप्रैषसंयुक्तम्—इत्यस्य तथार्थत्वाभावाच्च। कल्पना खल्वेषा। 'प्रतिनिधौ यथाश्रुतमन्त्रपाठः'—इति, 'सर्व्वप्रतिनिधावेव नोहेन बाधः'—इति च स एवाह। अन्येन प्रत्युत्तराभ्युपगमे चान्योऽपि यदा न लभ्यते, तदा श्राद्धलोपआपद्येत। न चैतदुचितम् ॥०॥ १९ ॥०॥

मातामहानाञ्चैवम् ॥ २० ॥

मातामहानामप्येवं ब्राह्मणानामन्त्र्य श्राद्धं कुर्व्वीत,—इति कृत्स्नविध्यतिदेशः। पितृश्राद्धप्रयोगमध्ये कथनात् चशब्दाच्च पितॄणां मातामहानाञ्चैकेनैव प्रयोगेन श्राद्धं स्यात्। मातामहानाम्—इति मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहपरं वचनम्। स्मरन्ति च।

"मातुः पितरमारभ्य त्रयोमातामहाः स्मृताः ।
तेषान्तु पितृवत् श्राद्धं कुर्य्युर्दुहितृसूनवः" ।

इति ॥०॥ २० ॥०॥

तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २१ ॥

वैश्वदेविकं तन्त्रं पितॄणां मातामहानाञ्चैकं वा कुर्व्वीत । वाशब्दो-विकल्पार्थः । अस्मिन् कल्पे, मातामहानां वैश्वदेवश्राद्धं पृथक् न करणीयं, किन्तु पितॄणां मातामहानाञ्चैकमित्यर्थः ॥०॥ २१ ॥०॥

दैवपूर्व्वंश्राद्धं कुर्व्वीत ॥ २२ ॥

श्राद्धकर्म्मणि यत् किञ्चित् पित्र्य क्रियते, तत्सर्व्वं दैवे कृत्वा करणीयम्—ऋते पिण्डदानादिभ्यः । यथैतत्, तथाऽवसरे वक्ष्यामः । तच्च पदार्थानुसमयेन कर्त्तव्यम् । कथं ज्ञायते ? आवाहने तथा दर्शनात् । आवाहनं खल्वादितोदेवानां सूत्रयित्वा परतः पितॄणां सूत्रयिष्यति । अस्मादवगच्छामः,—पदार्थानुसमयोऽस्मत्-सूत्रकारस्याभिप्रेतः,—इति ॥०॥ २२ ॥०॥

पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः ॥ २३ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । एतदनेनोक्तं भवति । सैवेतिकर्त्तव्यता, तएव मन्त्राः तादृशाएव धर्म्माः अत्रापि भवन्ति,—इति । तेन, अपसव्यं दक्षिणामुखेन वामजानुपातेन पित्र्यं कर्म्म करणीयम्, दैवन्तु सव्येन प्राङ्मुखत्वादिना दक्षिणजानुपातेन,—इति । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा।
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि"।

इति। "प्राची सौम्यापराजिता:"—इति च। तथा गृह्य-सूत्रम्। "पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीती भवति"—इति। एवं दैवं दैवतीर्थेन, पित्र्यं पितृतीर्थेन कर्त्तव्यम्। पात्रपूरणादिकमपि दैवपित्र्ययोस्तत्तत्तीर्थेन करणीयं भवति। कथं ज्ञायते?

"पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत्"।

इत्याभ्युदयिकश्राद्धे च्छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात्।

तदस्मात् पिण्डपितृयज्ञधर्म्मप्रदेशात् पित्रर्थं चरुरत्र पृथक् पक्तव्यो भवति। "तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च" —इत्यन्वष्टक्यकर्म्मण्यस्मद्गृह्यकारेण पृथक् चरूपदेशात्। पिण्ड-पितृयज्ञे च,—"अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यात:" —इति तेनैवौदनचरोरतिदेशात्। "सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत्—पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वाऽर्थार्थस्य वा"—इत्यपि गृह्य-सूत्रं पित्र्यं पृथक् पाकं दर्शयति। च्छन्दोगपरिशिष्टे अग्नौकरण-विचारश्लोकेऽप्येतस्यार्थस्य लिङ्गदर्शनमस्ति। तच्चोपरिष्टाद्वक्ष्याम:। स खल्वयं चरु: व्रीहिभि: स्यात्, न यवै:। कस्मात्? "सकृत्सं-गृहीतं व्रीहिमुष्टिमवहन्ति"—इत्यन्वष्टक्ये गृह्यसूत्रात्। अपरे पुनरेतदविद्वांसोभाषन्ते,—'सर्व्वार्थादेव पाकात् श्राद्धमपि कर्त्तव्यं न पृथक् पाकान्तरं कार्य्यम्, अस्मच्छाखायां पृथक्पाकानभि-धानात्'—इति।

यदपि,—'यावदुक्तत्वे क्रियमाणे पादप्रक्षालनादि न प्राप्नोति।

व्रीहिगोधूमादीनामुपादानं न प्राप्नोति। लशुनादिवर्जनं न प्राप्नोति। एवं यावदुक्तानुष्ठाने विहिताकरणं निषिद्धकरणञ्च प्राप्नोति। शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैरभ्यनुज्ञा कृतेति यावत्सम्भवं पारतन्त्रिकमपि कार्य्यं नैतद्व्यतिरेकेण कर्म्म कर्त्तुं शक्यम्"--इति महायशसा वर्णितम्। तदप्यसङ्गतम्। कस्मात्? यस्मात् पादप्रक्षालनादि यथा प्राप्नोति तथा पूर्व्वमस्माभिर्व्यवस्थापितम्। लशुनादिवर्जनमपि सामान्यैर्वचनैर्भविष्यति। शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैः कुत्राभ्यनुज्ञा कृता,--इति न खल्वधिगच्छामि। अनभ्यनुज्ञैव तु विज्ञायते। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्।

"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्म्मकारिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया"।

इति। तदनेन परोक्ता अयथाक्रिया च खल्वस्माकमक्रियैवेति कात्यायनोऽब्रवीति। स तु मन्यते,—'परोक्तानुष्ठानमन्तरेण न कर्म्म कर्त्तुं शक्यम्'—इति। तथा गृह्यासंग्रहः।

"जनोवाऽप्यतिरिक्तोवा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत्।
तेन सन्तनुयात् यज्ञं न कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम्"॥

इति। यावती इतिकर्त्तव्यता स्वशास्त्रोक्ता, तावत्यैव यज्ञं तनुयात्, न तत्र पारतन्त्रिकं कुर्य्यात्,—इति गोभिलपुत्रः समुपदिशति। कात्यायनोऽपि,—अयथाक्रियां निन्दन्नेतदेवानुजानाति। स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्य खल्वन्तराऽन्तरा पारतन्त्रिकस्य विशेषस्याभिनिवेशे, यथा खलु क्रियोपदिश्यते, नैषा तथा भवतीति व्यक्तम-

क्रियैव सम्पद्यते । तदेवं पारतन्त्रिकमनुतिष्ठन् न स्वशाखाश्रयं विधानमनुष्ठति, नापि पारशाखिकम्, किन्तु द्वयमप्यन्यथयित्वा नरसिंहाकारमभिनवं प्रयोगान्तरं निर्मिणोति । तच्चानुतिष्ठति ! स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परशास्त्रोक्तं विशेषं निवेशयन् व्यक्तं खल्वेतदुभयमेवान्यथयति । तथाच, वृद्धिमिष्टवतोमूलमपि नष्टम्,—इति न्यायापातः । यत् पुनर्गृह्यासंग्रहवचनान्तरम्,—

"आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम् ।
विशेषाः खलु सामान्याः ये चोक्ताविदवादिभिः" ॥

इति पारतन्त्रिकं कर्त्तव्यमुपदिशति । तत् श्रौताभिप्रायम् । तथाच कात्यायनः ।

"यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्" ॥

इति श्रौतमेवाग्निहोत्रादिकं पारशाखिकं कर्त्तव्यमाह । न च शाखान्तराधिकरणन्यायात् पारतन्त्रिकगुणोपसंहारोगृह्याद्युक्त-प्रयोगेऽपीति भ्रमितव्यम् । श्रौतविषयत्वात्तस्य । श्रौतेषु हि स्वेषु स्वेषु वेदेषु स्वस्ववेदिनामेवर्त्विजां कर्म्मोपदिष्टं न सर्व्वेषाम् । सर्व्ववेदिभिश्चर्त्विग्भिर्यज्ञोनिर्व्वहति, न तावन्मात्रैः,—इत्यस्ति विशेषः । गृह्याद्युक्ते तु प्रयोगे नैष विशेषोऽस्ति । अपिच । सत्यपि नाम्नोऽभेदे तत्र तत्र यथासम्भवं रूपभेदादिभ्यः कर्म्मणां भेद एव न त्वेककर्म्मत्वम् । तदेवं सति कुत्र कस्य गुणानामुप-संहारः । न ह्यन्यस्य कर्म्मणो गुणा अन्यस्मिन् कर्म्मण्युप-संक्रियन्ते । तथाच वैश्वदेवबलिकर्म्मणोः कात्यायनः ।

"न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्म्मणी।
पूर्व्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्म्मणोः॥
काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन।
नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मान्यत्तायते यतः"॥

इति। स खल्वयं न्यायोऽन्यत्राप्यनुसरणीयः। कारणस्याविशेषात्। प्रत्यक्षश्चात्र परिशिष्टकाराणां निषेधः,—'जनोवाऽप्यतिरिक्तोवा'—इति, 'अक्रिया त्रिविधा'—इति चैवमादिः। अथवा। यदात्मनस्तन्त्रेषु नोक्तमेव, तदेव पारतन्त्रिकं कर्त्तव्यमित्युपदिशति, न पुनः स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परोक्तस्य विशेषस्याभिनिवेशस्तस्यार्थः। वचनान्तरेण सुव्यक्तमस्य निषेधनात्। सामान्याश्रयाणां विशेषाणामप्यभिनिवेशोऽनारभ्याधीतानामेव न प्रयोगान्तरोक्तानाम्। तथा चोक्तम्।

"प्रयोगः सूत्रकारोक्तोन समुच्चयमर्हति।
समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः"॥

इति। तथाच नीलाम्बरोराध्यायधृतं गृह्यपरिशिष्टम्।

"प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः।
प्रयोगशास्त्रताहानादनारभ्यविधानतः॥
बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्म प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवेत्॥
श्रौतेषु सर्व्वशाखोक्तं सर्व्वस्यैव यथोचितम्।
स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्म्मसु"॥

इति। तदिदं वचनम्,—प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि, अनारभ्यविधानतः

परैर्न समुच्चीयते,—इति वदत्, आरभ्याधीतैः सामान्यशास्त्रोक्तैः परशास्त्रोक्तैश्च समुच्चयं वारयति। ये पुनरनारभ्याधीताः सामान्यधर्म्माः स्मर्य्यन्ते, तैस्तु समुच्चयमनुजानाति। तस्मात्, परिशिष्टोक्ताइव अनारभ्याधीताः सामान्याश्रयाविशेषाः स्वशास्त्रोक्तेऽपि प्रयोगे सन्निविशन्ते। अनन्यगतेर्व्वचनात्। परिशिष्टकारः खल्वस्माकमेतदनुजानाति,—'विशेषाः खलु सामान्याः'—इति ब्रुवाणः। पारतन्त्रिकस्य तु विशेषस्याभिनिवेशः सर्व्वतन्त्रविरुद्धएव। तइमे सामान्याश्रयाविशेषाः स्वशास्त्राविरोधिनएव समुच्चीयन्ते, न पुनः स्वशास्त्रविरोधिनोऽपीत्यवगन्तव्यम्।

तेषां खल्वेषां सामान्याश्रयाणां विशेषाणामननुष्ठानेऽपि फलं भवत्येव। अनुष्ठाने पुनर्महानभ्युदयः। कथं ज्ञायते? परिशिष्टकारैस्तथाऽनुशिष्टेः। तथाच पुरस्तादुदाहृतम्,—'बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तम्',—इति। 'जनोवाव्यतिरिक्तोवा'—इति च। तदनेन अल्पेऽपि स्वशास्त्रोक्ते कर्म्मणि कृते सर्व्वः कृतोभवति,—इति वचनेन तावन्मात्रकरणस्योपदेशेन च अन्तरेणापि सामान्याश्रयाणां विशेषाणामनुष्ठानं फलसिद्धिर्विज्ञायते। मदनपारिजातोऽपि,—"असमर्थश्चेत् स्वगृह्योक्तमात्रमेव करोति, तावतैव तस्य शास्त्रार्थसिद्धेरुक्तत्वात्"—इति ब्रुवन्नेतदेवाह। अशक्यञ्च सर्व्वेषां सामान्याश्रयाणां विशेषाणामनुष्ठानम्। विच्छिन्नाः खल्वेते भूयःसु प्रदेशेषु प्रभूततराश्च भवन्ति, न शक्यन्ते सामस्त्येन ज्ञातुमनुष्ठातुञ्च। न चाशक्यमर्थं अनुष्ठातुं शास्त्रमस्मान् प्रेरयति। तथा सति तदेव न प्रमाणं भवेत्। विलुप्यन्ते किल कालवशाच्छास्त्राणि,—इत्यपि

स्मर्त्तारोभवन्ति । तदेवं सामान्याश्रयाणां विशेषाणामननुष्ठानेऽपि फलसिद्धिर्भवतीति स्थितम् । अनुष्ठाने त्वमीषामभ्युदयविशेषोऽपि विज्ञायते । कुतएतत् ? यतस्तेषामप्यनुष्ठानाय शास्त्रमस्मान् प्रयुङ्क्ते । न हि तस्यानुष्ठानाय शास्त्रमस्मान् प्रयुङ्क्ते,—यस्यार्थो-नास्ति । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते" ॥

इति । अथैवं सामान्याश्रयाः ये प्रयोगविशेषाः पुराणादिषु स्मर्य्यन्ते, तेषामनर्थकत्वं प्राप्नोति । नैषदोषः । येषां स्वशाखायां प्रयोगविशेषोनोपदिश्यते, तेषां तद्विषयत्वोपपत्तेः । येषामप्यस्ति स्वशाखायां प्रयोगविशेषस्योपदेशः तेषामपि इच्छया तदनुष्ठानोपपत्तेश्च । यो हि सामान्यश्रयः प्रयोगः, स सर्व्वेषामेव भवितुमुचितः । सामान्याश्रयत्वादेव । स्वशास्त्रोक्तस्तु प्रयोगः स्वस्याभ्यर्हितः । तस्मात् स्वशास्त्रोक्तं प्रयोगमनुष्ठायान्ते कामं,—सामान्याश्रयोऽपि प्रयोगोऽनर्थकोमाभूत्—इति सोऽप्यनुष्ठीयताम् । न तु तदपाश्रयेण स्वशास्त्रोक्तः प्रयोगोऽन्यथयितुं युक्तः । वैश्वदेवबलिकर्म्मणोः कात्यायनेन सुव्यक्तमेतस्यार्थस्योपदेशाच्च सर्व्वत्रैवमवगच्छामः । तथाच "न स्यातां काम्यसामान्ये" इत्यादि कात्यायनवचनं पूर्व्व-मुदाहृतम् ।

तदत्र, सामान्यविशेषयोः प्रयोगयोः कर्म्मान्यत्वं सुव्यक्तमेव कात्यायनो ब्रवीति । तत् कुत्र कस्य गुणोपसंहारोभविष्यति । न खल्वन्यस्य कर्म्मणोगुणानामन्यस्मिन् कर्म्मण्युपसंहारोभवति ।

तस्मादियमेवावधारणा,—स्वशास्त्रोक्ते प्रयोगे परतन्त्रोक्तोविशेषोन करणीयः । सामान्याश्रयाः अनारभ्याधीतास्तु विशेषाः कर्त्तव्याः । परमेषामकरणेऽपि स्वशास्त्रोक्तमात्रस्यानुष्ठानादेव फलं भवति । करणे त्वभ्युदयः । सामान्याश्रयं प्रयोगान्तरन्तु, स्वशास्त्रोक्तप्रयोगस्यान्ते इच्छया पृथगनुष्ठेयम् । ततश्च, सामान्याश्रयस्य प्रयोगान्तरस्यानुष्ठाने महानभ्युदयः । अननुष्ठानेऽपि न फलहानिः,—इति ।

तदित्थं शास्त्रार्थमनुसन्धानैरस्माभिः स्वशास्त्रोक्ते प्रयोगे परोक्तानां सामान्याश्रयप्रयोगान्तरोक्तानाञ्च विशेषाणां समुच्चयादुपारंस्यते । पूर्व्वे तु निबन्धारः,—एतदननुसन्धानाद्वा, पाण्डित्यातिशयख्यापनाद्वा, स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा येभ्यो-यावन्तोऽरोचन्त ते तावतः परोक्तान् सामान्याश्रयप्रयोगान्तराभिहितांश्च विशेषानभिन्यवीविशन्त । तथाऽन्यत्रापि, प्रयोगान्तरविशेषान् प्रयोगान्तरे समुदचैषुः । तदश्रद्धेयम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

पित्र्ये द्विगुणाᳫस्तु दर्भान् ॥ २४ ॥

द्विगुणान् द्विगुणीकृतान् दर्भान् पित्र्ये कुर्य्यात् । दैवे तु ऋजवएव दर्भाभवन्ति । बौधायनोऽप्याह ।

"प्रदक्षिणन्तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणम् ।
देवानामृजवोदर्भाः पितॄणां द्विगुणाः स्मृताः" ॥

इति । तदनेन, यत् किञ्चित् पित्र्ये उत्स्रष्टव्यं तदपि द्विगुणैर्दर्भैः कर्त्तव्यम्,— इत्यर्थादुक्तं भवति । तथाच हारीतः ।

"दर्भैरद्भिस्तिलैर्दत्तं तूष्णीमप्याप्नुते दिवम् ।
विधिना त्वानुपूर्व्येण अक्षयं परिकल्पते" ॥

इति । तुशब्दोविशेषार्थः । कथं नाम ? सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत् क्रियते, तत्रैव पित्र्ये द्विगुणाः दर्भाः भवन्ति, सपिण्डीकरणान्तेषु तु ऋजवएव दर्भाः,—इति । तथाच शालङ्कायनः ।

"सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया ।
सपिण्डीकरणादूर्द्धं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्" ॥

इति ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः ॥ २५ ॥

सर्व्वत्र,—इति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते । मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । यत् किञ्चिदिह कर्म्मणि दैवे पित्र्ये च देयं, तत् सर्व्वं पवित्रपाणिरासीनश्च दद्यात् । पवित्रशब्दोऽत्र कुशजातिवचनः । तथाच कात्यायनः ।

"सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्य्यादाचमनक्रियाम् ।
ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशादीर्घाश्च वर्हिषः ॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि ।
सव्यः सोपग्रहः कार्य्योदक्षिणः सपवित्रकः" ॥

इति । अत्रच,—

"द्वयोस्तु पर्व्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद् बुधः" ।

इत्यादिकः स्मृत्यन्तरोक्तोविशेषोयथासम्भवं द्रष्टव्यः । केचित्तु,

"पवित्रपाणिर्दद्यात्"—इति, "आसीनः सर्व्वं करोति"—इति च सूत्रद्वयमत्र पठन्ति । तत्र, व्यक्त एवार्थः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

सर्व्वत्र प्रश्नेषु पंक्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति ॥ २६ ॥

सर्व्वत्र—दैवे पित्रे च प्रश्नेषु कर्त्तव्येषु पंक्तिश्रेष्ठं ब्राह्मणं पृच्छति ॥ ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

सर्व्वान् वा ॥ २७ ॥

सर्व्वत्र प्रश्नेषु सर्व्वान् वा ब्राह्मणान् पृच्छति ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये प्रथमः खण्डः ।

द्वितीयः खण्डः ।

आसनेषु दर्भानास्तीर्य्य ॥ १ ॥

येष्वासनेषु श्राद्धिब्राह्मणाः पूर्व्वमुपविष्टाः तेष्वासनेषु दर्भानास्तीर्य्य । तदिदमासनेषु दर्भदानं तन्त्रेण करणीयम् । नैयायिकी हि तन्त्रता नोपेक्षितुं युक्ता । कात्यायनोऽपि,—

"अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनएवच" ।

इत्यर्घ्यादावेव तन्त्रनिषेधमुपदिशन्नन्यत्र तन्त्रमनुजानाति । तइमे-कुशाः दैवे ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे पित्र्ये तु वामपार्श्वे दातव्याः,—इति महायशाः । वचनमप्युदाहरति ।

"पितॄणामासनं दद्याद्वामपार्श्वे कुशान् सुधीः ।
दक्षिणे चैव देवानां सर्व्वदा श्राद्धकर्म्मसु" ।

इति । तानिमान् दर्भान् दैवे, विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा,—इति वा, वषट्,—इति वा, नमः,—इति वा, पित्र्ये च "पितृभ्यः स्वधा"—इत्युत्सृज्य दत्त्वा, तेषु ब्राह्मणानुपवेशयेत् । तथाच कात्यायनः ।

"स्वाहाकार-वषट्कार-नमस्काराद्दिवौकसाम्।
स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारोनृणां मतः"॥

इति।

"पितृभ्यइति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान्।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत्"॥

इति च। तथा व्यासः।

"चतुर्थी चासने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते।
प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिमपरे जगुः"॥

इति। तदिदं वचनमस्माकमपि भवति। कथं ज्ञायते? अस्मत्परिशिष्टकृता कात्यायनेनैतस्यार्थस्य सुस्पष्टमुपदेशात्। 'संबुद्धिमपरे'—इत्यभिधानाच्च। तर्पणे हि संबुद्धिरन्येषां भवति। अस्माकन्तु प्रथमैव तत्र प्रयुज्यते। 'गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः'—इति गोभिलीयवचनात्।

तदेवम्, पितृभ्यः,—इति दत्तेषु कुशेषु,—इत्यभिधाय, गोत्रनामभिः पितृनामन्त्र्य अर्घ्यं दद्यादिति ब्रुवाणः कात्यायनः कुशदाने पितृणां गोत्रनामभिरामन्त्रणं नानुजानाति,—इत्यवगच्छामः। 'पितृभ्यइति दत्तेषु'—इति च 'इति' करणेन सुव्यक्तमेवमुपदेशात्। यत्तु,—

"आसनावाहने पाद्ये अन्नदाने तथैवच।
अक्षय्ये पिण्डदाने च षट्सु नामादि कीर्त्तयेत्"॥

इति श्लोकसंग्रहकारवाक्यम्। तत्र मूलं मृग्यम्। सत्यपि मूले तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम्। कुतः? अस्मत्परिशिष्ट-

विरोधात्। एषामन्यत्राप्यर्घ्यादावस्माकं नामादिकीर्त्तनस्योपदेशाच्च। यत्तु,—

"उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना"।

इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु कुशेषु,—इति नारायणोपाध्यायवर्णनम्। तदसङ्गतम्। यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात्। व्यवहितयोजनया खल्वेषोऽर्थः परिचिकल्पयिषितः,—'इति उक्तप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु',—इति। न चैषोऽर्थोलब्धुमात्मानं पारयति, शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, तं बाधित्वा। अनर्थकत्वापत्तेश्च। आनर्थक्यं खल्वेवमितिकारस्यापद्येत। कथम्? ऋजुना पाणिना कुशानां प्रदानं खल्वनेनैव पूर्व्वमुपदिष्टम्। तदर्थं पुनरितिकरणमिति कोनाम प्रेक्षावानभिदध्यात्। त्यागवाक्योपदेशपरत्वे त्वितिकारस्योपादानमर्थवत् स्यात्। न चार्थवत् शास्त्रमनर्थकं कर्त्तुमुचितम्। तस्मान्न किञ्चिदेतत्।

यच्च रघुनन्दनेनोक्तम्,—'इति इत्यनेन गोत्रनामभिरामन्त्र्य इति प्रशंस्यमानप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु',—इति। तदपि न समीचीनम्। इतिशब्दस्य प्रक्रान्तपरामर्शकत्वस्यैव सर्व्वत्र दृष्टत्वेन प्रकृतेऽपि तेनैवोपपत्तौ सम्भवन्त्यां अदृष्टचरप्रशंस्यमानपरामर्शकत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। यथाश्रुतार्थश्चैवमुपरुध्यते। तत्र च प्रमाणं नास्तीत्यवोचाम।

यच्चापरमुक्तम्,—'अर्घ्योदकदानेतरत्र कुशासनदानादौ सर्व्वत्र च्छन्दोगानां ये चात्र त्वेति पाठः'—इति। तदप्यसङ्गतम्।

तत्रभवता गृह्यकारेण दर्भदानमतिक्रम्य तत्र तत्र तिलोदकादिदाने विशिष्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्योपदेशादासनदानादावप्रसक्तिः। गृह्यकारः खल्वस्माकं तेषु तेषु बहुष्वेव ये चात्र त्वेतिमन्त्रमुपदिश्य क्वचिदेव दर्भदानादौ नोपदिदेश। अयमपि तत्रभवान् सूत्रकारोगृह्यानुक्ते कुत्रचित् तन्मन्त्रमुपदिशन्नपि दर्भदानादौ नोपदिशति। न चैवं सति, दर्भदानादावपि ये चात्र त्वेतिमन्त्रपाठः,—इति साध्वी कल्पना भवति।

यदप्युक्तम्,—

"बहूनामेकधर्म्माणामेकस्यापि यदुच्यते।
सर्व्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" ॥

इति बौधायनोक्ताकाङ्क्षया प्रसक्तिः,—इति। तदप्ययुक्तम्। कस्मात्? स्वशास्त्रे प्रयोगविशेषस्योपदेशेनाकाङ्क्षाया एवानुदयात्। एकरूपत्वस्य हेतुतयोपदेशेनानेकरूपेषु तदनवसराच्च। किञ्च बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूद्य यत्र यत् किञ्चिदुच्यते, तत्र तथाविधानां सर्व्वेषामेव तद्भवतीतिखल्वर्थोबौधायनवचनस्य। न खल्वत्र बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूद्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रो-विधीयते, किन्तु ये चात्र त्वेतिमन्त्रविशिष्टमेव तत्तदङ्गं विशिष्य विधीयते। तच्च तथा विहितं सद्बहूनामेकं भवति,—इति नात्र बौधायनवचनस्यावसरः।

यच्चापरमुक्तम्,—

"अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते।
षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन"।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेनापि तथा ज्ञाप्यते। अत्र हि न चतुर्थी,—इति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः। षष्ठैव,—इत्यनेन गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यन्तताप्रतीतिः,—इति। तदपि न सुन्दरम्। चतुर्थीपदस्य चतुर्थ्यन्तपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। वचनस्य तथाविधार्थकल्पनायां प्रमाणाभावात् च। षष्ठैव इत्यनेन गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यन्तताप्रतीतेश्च। ये चात्र त्वेतिमन्त्रोहि संबोध्यमानविषयएव भवितुमर्हति, न सर्व्वत्र। कथं ज्ञायते? ते,—इति युष्मदः सम्बोध्यमानार्थवाचितया षष्ठ्यन्तस्थलेऽप्रसक्तेः। भवानपि नात्र विप्रतिपद्यते। आह। न चतुर्थी कदाचन,—इति तर्हि वचनमनर्थकं स्यात्। षष्ठैव, इत्यनेनैव सिद्धेः। नैषदोषः। यदेव सिद्धं तदेवात्रानूद्यते सुखावबोधार्थम्। परेषां वा मतमनेन प्रतिषिध्यते। तस्मात् नित्यानुवादोविहितप्रतिषेधोवाऽयम्। विहितं केषाञ्चित् चतुर्थी अक्षय्योदकदानम्। तदिह प्रतिषिध्यते। तथाच ब्राह्मे पुराणे।

"नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यं पितृभ्यइदमस्त्विति"।

इति। तथा चोक्तम्। "परोनित्यानुवादः स्यात्"—इति। "विहितप्रतिषेधो वा"—इति च। एवकारेणैव तद्व्यवच्छिद्यते,—इति चेत्, तदेवैतेन दर्शयति। "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अनाय"—इति, "महेश्वरस्त्र्यम्बकएव नापरः"—इति चैवमादिवत्। अथाक्षय्योदकदानेऽपि ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य प्रसङ्गं, तस्यैव च 'न चतुर्थी'—इत्यनेन निषेधं विना न परितुष्यति भवान्। तर्हि 'अर्घ्यदानवत्'—इत्यतिदेशेन तत्र

मन्त्रस्य प्रसङ्गः तस्यैव च निषेधः,—इति सन्तुष्यताम्। आसनादिदानेऽप्यनेन वचनेन स मन्त्रः कथं ज्ञाप्यते,—इति न खल्वधिगच्छामि।

अथ, मा तावत् बौधायनवचनेनासनदानादौ मन्त्रः प्रसञ्जि, च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन चासौ मा विज्ञापि, तथापि भूयःसु प्रदेशेषु गोभिलीयं विशिष्योपदेशं प्रदर्शकमभ्युपगम्य येष्वन्येषु स मन्त्रोनोपदिष्टः, तेष्वपि स कल्पनीयः,—इति ब्रवीमि,—इति चेत्। नैषा साध्वी कल्पना। परिशिष्टकारः खल्वस्माकं दर्भासनदाने चतुर्थ्यन्तं वाक्यमुपदिशति, भवान् पुनस्तत्रापि ये चात्र त्वेतिमन्त्रं कल्पयति, तत् किमत्र ब्रूमः। ननु,

"सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि।

पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता"।

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टवचने 'सर्व्वत्र' ग्रहणेन व्याप्त्यवगमात् आसनदानेऽपि सम्बोधनविभक्त्या वाक्यरचना प्राप्नोति? प्राप्नोतु नाम। 'पितृभ्यइति दत्तेषु'—इति कात्यायनीयविशेषवचनानुरोधात्तु सैव प्राप्तिर्बाधितव्या भवति। न हि सामान्यवचनव्यपाश्रयेण विशेषवचनमुपरोद्धव्यं भवति। पदाहवनीयादौ हि सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वमुक्तम्। न सामान्यव्यपाश्रयेण विशेषस्योपरोधः। 'पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेति'—इति भवानेवाह। अपिच। स्नानसूत्रपरिशिष्टकारः खल्वासनादौ सम्बोधनविभक्तिं नोपदिदेश, किन्त्वर्घ्यादावेव। कथं ज्ञायते?

"शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम्" ।

इति तत्परवचने तेनैव सुव्यक्तमस्यार्थस्योपदेशात्। इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥०॥ १ ॥०॥

यवानादायोङ्कारं कृत्वा विश्वान् देवानावाहयिष्य-इति पृच्छति ॥ २ ॥

यवानक्षतान् दक्षहस्तेनादाय । कुतः ?

"कर्म्मोपदिश्यते यत्र कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात्। एवमन्यत्रापि। निगदव्याख्यातमन्यत् ॥०॥ २ ॥०॥

आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवास आगत शृणुताम इमꣳहवमेदं वर्हिर्निषीदत, विश्वे देवाः शृणुतेमꣳहवम्मे ये अन्तरीक्षे ये उपद्यविष्ट ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्, ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसीति ॥ ३ ॥

आवाहय,—इति ब्राह्मणैरनुज्ञातः कृतानुज्ञः कर्त्ता, विश्वे देवासः,—इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः, 'आवाहयेत्'—इति सूत्रशेषः । मन्त्रत्रयपाठानन्तरमितिकरणात् मन्त्रत्रयेणैवावाहनं प्रतीयते ।

सन्निधानादपि तथा अवगम्यते। तत्र खल्वादिमौ द्वौ मन्त्रावावाहनप्रकाशनसामार्थ्यादावाहने समवेतार्थावेव, तृतीयस्त्वसमवेतार्थतया सर्व्वथैवादृष्टार्थः। यद्यपि, पूर्व्वमादत्तानां यवानां विनियोगविशेषेण सूचितः, तथापि इदानीं तैरन्ववकिरणं करणीयम्। कृतार्थाः खल्विमे यवाः अवश्यं केनचित् प्रकारेण त्यक्तव्याः। तच्चेत्थं कर्त्तव्यम्। किं कारणम्? पित्रावाहने खल्वावाहनात् परतस्तिलैरन्ववकिरणं सूत्रयिष्यति। तदत्रापि तथैव वर्णयितुं युक्तम्,—इति। स्मृतिष्वप्येवं पश्यामः। तथाच याज्ञवल्क्यः।

"यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके"।

इत्यादि बहुलम्। यवैरन्ववकिरणञ्चेदं मन्त्रस्यानुपदेशादमन्त्रकं करणीयम्,—इति पितृदयितापितृभक्तिमहायशःप्रभृतयः। यवोऽसीतिमन्त्रेण,—इति कल्पतरुकृत्यप्रदीपादयः। अत्र केचित् शाट्यायनीयं कात्यायनीयञ्च श्राद्धसूत्रं पश्यन्तः, विश्वे देवासः,—इति प्रथममन्त्रेणावाह्य यवान् विकीर्य्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवम्मे,—इत्यादिमन्त्रद्वयं जप्तव्यम्,—इति वर्णयन्ति। तदसङ्गतम्। उत्तरमन्त्रयोर्जपे विनियोजकप्रमाणाभावात्। अस्मत्सूत्रकारेण मन्त्रत्रयपाठानन्तरम् 'इति' कारकरणान्मन्त्रत्रयस्यैवावाहने विनियोगावगतेः। जपस्यात्रानुपदेशाच्च। "तत उत्तरजपं जपति"—इत्यभिधाय, शाट्यायनस्योत्तरमन्त्रद्वयोपदेशः तच्छाखिनां भविष्यति। कात्यायनोऽपि माध्यन्दिनीयानां सूत्रकारः,—इति तदुपदेशोऽप्यस्माकं न भवति। यच्च रघुनन्द-

नेन,—एदं वर्हिर्निषीदत,—इत्यनन्तरम्,—"इत्यावाह्य विकिरेत्"—इति लिखितम् । तत् न सूत्रप्रतीकम्, अपितु सूत्रस्य स्वाभिमतं व्याख्यानम्,—इति श्लिष्यते । कुतः ? सूत्रग्रन्थे तददर्शनात् । तन्मतवादिनाऽपि भाष्यकारेण शाट्यायनवचनावष्टम्भेन तथा वर्णनाच्च । यदपि, "आवाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवासआगत दाश्वसो दाशुसः सत इति वा यवैरवकीर्य्य विश्वेदेवाः शृणुतं इवं मे ये अन्तरीक्षे यउपद्यविष्ठ ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रासद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्"—इतिच्छन्दोगापरसूत्रम् । तदपि नैतत्प्रयोगे निविशते । तदुक्तस्य वैकल्पिकमन्त्रान्तरस्यात्रानुपदेशात् । अत्रोपदिष्टस्य 'ओषधय'—इत्यादि मन्त्रान्तरस्य तत्रानुपदेशाच्च । 'विश्वे देवाः'—इति मन्त्रोऽप्येतस्माद्विलक्षणएव तत्र पठितः ॥०॥ ३ ॥०॥

अथ पितॄनावाहयिष्यइति पृच्छति ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्य्यार्थम् । कथं नाम ? दक्षहस्तेन तिलानादाय ॐकारं कृत्वा पितॄनावाहयिष्ये,—इति पृच्छति,—इति । कथं ज्ञायते ? देवानामावाहने यवानामिव पितॄणामावाहनेऽपि तिलानामादानस्य ॐकारकरणस्य चोचितत्वात् । परतस्तिलविकरणस्य सूत्रणाच्चैवमवगच्छामः । "तिलानादायोङ्कारं कृत्वाऽथ पितॄनावाहयिष्यइति पृच्छति"—इति तत्त्वकारपाठे व्यक्तोऽयमर्थः । छन्दोगापरसूत्रेऽप्येवमेव सूत्रपाठः । ॐकारश्चात्र सन्ततः करणीयः । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

"सन्ततः प्रणवः कार्य्यः पितृयज्ञेषु ब्राह्मणैः ।
उपांशुकरणञ्चापि सह कर्त्ता समस्वरैः" ।

इति । पितॄन्,—इत्याद्युपादानात् पितॄनावाहयिष्ये,—इत्येव वक्तव्यम्, न तु तेषां नामगोत्राद्युल्लेखः—इत्युक्तप्रायम् ॥०॥ ४ ॥०॥

आवाहयेत्यनुज्ञातउशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे, एत पितरः सोम्यासोगम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभि-र्द्दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रꣳरयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छत, आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निस्वात्ताः पथिभिर्द्देवयानैरस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मानिति ॥५॥

'इति' एतैर्मन्त्रैः, पितॄनावाहयेत्,—इति सूत्रशेषः । अत्रच, 'एत पितरः,—इत्यनन्तरं उशन्तस्त्वेति मूलभूतगोभिलग्रन्थे तद्भाष्यद्वये च पितृदयितायाञ्च लिखितेन मैथिलानामेतद्विपरीत-लिखनं हेयम्'—इति तत्त्वकारेणोक्तम् । वयन्तु मूलभूतश्राद्धकल्पे उशन्तस्त्वेत्यनन्तरमेव एत पितरइति मन्त्रं पश्यामः । तद्भाष्य-कृता महायशसाऽपि तथैव क्रमेण मन्त्रावेतौ पठितौ । ग्रन्थे च गोभिलीये न खल्वावाहनं सूत्रितं न वैतौ मन्त्रौ पठितौ,—इति ॥०॥ ५ ॥०॥

अपहता असुरारक्षांऽसि वेदिषद इति तिलैरन्ववकीर्य्यापउपस्पृशति ॥ ६ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम्। तदत्र, अपामुपस्पर्शे पित्र्यमन्त्रोच्चारणं बीजम्। तस्मादन्यत्राप्येवंविधस्थले अपामुपस्पर्शः करणीयः। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भे अवेक्षणे।
अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे।
मार्जारमूषिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे।
निमित्तेष्वेषु सर्व्वेषु कर्म्म कुर्व्वन्नपः स्पृशेत्"।

इति। तदिदमावाहनं पितृपक्षे मातामहपक्षे च पृथक् पृथक् करणीयम्। कथं ज्ञायते? 'मातामहानाञ्चैवम्'—इति सूत्रेण मातामहपक्षेऽपि कृत्स्नविध्यतिदेशात् पृथगेव करणं वर्णयितुमुचितम्,—इति। 'तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्'—इति च सूत्रयन् वैश्वदेविकादन्यत्र तन्त्रं नानुजानात्याचार्य्यः,—इत्यवगच्छामः। अलसास्त्वत्रापि तन्त्रमनुतिष्ठन्ति ॥०॥ ६ ॥०॥

अथेदानीमर्घ्यं वक्तुमुपक्रमते,—

यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु ॥ ७ ॥

यज्ञेभ्योहिताः ये वृक्षास्तइमे यज्ञियवृक्षाः। ते खल्विमे खादिराः पालाशाश्च भवन्ति। अभावे पुनरमीषां विभीतकादिवर्ज्जं सर्व्वे वनस्पतयः। कथं ज्ञायते? अस्मद्गृह्यकारेणामीषां यज्ञकर्म्मस्वुपदेशात्। तथाच गृह्यसूत्रम्। "अथेध्मानुपकल्पयते खादिरान्

वा पालाशान् वा"—इति । "खादिरपालाशालाभे विभीतक-तिल्वक-बाधक-नीव-निम्ब शाल्मल्यरलुदधित्थ कोविदार श्लेष्मातक-वर्ज्जं सर्व्ववनस्पतीनामिध्मोययार्थं स्यात्"—इति च । स्मरन्ति च ।

"पालाशे ब्रह्मवर्च्चः स्यादाश्वत्थे राजयोग्यता ।

सर्व्वभूताधिपत्यञ्च प्लक्षे नित्यमुदाहृतम्" ।

इत्यादि । पलाशविकङ्कतकाश्मरीविल्वखदिरोडुम्बरानपरे यज्ञिय-वृक्षान् मन्यन्ते । "ते वै पालाशाः स्युरथवा वैकङ्कतविल्वाः खादिरोडुम्बराः काश्मर्य्यमयाः एते हि वृक्षाः"—इत्यपि निगमो-भवति ।

यज्ञियवृक्षाणां चमसेषु । यज्ञियवृक्षशाखाभिर्निर्म्मिताः अवि-षमाः प्रादेशदीर्घाश्चतुरङ्गुलविस्तृताश्चतुरङ्गुलोर्द्धाश्चतुरस्राः मध्य-विलाश्च पात्रविशेषाश्चमसाः भवन्ति । तथा चोक्तम् ।

"तच्छाखाश्च समादीर्घाः प्रादेशाश्चतुरङ्गुलाः ।

तथैवोत्सेधतोज्ञेयाश्चतुरस्रास्तइत्यपि" ।

इति । तेषु खल्वित्यम्भूतेषु चमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु । पवित्रैः,—

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" ।

इत्युक्तलक्षणैः, अन्तर्हितेषु व्यवहितेष्वित्यर्थः । पवित्राणि उक्तलक्ष-णानि अन्तर् मध्ये हितानि निहितानि वा येषां तेषु पवित्रान्त-र्हितेषु, यज्ञियवृक्षचमसेषु,—'अप आसिञ्चति'—इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । चमसान् स्थापयित्वा तेषु देवे प्रागग्रं पित्रे च दक्षिणाग्राणि पवित्राणि स्थापयेत्,—इति । तानि

खल्वेतानि पवित्राणि 'पवित्रे स्थोवैष्णव्यौ'—इत्यनेन छित्वा, 'विष्णोर्मनसा पूते स्थः'—इत्यनुमार्ष्टव्यानि। ततश्चमसेषु स्थापयितव्यानि। कथमनुक्तं क्रियते? उच्यते। प्रादेशमात्रं हि पवित्रमुपदिशन्ति। न खल्वच्छिन्नानां भवति प्रादेशमात्रता। न च विनैवानुमार्जनं कर्म्माहता युक्ता। तदेवं छेदनमनुमार्ज्जनञ्चैषामर्थप्राप्तम्। एवमनुक्तमपि करिष्यते। पवित्रविधौ च खल्वस्माकमित्यमुपदेशः। तथाच गृह्यसूत्रम्। "ततएव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते" "ओषधिमन्तर्धाय छिनत्ति न नखेन पवित्रे स्थोवैष्णव्याविति" "अथैने अद्भिरनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति"—इति ॥०॥ ७ ॥०॥

एकैकस्मिन्नपआसिञ्चति—शन्नोदेवीरिति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् एकस्मिन् चमसे अपउदकम् आसिञ्चति शन्नोदेवीरितिमन्त्रेण दैवपूर्व्वम्। एकैकस्मिन्,—इति वीप्सया प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिं दर्शयति। तेनात्र तन्त्रमनुष्ठानं न भवति। कात्यायनोऽपि, 'अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव'—इत्यादिना तन्त्रस्य निवृत्तिमाह ॥०॥ ८ ॥०॥

एकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषोयवयारातीरिति ॥ ९ ॥

एकैकस्मिन्नेव पात्रे यवानावपति यवोसीतिमन्त्रेण। तदिदं दैवार्घ्यपात्राभिप्रायं सूत्रम्। कथं ज्ञायते? यवावपनस्योपदेशात्। उत्तरत्र 'पितॄन्'—इति करणाच्च। वीप्सा तर्ह्यनर्थिका

भवत्यसङ्गता च। किं कारणम्? एकं खल्वर्घ्यपात्रं दैवे भवति,—इति। कथं पुनर्ज्ञायते,—एकमर्घ्यपात्रं दैवे भवति?—इति।

"यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके"।

इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्वेकवचनोपदेशात्,—इति चेत्। किमत्रभवतः सूत्रकारस्य 'एकैकस्मिन्'—इति वीप्सां न पश्यसि? याज्ञवल्क्यस्तु नास्मत्प्रयोगस्योपदेष्टा। तथापि तद्वचनस्थमेकवचनं दृष्ट्वा पात्रमेकं निश्चिनोषि। अस्मत्सूत्रकारोक्तां वीप्सां पश्यन्नपि तत्र सन्देग्धि। सेयं पितरमुपेक्ष्य श्वशुरे गाढ़ा भक्तिः। अव्यवस्था तर्हि प्राप्नोति? न खलु ज्ञायते,—कियत्सु पात्रेष्वेषा वीप्सा विश्रमिष्यति,—इति। एवन्तर्हि सामर्थ्याद्व्यवस्था भविष्यति। पात्रे खल्वेकस्मिन् अचरितार्था वीप्सा पात्रद्वयं कल्पयिष्यति,—इति। ननु त्रिचतुरादीन्यपि शक्नोति कल्पयितुम्? सत्यं शक्नोति। द्वयोः कृतार्थत्वात्तु न कल्पयति। या हि वीप्सा त्रिचतुरादीनि पात्राणि कल्पयति,—कल्पयत्यसौ द्वे अपि पात्रे। कल्पयति चेत्, तत्र चरितार्था सती नाधिककल्पनायै भवति,—इति। अथ, शाखान्तरदर्शनं विना न ते परितोषः, दृश्यतां तदपि। यथा मत्स्यपुराणम्।

"विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्व्वकम्।
पूरयेत् पात्रयुग्मन्तु स्थाप्य दर्भपवित्रके॥
शन्नोदेवीत्यपः कुर्य्यात् यवोऽसीति यवांस्तथा"।

इति। पुरूरवोमाद्रवसोरुभयत्वादर्घ्योभयत्वं प्रीत्यतिशयार्थम्,—

इति शूलपाणिः। विश्वदेवस्थाने अर्घ्यपात्रमेकं द्वे वा,—इति मदनपारिजातः।

केचित् इदं सूत्रम्, उत्तरसूत्रे 'पितॄन्'—इति च, न पठन्ति। तेषां दैवेऽपि पात्रे उत्तरसूत्रानुसारात् तिलानामावपनं स्यात्, यवानां वा?—इति विचारणीयम्। यवानाम्—इति ब्रूमः। कुतः? यतः,—

"सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्"।

इति कात्यायनेन वृद्धिश्राद्धे पितॄणां देववत् परिचरणमुक्तम्। "यवैस्तिलार्थः"—इत्यनेन वृद्धिश्राद्धे यवैस्तिलार्थः करणीयः,—इति सूत्रकारोऽप्युपदेक्ष्यति। अस्मात् कारणादवगच्छामः,—पितॄणां योऽर्थस्तिलैः क्रियते, देवानां सोऽर्थोयवैः करणीयः,—इति। अपरे पुनरेतदविद्वांसः सूत्रञ्चेदमपठन्तः—दैवेऽपि पात्रे तिलानावपन्ति॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

पितॄनेकैकस्मिन्नेव तिलानावपति,—तिलोऽसि सोमदैवत्योगोसवोदेवनिर्म्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहेति ॥१०॥

पितॄन्,—इति व्यत्ययात् षष्ठ्यर्थे द्वितीया। पितॄणामेकैकस्मिन्नेव पात्रे,—इत्यर्थः। पितॄन् उद्दिश्य,—इति वा वर्णनीयम्। केचित् 'पितॄन्'—इति न पठन्ति। आह। एकैकस्मिन्,—इत्यनुवर्त्तिष्यते, किमर्थं पुनर्निर्दिश्यते? उच्यते। तिलावपन-मन्त्रे बहुवचनान्तपितृपदश्रवणात् सकृन्मन्त्रपाठेन एकैकस्मिन्

पात्रे तिलावपनं कश्चिदाशङ्कीत, तन्माप्रशाङ्कीदित्येतदर्थं पुनरिह निर्देशः ॥ १० ॥

सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु वा ॥ ११ ॥

औदुम्बरं ताम्रमयम् । कथं ज्ञायते ? सौवर्णादिसाहचर्य्यात् । वृक्षमयानां 'यज्ञियवृक्षचमसेषु'—इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । खड्गमयं गण्डकशिरोस्थिनिर्म्मितम् । मणिमयानि मारकतस्फाटिकादीनि । तेषां खल्वेषां पात्राणामन्यतमेषु पात्रेषु वा 'पवित्रान्तर्हितेषु'—इत्यादिगतेन सम्बन्धः । वाशब्दो विकल्पार्थः । तानि खल्वेतानि पात्राणि वैकल्पिकानि,—इत्येकजातीयान्येव सर्व्वाण्यर्घ्यपात्राणि कर्त्तव्यानि । न पुनः कानिचित् सौवर्णानि, कानिचित् राजतानि, कानिचिच्चापरापराणि । किं कारणम् ? 'विकल्पे हि नोभयः शास्त्रार्थः'—इत्युक्तम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

पत्रपुटेषु ॥ १२ ॥

वाशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः, पूर्व्वस्माद्वा अनुषञ्जनीयः । यज्ञियवृक्षाणां पत्रपुटेषु वा पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिपूर्व्ववदर्थः ॥१२॥

यानि वा विद्यन्ते ॥ १३ ॥

यानि वा अनिषिद्धानि कदलीवृक्षत्वगादीनि लभ्यन्ते, तेषु वा पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिगतेन सम्बन्धः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु ॥ १४ ॥

एकैकस्य पित्रादेः एकैकेन प्रत्येकेन ददाति उत्सृजति । सपवित्रेषु

पवित्रसहितेषु ब्राह्मणानां हस्तेषु सत्सु,—इत्यर्थः। एतदनेनोक्तं भवति। ब्राह्मणानां हस्तेषु प्रथमं पवित्राणि दत्वा पश्चादर्घ्यमुत्-स्रष्टव्यम्—इति।

एवं वा—

एकैकस्य पितृब्राह्मणादेः सपवित्रेषु हस्तेषु सत्सु, प्रत्येकेनार्घं ददाति। तस्मात् प्रत्येकब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणि दातव्यानि, न त्वाभ्युदयिकवत् मिलितेषु हस्तेषु,—इति सिद्धं भवति।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। सपवित्रेषु हस्तेषु,—इत्यनेन ब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणां प्रदानं तावद्गम्यते, न ज्ञायते,—किमर्घ्यपात्रस्थान्येव पवित्राणि ब्राह्मणानां हस्तेषु इदानीं दातव्यानि, अथवा तेभ्योऽन्यानि ?—इति। तेभ्योऽन्यानि,—इति प्रतिपद्यामहे। कुतः ? सपवित्रेषु हस्तेषु अर्घं ददाति,—इत्युक्ते पवित्रान्तरस्यैवावगतेः। न खल्वर्घं पवित्ररहितं देयमिति युक्तमभ्युपगन्तुम्। पवित्रसहितं ह्यर्घं भवति। पवित्रं खल्वेत-दर्घ्यस्योपकरोति,—इत्यत्र न विवादः। उपकरोति चेत्, नूनं पवित्रसहितमेवार्घं भवति। तदेवं सति न युज्यते विनैव वचनं तद्रहितमर्घमुत्स्रष्टुम्। शक्यं हि सपवित्रेषु हस्तेषु,—इति वचन-मन्यथाऽपि वर्णयितुम्। उत्सर्गात् पूर्व्वमेव चेत् पवित्राणि प्रति-पाद्यन्ते, अर्घ्यार्थतैवामीषां न स्यात्। कात्यायनोऽपि,—

"गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घं प्रदापयेत्"।

इत्यर्घ्योत्सर्गमभिधाय,

"ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वाऽर्घं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते" ॥

इति परतो ब्रुवन् उत्सर्गानन्तरमेव अर्घ्यीयपवित्राणां ब्राह्मणे प्रतिपादनमनुजानाति । अपरे पुनरेतदविद्वांसोभाषन्ते,—दर्भाणां निर्म्माल्यत्वाभावात् अर्घपात्रीयाण्येव पवित्राणि इदानीं ब्राह्मण-हस्तेषु दत्त्वा ततोऽर्घमुत्स्रष्टव्यम्,—इति ॥ १४ ॥

केन मन्त्रेण ददाति ? उच्यते,—

यादिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तानआपः शिवाः शंस्योनाः सुहवा भवन्तु असावेतत्ते अर्घ्यं ये चात्र त्वामनु याꣳश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १५ ॥

यादिव्या इति मन्त्रं पठित्वा असावित्यादिना दद्यात् । अत्रा-साविति सम्बोधनान्तनामाद्युल्लेखाभिप्रायं वचनम् । तथाच कात्यायनः ।

"गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घं प्रदापयेत्" ।

इति ।

"गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि ।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ॥
सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि ।
पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता ॥

शर्म्मवर्द्धादिके कार्य्यं शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि।

शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम्" ॥

इति चास्मदीये स्नानसूत्रपरिशिष्टे। निर्देशक्रमश्चामीषामस्मादेव पाठक्रमात् कल्पनीयः। तेन, यादिव्या,—इति मन्त्रमुच्चार्य्य, अमुकगोत्र पितरमुकशर्म्मन्नेतत्ते अर्घ्यं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा,—इत्ययमस्माकमुत्सर्गवाक्यप्रयोगः। यत् पुनः स्मरणम्,—

"सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैवच।

पश्चाद्रूपं विजानीयात् क्रमएष सनातनः" ॥

इति। तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम्। अस्मच्छास्त्रे रूपोल्लेखस्याननुशासनात्। बह्वृचानां खल्वसावस्ति। "गोत्रनामरूपाणां पितॄणामिदमासनम्"—इत्याद्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टदर्शनात्। गोत्रादीनामेतद्विपरीतक्रमेणास्मत्परिशिष्टे पाठाच्च। अनयैव युक्त्या,—

"सकारेणैव कर्त्तव्यं गोत्रं सर्व्वत्र धीमता।

सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्मात् यत्नेन तं वदेत्" ॥

इति वचनोपदिष्टं सगोत्रपदमप्यस्माभिर्नोल्लेखनीयम्। किन्त्वस्मत् परिशिष्टकारोक्तं गोत्रपदमेव। एवमस्मत्परिशिष्टे पितृपदमात्रकीर्त्तनात् पितरित्यादिकमेव वक्तव्यं न त्वस्मत्पितरित्यादि। सम्बन्धिशब्दः खल्वेष स्वमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयति,—इति सुकरोयजमानपित्रादीनामवगमः। कथमन्यथा अस्मदन्नमित्यपि नोल्लिख्यते। अतएव "पदंपांशुना यूपमनक्ति" "सप्तमं पदं

गृह्णाति"—इत्यत्र सोमक्रयार्थमुपस्थितायाअरुणायाएव पदप्रतिपत्तिरिति सिद्धान्तः। सोऽयं पदिन्यायोऽत्र शरणम्। अस्मत्पितरित्याद्युल्लेखे तु शब्दाध्याहारनयोमूलम्। तदेवं नयभेदादुभयमप्युपपन्नम्। तथाचोभयथा दर्शनम्। 'एत पितरः'—इति। 'आ यन्तु नः पितरः'—इति च। परिशिष्टकारोक्तः पितरित्याद्युल्लेखएव त्वस्माकमादरणीयः।

स खल्वयं पित्रर्घ्यदानप्रकारः। दैवार्घन्तु, या दिव्या—इति मन्त्रं पठित्वा विश्वेदेवाएतत्तेऽर्घं स्वाहा,—इति वा, नमः—इति वा, वषट्—इति वा दद्यात्। पितॄणामिव स्वधाकारस्य कात्यायनेनोक्तत्वात् स्वधापदयुक्तस्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्य दैवेऽनभिनिवेशात्। अस्तु तर्हि मन्त्रस्थस्वधापदएव स्वाहादिपदोहः? नैतत् शक्यम्। विकृताविवोहस्य अध्वरमीमांसायां सिद्धान्तितत्वात्। न चात्र प्रकृतिविकारभावोऽस्ति। असमवेतार्थत्वाच्च। दैवे खल्वयं मन्त्रोन समवैति। किं कारणम्?

"सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत् पितृभ्यः प्रदीयते।
सर्व्वेष्वंशहरा माता इति धर्म्मेषु निश्चयः" ॥

इत्यादिवचनैर्यथा पितॄननु सन्ति भोक्तारः, नैवं देवाननु केऽपि भुञ्जते। तस्मादसमवेतार्थोमन्त्रोकथमिव दैवेऽप्यङ्गभावमुपगच्छतु। अर्थाभिधानसामर्थ्याद्धि मन्त्राणामङ्गभावं तत्रभवन्तोमन्यन्ते। तथा चोक्तम्। "अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्"—इति। अथ, मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वे किं बाधकम्? अदृष्टार्थत्वे च दैवेऽपि पठनीयो भविष्यति। बाधकमपि वक्ष्यामः। साधकमपि शृणुमः।

सामान्येनाभिधानमिति चेत्। इति चेत् पश्यति,—सामान्येनाभिधानं दैवेऽपि मन्त्रपाठस्य साधकम्—इति। तत्र ब्रूमः। सामान्येनाभिधानमर्थो विशेष्यति। अर्थाभिधानसामर्थ्याद्धि मन्त्राणामङ्गभावमवोचाम। किञ्च मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वे लिङ्गाद्विनियोगासम्भवाद्वचनेनैव तद्विनियोगोवाच्यः। न चात्र वचनमस्ति। एवन्तावत् साधकं नास्तीत्युक्तम्। बाधकमपि शृणु। यस्य हि मन्त्रस्य क्वचित् दृष्टार्थतासम्भवः, तस्य नादृष्टार्थतामनुमन्यन्ते मीमांसकाः। तथा चोक्तम्।

"यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पनम्।
लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणतस्त्विह॥
अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः।
इति दृष्टार्थसम्पत्तौ नादृष्टमिह कल्प्यते"॥

इति। अपिच। यस्मादयं सूत्रकारोऽनुपदमेव, "अपउपस्पृश्यैवमेवेतरयोः"—इति करोति, तस्मादवगच्छामः,—पित्रर्घ्यमभिप्रेत्यैव ये चात्र त्वामिति मन्त्रः पठितः,—इति। या दिव्या,—इति मन्त्रोऽपि तर्हि दैवे न प्राप्नोति? प्राप्नोति,—इति पश्यामः। समवैति खल्वयमार्घ्यसामन्त्रोदैवेऽपि। समवैति चेत्,—प्राप्नोत्यपि। अनयेव युक्त्या एतत्ते अर्घ्यमित्यपि दैवे प्रयोक्ष्यते। कथमर्द्धजरतीयं वर्ण्यते,—एतत्ते अर्घ्यमित्यन्तं दैवसाधारणं ये चात्र त्वामिति मन्त्रः पुनरसाधारणः पित्र्य,—इति? किं क्रियतां यत्रान्या गतिर्न सम्भवति। भवतामप्येतत् समानम्। कथमन्यथा

मन्त्रस्थः स्वधाशब्दोऽपि दैवे न प्रयुज्यते। प्रयुज्यतामिति चेत्। न। यस्मादेवं सति,—

"स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम्।
स्वधाकारः पितॄणान्तु हन्तकारो नृणां मतः" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनविरोध आपद्येत। सर्व्वे च परीक्षका व्याकुप्येरन्। न चैवं भवताऽपि इष्यते। तस्मात् सामर्थ्यादेषा व्यवस्था भविष्यतीत्यकामेनापि वाच्यम्। अतएव महायशसा दैवेऽपि या दिव्या इति मन्त्रोल्लिखितः न ये चात्र त्वामिति। अथवा। प्राधान्यात् पित्र्यं पक्षमभिप्रेत्यैव इयमात्रत् सूत्रिता। दैवेऽपि यावत् शक्यं पितृदृष्टं करिष्यामः। ये चात्र त्वामिति मन्त्रस्तु दैवे न शक्यते कर्त्तुम्। असमवेतार्थत्वात्। तस्मात् कात्यायनोक्तयैव रीत्या दैवे उत्सर्गवाक्यं रचयितव्यं भवति॥ ०॥ १५॥ ०॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ १६ ॥

अप उदकमुपस्पृश्य स्पृष्ट्वा एवमेव पूर्व्वोक्तयैवावृता इतरयोः पितामहप्रपितामहयोरप्यर्घ्यं ददाति,—इति गतेन संबन्धः। मातामहादीनामपि "मातामहानाञ्चैवम्"—इति वचनात् सर्व्वमेवैतत् कर्त्तव्यम्। तदिदमुत्सृष्टमर्घ्यमिदानीं ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्यं भवति। पित्रर्थं खल्वेतदुत्सृष्टं पितृस्थानीयाश्चेमे ब्राह्मणा भवन्ति। उत्तरत्र संस्रवसमवनयनसूत्रणाच्चैवमवगच्छामः। संस्रवशब्दो हि "संस्रवान् प्राश्नाति"—इत्यादौ स्रुवादिपात्रलग्नप्रतिपादिता-

वशिष्ठाद्यादिद्रव्यवचनोद्दिष्टः । स इहापि ग्रहीतव्यो भवति । अविरोधात् । प्रतिपादनप्रकारमाह कात्यायनः ।

"गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत् ।

* * * * * * * * * *

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।

कृत्वाऽर्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते" ॥

इति । तदत्रादौ 'गोत्रनामभिः'—इत्यादिना अर्घ्यदानमुपदिश्य, परतः—'ज्येष्ठोत्तरकरान्'—इत्यादिना तत्प्रतिपादनप्रकारोऽभिहितः । कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वा अर्घ्यं दातव्यमिति ब्रुवन् प्रथमं पवित्राणि ब्राह्मणेषु प्रतिपाद्य पश्चाज्जलादिकं प्रतिपादयितव्यमिति भङ्ग्यन्तरेणोपदिशति । 'नैकैकस्यात्र दीयते'—इत्याभ्युदयिके कुर्व्वन् पार्व्वणे एकैकस्य दानं दर्शयति । तेषां खल्वेषां पवित्राणामुत्तराग्राणामेव ब्राह्मणहस्तेषु दानं करणीयम् । कुतः ? 'कराग्राग्रपवित्रकान्'—इत्यनेन तथाऽवगतेः । न हि शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, स युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम् । न चाभ्युदयिकविषयत्वात् वचनस्य पार्व्वणे तदुक्तं न स्यादितिवाच्यम् ।

"अन्यत्राप्येषएव स्याद् यवादिरहितोविधिः" ।

इति तेनैव यवादिव्यतिरेकेणाभ्युदयिकोक्तस्य सर्व्वस्यैव पार्व्वणेऽपि करणोपदेशात् । अथ,—

"वशिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेषइह योभवेत्" ॥

इत्युपक्रमात्, 'कराग्राग्रपवित्रकान्'—इति विशेषाभिधानमेव किमिति नोपेयते? शृणु यथा नोपेयते। आमिषमन्तरेण वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधेरतिदेशात् वशिष्ठोक्तस्यैव योविशेषः— 'प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्'—इत्यादिः, तस्यैव तन्मात्रविषयत्वं गम्यते। न वशिष्ठानुक्तस्यापि विशेषस्य। 'अन्यत्राप्येषएव स्यात्'—इत्यस्यानर्थकत्वापत्तेः। अतएव, 'प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु'—इत्यादिविशेषाणामपि पार्व्वणे करणप्रसक्तौ, तदपवादार्थम्,—

"दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः" ॥

इति वचनारम्भोघटते। इतरथा खल्वयमारम्भोऽनर्थकः स्यात्। न चेदेवं, तत्रोक्तानां भूयसामपि विशेषाणां तन्मात्रपरत्वापत्त्या पार्व्वणे करणं न स्यात्। क्रियन्ते च। तस्माद् यथोक्तमेवास्तु। यस्य हि विशेषस्य पार्व्वणे करणं नाभिप्रैति, कयाचिद्भङ्ग्या तमवबोधयति। न चान्यत्राप्येष एव स्यादिति पिण्डदानसन्निधौ कथनात् पिण्डदानमात्रविषयमिदमिति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात्। प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्दुर्ब्बलत्वाच्च। अतएव राजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयसन्निधानाम्नातमपि शौनःशेफश्रवणादिकं प्रकरणात् राजसूयस्यैवाङ्गं न तु सन्निधेरभिषेचनीयस्येति सिद्धान्तः। तस्मात् तत्तद्विशेषव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नविधेरतिदेशोऽयम्। तस्य पिण्डदानमात्रविषयत्वेऽपि नैकैकस्यात्र दीयते इत्युपसंहारात् पार्व्वणेऽपि कराग्राग्रपवित्रकत्वं भवत्येव। सन्दिग्धोपक्रमस्य वाक्यस्योप-

संहारवशेन नेतव्यत्वात् । नैकैकस्यात्र दीयते इतिवत् कराग्र-पवित्रान् कृत्वा नात्र दीयते इत्यनभिधानाच्च तथावगतिः । किञ्च पार्व्वणे पवित्राणां दक्षिणाग्रत्वं न वचनबोधितं, किन्त्वा-सनादिदर्भाणां दक्षिणाग्रत्वदर्शनात् पवित्राणां तथात्वं परि-चिकल्पयिषितम् । तद्दरमाभ्युदयिके कराग्राग्रपवित्रकत्वदर्शनात् पार्व्वणेऽपि तथा कल्प्यताम् । पार्व्वणे पित्रादीनामेकैकस्य ब्राह्मणबहुलपक्षे आभ्युदयिकदृष्टस्य ज्येष्ठोत्तरकरत्वस्य तत्राप्यना-यत्या कल्पनीयत्वात् । कृत्यप्रदीपेऽप्युक्तम्,—"कराग्राग्रपवित्र-त्वमाभ्युदयिके विशेषः—इत्यायाति, तथा चैतद्वैपरीत्यं पार्व्वणे स्यात् ?—इति चेत् । नैवम् । मिलितहस्तोपरि दानमभिधाय, 'नैकैकस्यात्र दीयते'—इति यत् पुनरभिधत्ते, तेन ज्ञापयति,—इदमेवात्र विधीयते, कराग्राग्रपवित्रकत्वन्त्वनूद्यते"—इति ।

यच्चोक्तं तत्त्वकारेण,—'नैकैकस्यात्र दीयते,—इत्यभिधानं विना पित्रादित्रयब्राह्मणानां मिलितहस्तोपरि दानानुपपत्त्या नैकैकस्यात्र दीयते,—इत्यस्य पुनरभिधानानुपपत्तिः'—इति । तदयुक्तम् । ज्येष्ठोत्तरकरत्वेनेव मिलितहस्तलाभात् । यदप्यु-क्तम्,—"ज्येष्ठोत्तरकरत्वस्य पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणापेक्षयाऽपि सम्भ-वेन तथात्वानुपपत्तेः'—इति । तदप्यसङ्गतम् । ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान्,—इति बहुवचनेन बहूनामपि युग्मानां ज्येष्ठोत्तरकरत्व-कथनात् पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणापेक्षया वर्णनस्यानुचितत्वात् । निषिद्धोहि ब्राह्मणानां विस्तारः । तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावाच्च । यच्चापरमुक्तम्,—'कराग्राग्रपवित्रत्वस्य पार्व्वणेऽनुक्तत्वादनुवादानु-

पपत्तेः'--इति। तदपि नास्ति। अस्मादेवानुवादात्तत्र विधेरनुमानोपपत्तेः। तथा चोक्तम्।

"लिङ्गादपि विधिर्ज्ञेयोदर्भेषु विकिरोयथा"।

इति। अनुवादो वा मा उपपादि। तथापि, 'अन्यत्राप्येष एव स्यात्'—इति वचनात् पार्व्वणेऽप्येतत् प्राप्नोति। 'नैकैकस्यात्र दीयते'—इत्यपि तर्हि प्राप्नोतु ? न,—इति ब्रूमः। किं कारणम् ? अत्रेति विशेषोपदेशात्। 'एकैकस्यैकैकेन ददाति'—इति सूत्रणाच्च। द्वैतनिर्णयेऽप्युक्तम्, 'करायाग्रपवित्रत्वमाभ्युदयिक एव, च्छन्दोगपरिशिष्टे विशेषाभिधानस्वरसादिति न वाच्यम्। नैकैकस्यात्र दीयते,—इति तदुपसंहारात् मिलितदानस्यैव विशेषस्य तत्राभिधानात्। एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः,—इति पश्चादभिधानाच्च'—इत्यन्तेन॥ ०॥ १६॥ ०॥

प्रथमे पात्रे सꣳस्रवान् समवनीय पात्रं न्युब्जं कृत्वा शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि पितृभ्यः स्थानमसीति॥ १७॥

प्रथमे पात्रे,—इति पितृपात्रं ब्रूमः। 'अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः'—इति सूत्रणात् तत्रैव प्राथम्यावगतेः। मन्त्रलिङ्गे पितॄणां श्रवणाच्चैवमवगच्छामः। तेन, दैवे न्युब्जकरणं नास्ति। 'पैतृकं प्रथमं पात्रम्'—इत्यपि स्मर्त्तारोभवन्ति। अपरे पुनरेतदविद्वांसो-

भाषन्ते,—प्रथमं पात्रमत्र दैवपात्रम्,—इति । दैवे अमन्त्रकं न्युब्जीकरणमिच्छन्त्यन्ये ।

तदस्मिन् प्रथमे पात्रे संस्रवान् अर्घ्यपात्रलग्नजलादीन्, समवनीय सम्यगवनीतान् मिश्रितान् कृत्वा, यत्रावनीताः संस्रवाः, तत् पितृपात्रं न्युब्जमधोमुखं करोति शुन्धन्तामित्यादि-मन्त्रेण । तदेवं न्युब्जं कृत्वा वक्ष्यमाणं कर्म्म कुर्य्यात् । 'शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि'—इति प्रतीकं केचिन्न पठन्ति ।

तदिदं पितृपक्षे न्युब्जीकरणं सूत्रितम् । मातामहपक्षेऽपि मातामहपात्रे संस्रवान् समवनीय तत् पात्रं न्युब्जं कर्त्तव्यम् । कुतः ? 'मातामहानाञ्चैवम्'—इत्यतिदेशस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । 'तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्'—इति च कुर्व्वन् वैश्वदेविकादन्यत् पृथगेव करणीयमित्युपदिशतीत्यवोचाम ।

तेषां खल्वेषां संस्रवाणां समवनयनं कथं करणीयम् ?—इति वक्तव्यम् । उच्यते । संस्रवोऽर्घ्यपात्रस्थं दत्तशेषजलम्, तच्चादौ पितामहपात्रस्य पितृपात्रे प्रक्षेप्तव्यं ततः प्रपितामहपात्रस्य, प्रावर्त्तिकक्रमस्वरसात्,—इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः । तदस्य पितृपात्रस्य अपिधानमस्माकं नास्ति । अनुपदेशात् । न खल्व-नुपदिष्टमपि करणीयं भवति । यच्च शौनकवचनम्,—"प्रपिता-महपात्रेण निधाय प्रतिष्ठापयति"—इति । तदपि बह्वृचानामेव नास्माकम् । कथं ज्ञायते ? तस्य तत्सूत्रकारत्वात् । शौनकीये च प्रयोगे पितृपात्रस्य प्रतिष्ठापनमात्रमेव करणीयम्, न न्युब्जी-

करणमपि। प्रतिष्ठापनमात्रस्यैव तेनोपदेशात्। अस्माकन्तु न्युब्जीकरणमुपदिश्यते। तत् कोऽयमनयोः संबन्धः। येन शौनकीयमपिधानमस्माकमपि करणीयं भवेत्। आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि,—"तत् पात्रं शुचौ देशे पितृभ्यः स्थानमसीति निधाय प्रपितामहार्घ्यपात्रेण निदध्यात्, न्युब्जं वा तत् कुर्यात्"—इति निधानन्युब्जीकरणयोर्वैकल्पिकत्वमुक्तम्। तत्र, न्युब्जं वा तत् कुर्यात्,—इति वचनात् न्युब्जकरणपक्षे प्रपितामहपात्रेण न तत्पात्रस्य निधानम्, प्रपितामहपात्रेण निधानपक्षे च न न्युब्जीकरणमिति व्यक्तमवगम्यते। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोचयन् शौनकवचनात् प्रपितामहपात्रेणाधःकृतं पितृपात्रमूर्द्ध्वमुखावस्थितं न्युब्जमधोमुखं करोति,—इति व्याचष्टे। एवम्,—

"पैतृकं प्रथमं पात्रं तत्र पैतामहं न्यसेत्।
प्रपितामहं ततोन्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेत्॥
स्पृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुद्घाटितन्तथा।
पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरस्तं शपन्ति च"॥

इति यमोक्तेऽपि कल्पे नास्त्येव न्युब्जीकरणम्। पितृपात्रे पितामहप्रपिमहपात्रयोर्न्यासानन्तरमेव स्पर्शस्योद्धरणस्यान्यत्र नयनस्य चालनस्य च निषेधात्। न खल्वन्तरेण स्पर्शमुद्धरणं चालनञ्च शक्यं न्युब्जं कर्त्तुम्। रघुनन्दनस्त्वाह—'यमवचनेन पितामहप्रपितामहपात्रद्वयपिधानमुक्त्वा वचनान्तरात् न्युब्जीकृतस्य तत्पात्रस्य उद्धरणादिनिषेध उक्तः'—इति। तत् कल्पनामात्रमित्युपेक्षणीयम्। यदपि,—

"पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः" ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणम् । तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम् । तस्यापि, पात्रमधोभूमौ न्युब्जं करोतीत्ययमर्थः । 'अधःशायी'—इत्यादौ यथा । न पुनरधःस्थितं पात्रं न्युब्जं करोति,—इत्यर्थः । येनापिधानमनेनाक्षिप्येत । न ह्यधःपदमधःस्थितं शक्नोति वक्तुम् । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात् । कथमन्यथा, 'अधःशायी'—इत्यादावप्यपिधानं नाक्षिप्येत । तस्मात्,—'अधःस्थितं पात्रं न्युब्जं करोति,—इत्यन्वयानुपपत्त्या पिधानमत्राक्षिप्यते, अन्यथा अधःपदवैयर्थ्यापत्तेः'—इति ब्रुवाणः शूलहस्तोऽपि परास्तोभवति। अधोभूमावित्यर्थतयाऽन्यथोपपत्तेराक्षेपायोगाच्च । यदप्युक्तम्,—'अधोभूमावितिकल्पतरुव्याख्यानमयुक्तं साङ्गप्रधानार्थतया वेदेः प्राप्तत्वात्'—इति । तदेवायुक्तम् ! अधोभूमावेव न्युब्जं करोति, न कुशोपरि,—इत्यभिप्रायेणार्थवत्त्वोपपत्तेः । केचित् किल भूमौ तिलकुशान् निःक्षिप्य तेषामुपरि न्युब्जं कुर्व्वन्ति । 'अधः'—इति कुर्व्वन् तत् नानुजानाति । "दक्षिणाग्रकुशस्तम्बं भूमौ निधाय तस्योपरि * * तत् पात्रं न्युब्जमधोमुखं करोति"—इति व्याकुर्व्वाणोविज्ञानेश्वरोऽपि पिधानं नोवाच । रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽपि, 'याज्ञवल्क्येन तत्पात्रस्याधःस्थलाभिधानात् पात्रान्तरेण पिधानमाक्षिप्तम्'—इति तदुपजीव्यशूलपाण्युक्तमेवोक्तवान् । तदश्रद्धेयम् । यदि नाम याज्ञवल्कीये प्रयोगे पिधानमाक्षिप्येतापि, तावता कथमस्मदीयेऽपि प्रयोगे तत् शक्यं कल्पयितुम् । न ह्ययमनारभ्यविधिः । न वा अस्मत्प्रयोगमसावुपदि-

शति। काण्डानुसमयोहि क्रियाननैनोपदिष्टः। पदार्थानुसमयश्चात्रभवतः सूत्रकारस्याभिप्रेतः,—इत्यवोचाम। "प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति पात्रं न्युब्जं करोति"—इति कातीयेऽपि कल्पे न्युब्जीकरणमेवोपदिष्टं न पिधानम्। तदेवम्,—पिधानपक्षे न न्युब्जीकरणम्, न्युब्जीकरणपक्षे च न पिधानम्,—इति तत्रभवतामृषीणां समयः। निबन्धारएव केचिदत्रापरितुष्यन्तः प्रयोगान्तरविशेषान प्रयोगान्तरे निवेशयन्ति।

यच्चापरमुक्तं तत्त्वकारेण,—"गोभिलसूत्रे, पितृपात्रे—इत्यभिधानात्,संस्रवान्,—इति बहुवचनात्, मन्त्रे पितृभ्यइति पितृत्वेन,

"आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत्"।

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टवचनेऽपि पितृत्वेन षडुपस्थितेरावाहनवत् षट्स्थितिमुद्दिश्य सकृदेव न्युब्जीकरणम्, न तु मातामहानां मैथिलोक्तं पृथक् करणम्"—इति। तदप्यसङ्गतम्। 'पितृपात्रे'—इति तावदस्माकं सूत्रपाठोन भवति। 'प्रथमे पात्रे'—इति खल्वत्रभवान् सूत्रकारः पठति। सोऽप्येवमेव सूत्रमिदं पपाठ। 'प्रथमे पात्रे पितृपात्रे'—इति व्याचक्षे च। स खल्वेवं सूत्रं लिखन् व्याकुर्व्वाणश्च, कथं पुनरन्यथा लिखति,—इति न खल्वधिगच्छामि। संस्रवान्,—इति बहुवचनमपि पात्रत्रयसंस्रवपरतया नानुपपन्नम्। तथाच, समवनयनं पात्रत्रयसंस्रवानामेव, प्रथमपात्रन्तु तस्याधारः,—इति न किञ्चिदनुचितम्। अथ, 'प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीय'—इत्युक्ते प्रथमपात्राति-

रिक्तसंस्रवानामिव समवनयनं गम्यते? गम्यमानोऽप्ययमर्थो-मिथ्या,—इति ब्रूमः। कस्मात्? अस्यामवगतौ प्रमाण-विशेषस्याभावात्। यथा, "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति"—इत्यत्र, पालाश्यां जुह्वां जातायां ततएव तत् फलं भवति,—इति जायमानमपि विज्ञानमप्रमाण-मूलत्वान्मिथ्या विज्ञानम्,—इति चतुर्थाध्याये सिद्धान्तितम्। तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्। अशक्यत्वाच्च। न खलु प्रथमपात्रसंस्र-वेणासमवनीय पात्रद्वयसंस्रवौ शक्यौ समवनेतुम्। किं कारणम्? पात्रद्वयसंस्रवावपि हि प्रथमे पात्रे निःक्षेप्तव्ये। यो हि प्रथमे पात्रे पात्रद्वयसंस्रवौ समवनयति, समवनयत्यसौ पात्रत्रयसंस्र-वानवश्यम्। अपरिहार्य्यत्वात्।

पितृत्वेन षडुपस्थितिसम्भवेऽपि, 'मातामहानाञ्चैवम्'—इति वचनागतं पृथक् करणं न शक्यते वारयितुम्। आवाहनवत्,—इत्यपि नोदाहरणम्। आवाहनेऽपि पृथक्करणस्योक्तत्वात्। सोऽयं स्वयमेवावाहने सकृदनुष्ठानं वर्णयति, स्वयमेव च तत् दृष्टान्तयति,—इति किमत्र ब्रूमः। 'पैतृकं प्रथमं पात्रम्'—इत्यादि यमवचनविरोधोऽपि तस्यापरिहार्य्यः स्यात्। कथम्? तद्धि वचनं न्युब्जकरणपरतया स्वयं वर्णितम्। तत्र च पितृपितामह-प्रपितामहपात्राण्युक्तानि। षण्णां युगपत्करणे कथं न विरोधः।

तदिदं न्युब्जीकरणं कर्त्तुर्वामपार्श्वे करणीयम्। सौकर्य्यात्। प्रयोगान्तरेऽप्येवं पश्यामः। "न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत्"—इति हि स्मरन्ति।

उत्तरग्रन्थश्च,—

"उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति"।

इति भारते, "तस्मात् यस्य दक्षिणतोलक्ष्म भवति, तं पुण्यलक्ष्मीकमित्याचक्षते, उत्तरतः स्त्रियाउत्तरायणा हि स्त्री"—इति शतपथीये च ब्राह्मणे, वामवचनोद्दिष्टः। सङ्ग्रहापि ग्रहीतव्योभवति। अविरोधात्। पित्र्ये च कर्म्मणि प्राची दिगुत्तरा भवति। "या दक्षिणा सा प्राची, या पूर्व्वा सोत्तरा"—इति हि पितृणामिष्टिमुपक्रम्य ब्राह्मणं भवति।

अस्मिन्नवसरे तूष्णीमुदकं दत्त्वा तिलोदकञ्च मन्त्रेण दातव्यम्। कुतः? "दर्भान् प्रदायोदकपूर्व्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति" "अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः"—इति गृह्यकारवचनात्।

"तूष्णीं पृथगपोदद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्।
गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु"॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनाच्च। तदत्र, मन्त्रेण तिलोदकं गन्धोदकञ्च दातव्यम्,—इति वदन् गन्धोदकमपि तिलोदकवत् ये चात्र त्वाम्—इति मन्त्रेण दातव्यम्,—इत्युपदिशति। यच्च 'अनुलेपनयोग्योगन्धो गन्धोदकम्'—इति नीलाम्बरेण वर्णितम्। तदसङ्गतम्। उदकपदस्यानर्थकत्वापत्तेः। घृष्टोहि मलयजोगन्धोभवति। न च घृष्टानां विशुष्कानां नास्त्यनुलेपनयोग्यतेति तन्निरासार्थमुदकपदमिति वाच्यम्। यातयामतयैव तस्य निरा-

स्नात्। न चादृष्टार्थं घर्षणम्, येनैवमापाद्येत। दृष्टोहि तस्यार्थोऽनुलेपनयोग्यता नाम। अन्यथा भूयःसु प्रदेशेषु गन्ध-मात्रोपादानादेवं प्रसज्येत। तस्मादसङ्गतैषा कल्पना। यद्यप्यन्वष्टक्यकर्म्मणि तदुपदिष्टम्, तथाप्यन्वष्टक्यधर्म्माणां पिण्डपितृयज्ञे, पिण्डपितृयज्ञधर्म्माणाञ्चात्र प्रदेशादत्रापि करणीयं भवति। न ह्यत्र तन्निषिद्धम्। तदिदं तिलोदकदानं पात्रेषु करणीयम्। तथाच कात्यायनः।

"आसनाद्यर्घ्यपर्य्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम्।

कृत्वा कर्म्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्" ॥

इति। महायशास्त्वाह,—"नात्र तिलोदकदानं पृथक्कार्य्यं विधेरभावात्। * * पिण्डपितृयज्ञेतिकर्त्तव्यताविधानात्तत्र चाप्रतिषेधादिति चेत्। न। अर्घ्यान्तराभावात्तत्राप्रतिषेधः। किञ्च यदि तत्राप्रतिषिद्धमत्र क्रियते, तदा सकृदाच्छिन्नदर्भमुष्टिस्तरणमष्टमदेशपरिवारणं मांसचरुश्रपणञ्च स्यात्"—इति। तदश्रद्धेयम्। अर्घ्यपर्य्यन्तकर्म्मानन्तरमेव तत्र तिलोदकदानं—कात्यायनः स्मरति। त्वं पुनरात्थ,—तत्राघ्यान्तराभावः,—इति। "सकृदाच्छिन्नं दर्भमुष्टिं स्तृणोति"—इति, "कर्षूञ्च"—इति चैताभ्यां सूत्राभ्यां भगवता गृह्यकारेण कर्षूणामभितोदर्भमुष्टिस्तरणस्योपदेशात् कर्ष्वाश्चात्र निवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तस्यापि निवृत्तिर्विज्ञायते। अग्निमतामग्निप्रणयनं यद्यत्रापि भवति, स्तरणमपि दर्भमुष्टेस्तदभितः कर्त्तुमुचितम्। अष्टमदेशपरिवारणमपि यद्यत्र क्रियते,—किन्नाम तवानिष्टं भवति,—इति न

खल्वधिगच्छामि। विशेषं विना परिहृतएव देशे पित्र्यं कर्म्म सर्व्वैरनुमन्यते। तथा हि हविषः श्वादिदृष्ट्युपघातोन भविष्यतीति।

"षण्डापविद्धचाण्डालपाषण्ड्युन्मत्तरोगिभिः।
कृकवाकुश्वनग्नैश्च वानरग्रामसूकरैः॥
उदक्यासूतकाशौचिमृताहारैश्च वीक्षिते।
श्राद्धे, सुरान पितरोभुञ्जते पुरुषर्षभ!॥
तस्मात् परिश्रिते कुर्य्यात् श्राद्धं श्रद्धासमन्वितः।
उर्व्व्याञ्च तिलविक्षेपाद्यातुधानान् निरासयेत्"॥

इति च स्मरन्ति पौराणिकाः। पिण्डपितृयज्ञएव तावन्मांसचरुर्नास्ति। "अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यातः"—इति सूत्रे स्थालीपाकग्रहणात्। कथमसौ अत्र अप्येत। परन्तु, तत्राप्यष्टमः सूत्रयिष्यमाणत्वात् मांसमप्यत्रेच्छया पच्यते। तदिदं तिलोदकदानम्,—

"आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम्।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च॥
कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम्।
तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत्"॥

इति कात्यायनोक्तपात्रेण करणीयम्। तिलोदकञ्चेदम्,—'पित्रादीनां नामान्युल्लिख्य असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा'—इत्यन्वष्टक्योक्तेनैव प्रकारेण दद्यात्। तत्र हि भगवता गृह्यकारेण, 'पितुर्नाम गृहीत्वा'—इत्युपदिश्य, 'असावेतत्ते'—इत्यसावित्यस्य पुनरुपदेशात् इयमेव प्रयोज्यं

भवत्यदृष्टार्थम्। प्रत्यक्षोपस्थितेनादःपदार्थेन ब्राह्मणेन पित्रादीनामभेदबुद्ध्यर्थञ्च। 'एतत्ते',—इति, 'तस्मै ते'—इति च द्वयं यथा प्रयुज्यते। सर्व्वत्र चैवं पिण्डपितृयज्ञातिदेशस्थले असावित्यस्य पुनरुल्लेखोद्रष्टव्यः। महायशसाऽपि पिण्डदाने नामोल्लेखानन्तरमसाविति लिखितम्। अर्घ्यदाने त्वत्रभवता सूत्रकारेण 'नाम गृहीत्वा'—इत्यकरणात् असावित्यस्यैव नामोल्लेखतात्पर्य्यकत्वान्न तत्रासावित्यस्य पुनरुल्लेखः।

अत्र च यद्यप्यन्वष्टक्यकर्म्मणि तत्रभवता गृह्यकारेण प्रत्येकं तिलोदकदानमुक्तं, तथाप्यत्र प्रत्येकं न करणीयं किन्तु तन्त्रेणैव करणीयम्। कुतः ?

"अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एवच"॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे परिगणितव्यतिरेकेणान्यत्र तन्त्रावगतेः। तदस्मात् वैकृताद्विशेषोपदेशात् प्राकृतं प्रत्येकदानं निवर्त्तते। अतएव चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्व्वणि "अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालोमरुद्भ्यः सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुः मरुद्भ्यो-गृहमेधिभ्यः सर्व्वासां दुग्धे सायमोदनम्"—इति प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्यङ्गःकालेषु इष्टीनां समाम्नानात्, यथा देवदत्तः प्रातरपूपं भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति अपराह्णे मोदकान् भक्षयति इत्येकस्मिन्नहनि इति गम्यते। तथाऽत्रापि गम्यते इत्येकस्मिन्नहनि इष्टीनामवगमात् सद्यस्कालता विकृतीनाममूषामिष्टीनामितिचोदकप्राप्तमानुमानिकं द्व्यहकालत्वं बाध्यते—इति पञ्चमा-

ध्याये सिद्धान्तितम् । तथाचोक्तम् । "अपिवा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राकृतधर्म्मलोपः स्यात्"—इति । तद्वदत्रापि स्यात् ॥०॥ १७ ॥०॥

अत्र गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १८ ॥

अत्रेत्यवसरानुवादकम् । तेन तिलोदकादिदानं कृत्वा,—इति ज्ञापयति । एवं ह्यवसरानुवादोऽर्थवान् भवति । इतरथा अर्घ्य-दानावसरस्य पाठादेव लाभेनानर्थक्यमस्यापद्येत । अथवा, अत्र पार्व्वणश्राद्धे गन्धादीनां पञ्चानां प्रदानं न त्वन्वष्टक्यश्राद्धवत् गन्धपुष्पधूपमात्राणामित्यर्थः । 'अत्रेतिवचनादत्र गन्धादीनामेव प्रदानं, तेन गोहिरण्यादीनां श्राद्धान्ते दक्षिणारूपेण प्रदानं कार्य्यम्',—इति गार्ग्यनारायणः । तथा च दक्षिणामुपक्रम्य स्मरन्ति पौराणिकाः ।

"सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।
हस्त्यश्वरथयानानि समृद्धानि गृहाणि च ॥
उपानत्पादुकां छत्रचामव्यजनानि च ।
यज्ञेषु दक्षिणामुख्याइति संचिन्तयन् हृदि ।
दरिद्रोऽपि यथाशक्त्या दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्" ॥

इति । अन्ये त्वाहुः,—

"यथोपदिष्टांस्तान् सर्व्वानलङ्कुर्य्याद्विभूषणैः ।
स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः" ॥

इति देवलादिवचनात् अलङ्कारादिकमप्यत्रैव दातव्यम् । अत्रे-

त्यर्थाभावादवसरानुवादमात्रम्,—इति। देवलादिवचनानां तदुक्त-प्रयोगविषयत्वात् प्रयोगान्तरविषयत्वं नास्ति। ये तु कश्चित् प्रयोगमनारभ्यैवाधीताः, तेष्वेव परं पूर्व्वोक्तस्य प्रकारस्यावसरः। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम्।

"चामरं तालवृन्तञ्च श्वेतच्छत्रं च दर्पणम्।
दत्त्वा पितॄणामेतानि भूमिपालो भवेदिह" ॥

इति।

"यः कञ्चुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत्।
ज्वरोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥
स्त्रीणां श्राद्धे तु सिन्दूरं दद्युश्चण्डान्तिकानि च।
निमन्त्रिताभ्यः स्त्रीभ्योये ते स्युः सौभाग्यसंयुताः" ॥

इति।

"अलङ्काराः प्रदातव्यायथाशक्ति हिरण्मयाः।
केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डलादयः ॥
स्त्रीश्राद्धेषु प्रदातव्या अलङ्काराश्च योषिताम्।
मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः" ॥

इति।

"आदर्शंव्यजनं छत्रशयनासनपादुकाः।
मनोज्ञाः पटवासाश्च सुगन्धाश्चूर्णमुष्टयः ॥
अङ्गारधानिकाः शीते योगपट्टाश्च यष्टयः।
कटिसूत्राणि रौप्याणि मेखलाश्चैव कम्बलाः ॥

कर्पूरादेश्च भाण्डानि ताम्बूलायतनं तथा।
भोजनाधारयन्त्राणि पतद्ग्राहांस्तथैवच॥
तथाञ्जनशलाकाश्च केशानाञ्च प्रसाधनम्।
एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् सोऽश्वमेधफलं लभेत्"॥

इति चैवमादीनान्तु युक्तमस्मिन्नवसरे दानमिति। पितृणां दत्त्वेत्यभिधानाच्चैवं गम्यते। आच्छाद्यते अनेनेत्याच्छादनं वस्त्रम्। तदभावे यज्ञोपवीतं देयमित्युक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते।

"यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विजानता।
पितृभ्योवस्त्रदानस्य फलं तेनाप्नुतेऽखिलम्"॥

इति। पाद्मे तु,—

"निष्क्रयोवा यथाशक्ति वस्त्राभावे प्रदीयते"।

इति वस्त्रमूल्यमपि दातव्यम्—इत्युक्तम्। आदित्यपुराणे तु यज्ञोपवीतदानस्यावश्यकत्वमुक्तम्। यथा।

"पितॄन् सत्कृत्य वासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम्।
यज्ञोपवीतदानेन विना श्राद्धन्तु निष्फलम्"॥

इति। एतद्यतिस्त्रीशूद्रश्राद्धेष्वपि देयम्,—इति हेमाद्रिः। पुष्पादिविधिनिषेधाश्च स्मृत्यन्तरेभ्योयथासम्भवमवगन्तव्याः। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः।

तेषां खल्वेषां गन्धादीनां द्वन्द्वनिर्देशात्, लाघवात्,

"अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनएवच"॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे, अर्घ्यादिविशेषोपादानमहिम्ना तदितरत्र तन्त्रानुष्ठानाभ्यनुज्ञानाच्च तन्त्रेणैव प्रदानं करणीयम्। तदेवं द्रव्यतन्त्रतैवामीषां भवति, न पुनरुद्देश्यतन्त्रताऽपि। एतदनेनोक्तं भवति। पितरमुद्दिश्य गन्धादिपञ्चकं तन्त्रेणोत्स्रष्टव्यम्। एवं पितामहम्। एवं प्रपितामहम्। मातामहपक्षेऽप्येवम्,—इति। कथं ज्ञायते? शृणु यथा ज्ञायते। "उदकपूर्व्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः, तथा गन्धान्"- इति तावदन्वष्टक्यकर्म्मणि गृह्यकारेण सूत्रितम्। तदत्र, तिलोदकस्य प्रत्येकेन प्रदानं सूत्रयित्वा, 'तथा गन्धान्'—इति सूत्रयन् गन्धादीनां मिलितानामपि, पित्रादिप्रत्येकोद्देशेनैव दानमतिदिशति। अन्वष्टक्यधर्म्माः पिण्डपितृयज्ञे, तद्धर्म्माश्चात्र प्रदिश्यन्ते,—इत्यवोचाम। अस्मादेव कारणात् सम्बोधनान्तनाम्ना ये चात्र त्वाम्,—इति मन्त्रेण चामीषां गन्धादीनामुत्सर्गः कर्त्तव्यः,—इत्यवगच्छामः।

तच्च ब्रूमः। अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव इति छन्दोगपरिशिष्टकृता परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्राभ्यनुज्ञानात् द्रव्यतन्त्रतावदुद्देश्यतन्त्रताप्यमीषां भवति। सोऽयं विशेषोपदेशः चोदकप्राप्तं प्रत्येकदानं बाधते। विस्तरेण चैतत् पूर्व्वमुपपादितमिति नात्र पुनरुच्यते। तदिमे मिलिता गन्धादयः पित्रादिमुद्दिश्य पूर्व्वोक्तप्रकारेणोत्सृज्य ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्याभवन्ति। प्रतिपादनञ्चामीषामेकैकशः करणीयं न मिलितानाम्। कुतः?

"गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च।
धूपञ्चैवानुपूर्व्वेण अग्नौ कुर्य्यादत: परम्" ॥

इत्यन्वष्टक्ये कात्यायनेन तथोपदेशात्। हरिहरस्त्वेतद्वचनमात्र-दर्शी ब्राह्मणोद्देशेन गन्धादीनामुत्सर्गमाह। तदसङ्गतम्। पश्चिमप्रतिपत्त्यभिप्रायकत्वादस्य। 'तथा गन्धान्'—इति सूत्रयता गृह्यकारेण खल्वमीषां पित्राद्युद्देशेन दानमनुशिष्टम्। अतएव,—

"निवेदितञ्च यत्तेन पुष्पमाल्यानुलेपनम्।
तद्भूषितानथ स तान् ददृशे पुरत: स्थितान्" ॥

इति शिङ्गदर्शनमुपपद्यते।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमेतद्गन्धादिपञ्चकमेव आदौ पितृब्राह्मणाय प्रतिपाद्य, तथैव पितामहब्राह्मणाय प्रतिपादनीयम्,—इत्येवंक्रमेणामीषां प्रतिपत्ति: करणीया, आहोस्वित् पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्यएवादितोगन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पादीनां प्रतिपादनं करणीयम् ?—इति। पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्यएवादितो गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पादीनां प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्,—इति ब्रूम:। कस्मात्? यस्मादानुपूर्व्वेण इति वचनात् विनिगमनाविरहेण ब्राह्मणानामिव गन्धादिप्रतिपादनस्यापि भवति प्रतीति:। भवति चेत्, कथमुत्सृज्यते। तस्मात् सर्व्वेभ्यएव ब्राह्मणेभ्यआदौ गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव क्रमेण पुष्पादयोऽपि प्रतिपादयितव्या:। प्रयोगवचनेन खल्वमीषां पदार्थानां साहित्यमवगतम्। यथोक्तक्रमेण प्रतिपादने हि पदार्थानां सन्नि-

कर्षविप्रकर्षौ तुल्यौ स्याताम् । अन्यथा तेषां सन्निकर्षविप्रकर्षयो-वैषम्यं स्यात् । तच्चानिष्टम् । यथा हि वाजपेये सप्तदशानां प्राजापत्यानां पशूनां क्रमेण प्रोक्षणं कृत्वा, तेनैव क्रमेणान्येऽपि चोदकप्राप्ताधर्म्माः कर्त्तव्याः आलम्भाद्य, न सर्व्वे प्रोक्षणादयएकस्मिन् पशौ अनुष्ठाय पुनरन्यस्मिन्ननुष्ठातव्याः,—इति पञ्चमाध्याये सिद्धान्तितम् । तद्वदत्रापि पित्रादिब्राह्मणेभ्यः क्रमेण गन्धान् प्रतिपाद्य तेनैव क्रमेण पुष्पादीनामपि प्रतिपादनं करणीयम्, न पुनः सर्व्वमेव गन्धपुष्पादिकमेकस्मै ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य पुनरन्यस्मै प्रतिपादयितव्यम्,—इति । नारायणोपाध्यायोऽप्याह,—"प्रथमं गन्धं पित्रादित्रयब्राह्मणेभ्यः, पश्चात् पुष्पाणि,—इत्येवंक्रमेण ब्राह्मणनिष्ठान् कृत्वा"—इति । तस्मात्,—'एकस्य सकलं गन्धादिकं प्रदायापरस्य देयम्'—इत्यसङ्गतम् वचनम् ।

प्रतिपादनञ्चामीषाममन्त्रकं करणीयम् । तत्र मन्त्रस्यानुपदेशात् । तत्त्वकारस्त्वाह । 'गन्धादीनां मिलितानां तन्त्रेणैवोत्सर्गः, निवेदनन्तु प्रत्येकशः । तथा च शाट्यायनः । "एष ते गन्धः, एतत्ते पुष्पम्, एष ते धूपः, एष ते दीपः, एतत्त आच्छादनमिति"—इति । तदसङ्गतम् । शाट्यायनेन ह्ययमुत्सर्गप्रकारोगन्धादीनामुपदिष्टः । न निवेदनप्रकारः । प्रतिपत्तौ मन्त्रसंयोगस्यानावश्यकत्वात् । 'एष ते पिण्डः'—इत्यपि अनुपदं तस्य सूत्रणमस्ति । न हि पिण्डोऽप्युत्सृज्य प्रतिपाद्यते । तस्मात् पिण्डे तावदुत्सर्गप्रकारोऽयमित्यविवादम् । तत्सामान्याद्गन्धादीनामपि तथैवास्तु । अलं प्रतिपत्तौ मन्त्रान्वयवर्णनेन । तस्मात्, प्रत्येक-

ममीषामुत्सर्गः शाट्यायनस्यानुमतः। सोऽयं तदीयएव प्रयोगे निविशते न पुनरस्मदीयेऽपि। एतेन,—

"एतद्वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत्"।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनान्यपि व्याख्यातानि। भवदप्येतत् प्रतिपादनमन्त्रं तत्तत्प्रयोगएव भविष्यति,—इत्यनुदाहरणम्।

अस्मिन्नवसरे भूमिशोधनमण्डलकरणभोजनपात्रस्थापनमिच्छन्ति। हुतशेषदानानन्तरं पात्रालम्भनोपदेशेन पूर्व्वं पात्रस्थापनस्यावगतेः। मण्डलमन्तरेण भोजने दोषश्रवणाच्च। एतत् सर्व्वं स्मृत्यन्तरेभ्योयथासम्भवमवगन्तव्यम् ॥०॥

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्यामीति ॥ १९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। घृताक्तमिति कुर्व्वन् व्यञ्जनक्षारादेरननुज्ञां दर्शयति। घृताक्तमेवान्नमुद्धृत्य,—इत्यर्थः। तदेतद्गुणविधानार्थं पिण्डपितृयज्ञप्रदेशप्राप्तोऽपि प्रश्नोऽनूद्यते ॥ १९ ॥

कुर्व्वित्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा ॥२०॥

ऋजुरक्षरार्थः। पिण्डपितृयज्ञप्रदेशप्राप्तस्यापि कुर्व्वित्यनुज्ञानस्य पुनरुपादानम्,—"प्रत्याहुः क्रियतामित्यर्थकामं कुरुष्वेति पशुकामं कुर्व्विति पुत्रकामं"—इति च्छन्दोगापरसूत्रोक्ताधिकारिविशेषाननुज्ञानार्थम्। 'पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः'—इति सिद्धे पिण्डपितृयज्ञधर्म्मप्रदेशे, 'पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा'—इति पुनर्व्वचनं तन्त्रान्तरानुमतानां मन्त्रदैवतप्रकाराणां निरासार्थमादरार्थं वा।

अनग्निमता खल्वत्र पितृब्राह्मणहस्ते होतव्यम्। तथाचान्वष्टक्यकर्म्मणि कात्यायनः।

"पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान्।
हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्"॥

इति। यः पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणौ मन्त्रवद्धुत्वा, अन्येषां पाणौ तूष्णीं हुत्वा,—इत्यर्थः। न चानुषङ्गे मानाभावादन्येषां पात्रेषु तूष्णीं निःक्षिपेत्। एवञ्च, अन्येषामित्यभिधानात् तत्पात्रे हुतशेषं न देयमिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यम्। मन्त्रवदित्यस्यानर्थकत्वापत्तेः। तत्पात्रे हुतशेषदानाभावस्यादृष्टार्थतापत्तेश्च। शाखान्तरेऽपि सर्व्वेषां पाणौ होमोदृश्यते। किन्तु तत्र सर्व्वत्रैव मन्त्रसम्बन्धः,—इति विशेषः। यथा शौनकः।

"सर्व्वेषामुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु।
विभज्य जुहुयात् सर्व्वं सोमायेत्यादिमन्त्रतः"॥

इति। तथा आश्वलायनः। "अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा"—इति।

यदा पुनर्ब्राह्मणालाभात् कुशमयब्राह्मणे श्राद्धं क्रियते, तदा तत्रैव श्राद्धवदग्नौकरणहोमोऽपि कर्त्तव्यः। ब्राह्मणकार्य्यं तस्य विधानात्। अग्नौकरणहोमोहि गुणभावेन श्राद्धस्योपकरोति। तस्यापि विप्रपाणिः। मुख्यं कथं सगुणं स्यादिति खल्वसौ गुणेषु प्रवर्त्तते। स यदि गुणस्य गुणं विनिपातयति, नास्य किञ्चिद्धीयते। अथ तु गुणस्य गुणमनुरुन्धानोमुख्यं विनिपातयति, स्वार्थोऽस्य हीयते। न चैतदुचितम्। तन्त्रान्तरदृष्टं जलादिकमत्रेच्छन्त्यन्ये।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमयमग्नौकरणहोमः उपवीतिना प्राङ्मुखेन करणीयः, आहोस्वित् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन ?—इति। उभयथा,—इत्याह। तथाचोभयथा दर्शनम्। "स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः"—इति माध्यन्दिनीये ब्राह्मणे। "प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीनः * * स उद्वास्य द्वे आहुती जुहोति"—इति च शातपथीये ब्राह्मणे। सोऽयं विकल्पः। आह। गृह्यकारविरोधस्तर्हि स्यात्। स खल्वग्नौकरणहोममुपदिश्य, "अत ऊर्द्धं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम्"—इति सूत्रयन्नग्नौकरणहोमे उपवीतित्वमभिप्रैति,—इति गम्यते। नायं दोषः। परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशस्य पुरस्तादनियमाभिप्रायकतयैवोपपत्तेर्नित्यवदुपवीतित्वप्रापकत्वे प्रमाणाभावात्। तस्मादग्नौकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोर्विकल्पमभिप्रैति गृह्यकारः—इत्यवगच्छामः। स खल्वयमस्पष्टः सूत्रकारस्याभिप्रायः परिशिष्टकारेण स्पष्टीकृतः। यथा।

"अग्नौकरणहोमस्य कर्त्तव्यउपवीतिना।
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्योजुहोतीति श्रुतिश्रुतेः॥
अपसव्येन वा कार्य्योदक्षिणाभिमुखेन च।
निरुप्य हविरन्यस्माअन्यस्मै न हि हूयते"॥

इति। तथा चास्मदीये गृह्यसूत्रे। "तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च"—इति। "सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत् पित्र्यस्य वा"—इति च। तदत्र पित्र्यस्य चरोरभिधानान्निर्व्वापोपि पितृभ्य एव ज्ञायते।

अपरे पुनरेतदबुद्धा विभिन्नशाखिविषयाणां परस्परविरुद्धाना-मुच्चावचवचनानां समन्वयं कर्त्तुमिच्छन्तोयेभ्यो यथाऽरोचिषत, ते तथैव बहुप्रकारं प्राकल्पयिषन्त। तदुपेक्षणीयम्। प्रत्यादेशश्चा-मीषामेकैकशोऽष्टक्यभाष्ये प्रदर्शितोऽस्माभिरित्युपारम्यते ॥ २० ॥

हुतशेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा ॥ २१ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। 'ब्राह्मणाय'—इत्युद्देश्यगतमेकत्वं ग्रहैकत्वमिव न विवक्षितम्। एवञ्च, ब्राह्मणाय,—इति सामान्येनोपदेशात् देवब्राह्मणायाप्येतत् देयम्। सोऽयं वैकृतोविशेषोपदेशः प्राकृतं पात्रेषु दानं निवर्त्तयति। शरमयवर्हिरुपदेशइव कुशमयं वर्हिः। कात्यायनः खल्वन्वष्टक्यकर्म्मणि हुतशेषस्य पात्रेषु दानमुपदिशति। चोदकश्चात्रैतत् प्रापयति। तच्च वचनेनोपरोद्धव्यं भवति। "पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतशेषं पाणिषु दद्यात् पाणिमुखाः पितर-इति श्रुतेः"—इति च च्छन्दोगापरसूत्रम्। रघुनन्दनस्त्वेतद-जानानोऽत्रापि पात्रेषु हुतशेषदानमाह। समुच्चयरसिकोह्यसौ प्रयोगान्तरविशेषानपि प्रयोगान्तरे समुच्चिनोति। स खल्वयं "हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय"—इति यमवचनं लिखन्नपि कथं पुनः पात्रेषु हुतशेषदानमाह,—इति न खल्वधिगच्छामि।

तदिदं ब्राह्मणेभ्योदत्तं हुतशेषमन्नमर्थादुपकल्पितैरन्नैर्मिश्री-कृत्य तैरुपयोक्तव्यमित्याहुः। श्लोकमप्युदाहरन्ति।

"अन्नं पाणितले दत्तं पूर्व्वमश्नन्त्यबुद्धयः।
पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम्।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते" ॥

इति। अस्मिन्नवसरे, अन्नादिपरिवेशनं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यामः। तद्विधिनिषेधाश्च यथासम्भवं स्मृत्यन्तरेभ्योऽवगन्तव्याः ॥ २१ ॥

पात्रमालभ्य जपेत्,—पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ २२॥

पात्रमित्येकवचनमविवक्षितम्। भोजनपात्राण्यालभ्य स्पृष्ट्वा पृथिवी ते पात्रमित्यादि मन्त्रं जपेत्। स चायमालम्भो दक्षिणहस्तेन कर्त्तव्यः। कुतः? अङ्गानभिधानात्। यच्च,—

"दैवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याञ्च पैतृके"।

इति यमवचनम्। तत् तदुक्तप्रयोगविषयमित्यसकृदावेदितम्।

स खल्वयं पात्रालम्भोऽन्नं परिविश्य करणीयः। कथमसूत्रितमन्नपरिवेशनं क्रियते? अर्थतोऽवगतेरित्याह। अनुपदं खल्वाचार्य्योऽन्नेऽङ्गुष्ठनिवेशनमशनञ्च ब्राह्मणानां सूत्रयिष्यति। तदेवं साक्षादसूत्रितमप्यर्थादवगतमन्नपरिवेशनं कर्त्तव्यं भवति। यदि कर्त्तव्यम्, विशेषाभावात् जपात् परतएव क्रियताम्? न,—इत्युच्यते। अन्नसंस्कारार्थोहि जपो न पात्रसंस्कारार्थः। अन्नेन हि संस्कृतेन नः प्रयोजनम्। तद्धि ब्राह्मणाउपयोक्ष्यन्ति। संस्कृतमपि हि पात्रं गुणभावेनान्नस्यैवोपकरिष्यति। करिष्यति चेत्, तस्यैवोपकारः कल्प्यताम्। अलं पात्रस्याप्युपकारान्तरकल्पनया। न हि जपेन दृष्टः कश्चिदुपकारः क्रियते,— इत्य-

वश्यमदृष्टं कल्पनीयम्। स चेदन्नस्योपकरोति, एकमेवादृष्टं कल्पयितव्यं भवति। अथ तु, पात्रस्योपकुर्व्वन्नन्नस्योपकरोति,—इति कल्प्यते, द्वे तावददृष्टे कल्पयितव्ये भवतः। न चैतत् न्याय्यम्। अपूर्व्वप्रयुक्ताः खल्वालम्भजपादयः पदार्थाः प्रधानस्यैवाङ्गम्। तत्र, 'पात्रमालभ्य'—इति वचनात् आलम्भः पात्रस्योपकारद्वारा प्रधानस्योपकरोतु। जपे तु नैतदस्ति। प्रमाणाभावात्। मन्त्रो ह्यस्य अन्नार्थतां गमयति। 'पृथिवी ते पात्रम्'—इति ह्याह। अन्नं हि ब्राह्मणस्य मुखे जुहोति, न पात्रम्। अन्नेऽपि तर्हि नायं मन्त्रार्थोघटते। न खल्वन्नस्य पात्रं पृथिवी, द्यौर्व्वा तस्य पिधानम्, ब्राह्मणस्य मुखं वा अमृतम्, न वा अन्नमप्यमृतं नाम। नैष दोषः। पञ्चाग्निविद्यादिवदुपपत्तेः। यथा हि पञ्चाग्निविद्यादिषु योषिदादिष्वग्न्यादिबुद्धिः, तथैवात्र पात्रादिषु पृथिव्यादिबुद्धिरभिप्रेयते। अन्ने चामृतबुद्धिः। संस्कारार्थम्। एवं खल्वेतदनुध्यातं सत् संस्कृतं भविष्यति। संस्कृतञ्च सत् ब्राह्मणानामुपयोगेन महते कल्याणायोपकल्पिष्यते,—इति। अमरणहेतुः खल्वन्नं शक्यममृतमिति वक्तुम्। तथाच ब्राह्मे पुराणे।

"पृथिवी पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन्"।

इत्यन्नेऽमृतचिन्तामुपदिशति। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य, परिवेशनात् परतोजपे मन्त्रलिङ्गविरोधमाह। यच्चापरमुक्तम्,—मन्त्रे अमृतमित्यनेन यज्ञशेषमात्रावगतेस्तत्प्रक्षेपानन्तरमेव पात्रालम्भोजपश्च, ततः परिवेशनम्,—इति। तदप्यसङ्गतम्। मन्त्रलिङ्ग-

विरोधात्। कथम्? हुतशेषस्यात्र ब्राह्मणाय दानेन पात्रे प्रक्षेपाभावात् पृथिवी ते पात्रमित्याद्यनुपपत्तेः। जुहोमि,— इत्यनुपपत्तेश्च। यदि पूर्व्वं ब्राह्मणाय दत्तं, कथमिदानीं तद्धूयेत। अन्नं खल्विदानीं हूयेत। अमृतशब्दस्य यज्ञशेषवचनत्वेऽपि तन्मात्रवचनत्वे न प्रमाणम्। तस्मात् परिवेशनात् परतो-जपेऽपि न कश्चिद्विरोधः। न खल्वपरिवेशितेऽन्ने तत्रामृतबुद्धिस्तत्पात्रादिषु वा पृथिव्यादिबुद्धिर्युक्ता। तस्मात् परिवेशनात् परं पात्रालम्भोजपश्च कर्त्तव्यः।

आह। परिवेशनात् परतः पात्रालम्भे, हुतशेषं दत्त्वा पात्र-मालभ्य,—इति वचनं विरुध्यते? न। यस्मादेवमपि हुतशेष-दानस्य पूर्व्वकालता न विरोत्स्यते। तत्र हि क्त्वा स्मर्य्यते न आनन्तर्य्यं। न हि 'भुक्त्वा गच्छति'—इत्युक्ते भोजनानन्तर्य्यं गमने गम्यते, किन्तु भोजने गमनात् पूर्व्वकालता। न हि भुक्त्वा अनाचम्यैव कश्चिद्गच्छति। अस्तु ह्यालम्भस्य पात्रार्थत्वात् पात्रालम्भात् परतः परिवेशनम्, ततो जपः? तदपि नास्ति। कुतः? यतः परिवेशनात् परमप्यालम्भे न तस्य पात्रार्थता हीयते,—इत्यनैकान्तिकोहेतुः। अपिच। आलभ्य जपेत्,—इति वचनात् आलम्भानन्तरं पात्रमत्यजन्नेव जपति,—इति गम्यते। तदपि कथम्? इति चेत्। किमनेन प्रसक्तानुप्रसक्तेन? गम्यते तावदेवम्। गम्यते चेत्,—न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। आलम्भात् परतश्चेत् परिविश्यते, नूनमवगतिरियमुत्सृज्येत। तथाच, यथा 'उपविश्य भुङ्क्ते—इत्युपवेशनं भोजनकालमनुवर्त्तते,

तथा 'आलभ्य जपेत्'—इत्यालम्भोऽपि जपकालमनुवर्त्तते। तस्मात् परिवेशनात् परं पात्रालम्भः, ततोजपः,—इति सिद्धम् । तन्त्रान्तरकारा अप्येवं स्मरन्ति । यथा याज्ञवल्क्यः ।

"दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्" ।

इति । पात्राभिमन्त्रणं पात्रस्थान्नाभिमन्त्रणम् । तथाच ब्रह्मपुराणम् ।

"देवपूर्व्वं पितृभ्योऽन्नमाज्ययुक्तं मधुप्लुतम् ।
मन्त्रितं पृथिवीत्येवं मधुवातेत्यृचं जगौ" ॥

इति मन्त्रितमन्नमित्यन्नस्य मन्त्रणमाह । तथा,

"सर्व्वञ्च प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य संजपेत्" ।

इति ।

"इष्टमन्नं ततोदत्त्वा पात्रमालभ्य संजपेत्" ।

इति चैवमादि स्मरन्ति । दत्त्वेतिपात्रसन्निधानात् पात्र दत्त्वेत्यर्थः । यद्यप्येतत् सर्व्वं तत्तत्प्रयोगविषयम्, तथापि न्यायागतस्यार्थस्योपोद्वलकं भवतीति तदुदाहरणार्थतयोपन्यस्तं परोक्तसमुच्चयवादिनां प्रत्यादेशार्थञ्च । यच्च मार्कण्डेयपुराणवचनम्,—

"हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु द्विजन्मनाम् ।
भाजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथाविधि ।
यथासुखं जुषध्वं भोरितिवाच्यमनिष्ठुरम्" ॥

इति । तत्रान्नस्य दानमुत्सर्गो न परिवेशनमिति समुच्चयवादिभिः सन्तोष्टव्यम् । अनुपदम्, 'यथासुखं जुषध्वम्'—इति वचनोपदेशाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । अन्नोत्सर्गात् परं हि तद्वचनं तैरि-

ष्यते। परमार्थतस्त्वेतदपि वचनं तदुक्तप्रयोगविषयमित्यस्माकं नास्त्यनुपपत्तिः। भाजनेषु हुतशेषप्रदानञ्चैतदुपोद्वलयति। न च तत्र जपोऽप्यस्ति, अनुपदेशात्। समुच्चयवादिनान्त्वियमनुपपत्तिरवर्जनीया स्यात्। 'मन्त्रितं पृथिवीत्येवम्'—इत्यनन्यगतेर्वचनात्,—इत्यास्तां विस्तरः। सोऽयं न्यायलभ्योऽर्थः,—इति कृत्वा न खल्वत्रभवान् सूत्रकारः परिवेशनमन्नस्य सूत्रयाञ्चकार,—इति श्लिष्यते ॥०॥ २२ ॥०॥

वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवधाय ॥ २३ ॥

वैष्णवी ऋक्,—'इदं विष्णुर्विचक्रमे'—इत्यादिका। यजुः,—'विष्णो! हव्यं रक्षस्व'—इति केचित्। 'कृष्ण! कव्यमिदं रक्षस्व मदीयम्'—इति केचित्। उभयत्रैव, दैवे 'हव्यम्'—इति, पित्र्ये च 'कव्यम्,—इति पठन्ति। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्। वाशब्दोविकल्पार्थः। अङ्गुष्ठमन्नेऽवधाय निधाय। इदञ्चाङ्गुष्ठनिवेशनमन्नसंस्कारार्थतया कुशमयब्राह्मणपक्षेऽपि करणीयं भवति। स्मरन्ति च।

"निरङ्गुष्ठञ्च यत् श्राद्धं वहिर्जानु च यत् कृतम्।
वहिर्जानु च यद्भुक्तं सर्व्वं भवति चासुरम्" ॥

इति। अन्ने,—इति वचनाच्चान्न एवाङ्गुष्ठावधानं न जलादाविति द्रष्टव्यम्। अस्मिन्नवसरेऽन्ने तिलविकरणं करणीयम्। कथं ज्ञायते?

"त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः" ।

इति ।

"प्राचीनावीतमुदकं तिला: सव्याङ्गमेव च" ।

* * * * * * * * *

वल्लभानि प्रशस्तानि सदैवैतानि पैतृके" ।

इति च कश्चित् प्रयोगमनारभ्य सामान्यत: स्मरणात् । "यद्गृह्याय दद्यात्तद्भविश्यैरुपसिच्य"—इति च परिभाषितम् । 'हविष्य'—इति तिलानामाख्या,—इति महायशा: । दैवे च यवविकरणं कर्त्तव्यम् । य: कश्चिदर्थ: पित्र्ये तिलै: क्रियते, स हि दैवे यवै: करणीयोभवति । यवविकरणञ्चेदं 'यवोऽसि'—इति मन्त्रेण स्यात् । कुत: ? मन्त्रविशेषस्यानुपदेशेन अर्घ्यपात्रीययवकिरण-मन्त्रस्यादर्त्तुमुचितत्वात् । कथम् ? यवविकरणसामान्यात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । तस्मात्, सूत्रानुपात्तत्वात् समन्त्रकयवविकरणं न,—इत्यसङ्गतं वचनम् । यवविकरणस्याप्येवमकरणापत्तेश्च । क्रियते च । तस्मात् मन्त्रोऽपि पूर्व्वोक्तयुक्त्या पठ्यताम् । पित्र्य-इव दैवेऽपि समन्त्रकत्वस्योचितत्वात् । विहिताविहितत्वसन्देहे चाविहितकरणमेव न्याय्यम्,—इति भवानिवाह । पित्र्ये तिलविकरणञ्च 'तिलोऽसि'—इति मन्त्रेण स्यात् । कुत: ? मन्त्रलिङ्गात् । 'प्रत्न: स्वधया'—इति ह्याह । 'स्वधा'—इति पितॄणामन्नं ब्रूम: । 'स्वधा वै पितॄणामन्नम्'—इति हि निगमो-भवति ।

मध्वप्यन्ने देयम्। एवं हि मधुमन्त्रपाठोमधुजपश्च दृष्टार्थी-भविष्यति।

"यो दद्यादन्नमस्माकं तत् सर्व्वं मधुना सह"।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति। परन्तु,

"अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु।

देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्"॥

इति निगमस्मरणात् कलौ मधु न देयम्।

अस्मिन्नवसरेऽन्नस्योत्सर्गः करणीयः। कथं ज्ञायते? अन्न-संस्कारो ह्यङ्गुष्ठनिधानान्तेन परिसमाप्यते। न च तावतैव नः कृतकृत्यता। अतोऽन्नमिदानीमुत्स्रष्टव्यम्। उत्सृष्टं खल्वन्नं ब्राह्मणैरुपयुक्तं महते कल्याणाय कल्प्स्यति,—इति। अनर्थ-कस्तर्ह्युत्सर्गः, ननु ब्राह्मणानामुपयोगेनैव कृतार्थता नः सम्पत्स्यते। वाढ़मेवं सम्पत्स्यते कृतार्थता। तथापि, तत्रभवन्तो ब्राह्मणाः कथमनुत्सृष्टं परस्यान्नमुपयोक्ष्यन्ति। तस्मात्तदर्थमन्नस्योत्सर्गः।

"श्रद्धासमन्वितैर्दत्तं पितॄणां नामगोत्रतः।

यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत्"॥

इति च स्मरन्ति। अनुपदमापोशानार्थानामपां प्रदानस्य सूत्रणा-च्चास्मिन्नेव क्रमे तत्करणमवगच्छामः। उत्सर्गस्य वृत्तत्वे खल्विदानीमुपयोगोब्राह्मणानामापततीत्यनुपदमापोशानार्थाना--मपां प्रदानमुपपन्नतरं भवति। दत्ते खल्वन्ने पूर्व्वं पाणिषु दत्तं हुतशेषमन्ने निःक्षिप्यापोशानं कृत्वा ब्राह्मणाअन्नमुपयोक्ष्यन्ति,—इति। कात्यायनोऽप्यस्मिन्नवसरेऽन्नोत्सर्गमुपदिशति। तथाच

कात्यायनसूत्रम्। "वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहताइति तिलान् विकीर्य्योष्णं स्विष्टमन्नं दद्यात्"—इति । तथा च्छन्दोगापरसूत्रम् । "अङ्गुष्ठमन्नेऽवधायासावेतत्तेऽन्नमिति, सकृत्सकृदपः प्रक्षिप्य"—इति । सोऽयं न्यायागतोऽर्थइति कृत्वा न खल्वत्रभवान् सूत्रकारउत्सर्गमन्नस्य सूत्रयाञ्चकार,—इति श्लिष्यते । रघुनन्दनस्तु,—"वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्ने निधायापहतेति तिलान् विकीर्य्योष्णमन्नं दद्यात्"—इति सूत्रं पठति। क्वचिद्गौडीये सूत्रग्रन्थेऽप्येवमेव सूत्रपाठोदृश्यते । तदा व्यक्तमस्मिन्नवसरेऽन्नस्योत्सर्गः,—इति । परन्तु पाश्चात्यसूत्रग्रन्थेष्वदर्शनात् भाष्यकृता महायशसाऽपठितत्वाच्च तत्र नात्यन्तमास्थेत्यन्यथैतदस्माभिर्व्यवस्थापितम्। रघुनन्दनोक्तसूत्रपाठस्य प्रामाणिकत्वे तु तदुक्तापहताइति मन्त्रेणैव तिलविकरणमिति द्रष्टव्यम् ।

स खल्वयमन्नस्योत्सर्गः संबोधनपदेनामन्त्र्य स्वधापदेन करणीयः। कथं ज्ञायते ? 'असावेतत्तेऽन्नम्'—इति दर्शनात् । 'गोत्रं स्वरान्तम्'—इति, 'स्वधाकारः पितॄणाम्' – इति चैवमादिवचनात्। ये चात्र त्वाम्,—इति मन्त्रस्यात्रोपदेशाभावाच्च । अर्घ्यादिविशेषेषु तन्त्रतानिषेधेन च पित्रादीनां त्रयाणां युगपदेव करणीयोभवति । तत्र, 'विश्वेदेवाइदमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यामि तत्तृप्तिपर्य्यन्तं तत्सर्व्वं तेस्वाहा'—इत्यादिकं त्यागवाक्यं महायशसा लिखितम्। 'इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणञ्चात्रतेः'—इति विज्ञानेश्वरोऽप्याह । नैतत् न्याय्यम् । 'असावेतत्ते'—इति सर्व्वत्रास्मच्छास्त्रे त्यागप्रकारसूत्रणादत्रापि तावन्मात्रस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । दास्यमानान्यपि

स्थानानि बुद्ध्या सन्निकृष्येतच्छब्देन निर्देष्टुं शक्यन्ते। कथं भविष्यदन्नमिदानीं त्यक्तुं शक्यते? शक्यते,—इति पश्यामः। न हि दानमिदं येन 'तर्ह्यदानमफलम्'—इति वचनं विरुध्येत। यागोऽयमिति ह्यवोचाम। यागे च भविष्यन्तीनामपि समिधां त्यागोदृश्यते। अपिच। भवदेवान्नमिह त्यज्यते, प्रतिपत्तिरेव परं भविष्यन्ती,—इत्यदोषः॥ २३॥

सकृत् सकृदपोदत्त्वा॥ २४॥

ब्राह्मणानां हस्तेषु दैवादिक्रमेण सकृत् सकृदुदकं दत्वा। इदञ्चोदकदानं भोजनात् पूर्व्वमापोशानार्थम्। कथं ज्ञायते? 'अश्नत्सु'—इति वक्ष्यमाणसूत्रेणाशनममीषां तावद्गम्यते। अशनञ्चापोशानं कृत्वैव शिष्टाः कुर्व्वन्ति,—इति।

"दत्त्वाऽऽपोशानमासीनः सावित्रीं त्रिर्जपेदथ।
मधुवाता इति तृचं मध्वित्यन्तेन भोजयेत्"॥

इति च स्मृत्यन्तरम्। तदिदमुदकदानं संबोधनविभक्त्या गोत्रादिकमुल्लिख्य स्वधाकारेण करणीयम्। कुतः? 'गोत्रं स्वरान्तम्'—इति वचनात्। 'स्वधाकारः पितॄणाम्'—इति वचनाच। ब्राह्मणाश्च, 'अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहा'—इति मन्त्रेणापोशानं कुर्य्युः॥ २४॥

मधुवाता इति तृचं जपित्वा मधु च त्रिर्जप्त्वाऽश्नत्सु जपेत्॥ २५॥

तृचम्,—इति, "ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च च्छन्दसि"—इति

सिद्धं भवति ! 'छन्दोवत् सूत्राणि कवयः कुर्व्वन्ति'—इति ह्यभियुक्तानां समयः । तथाच, मधुवाता—इति ऋक्त्रयं जपित्वा, मधु—इति च वारत्रयं जप्त्वा, अश्नत्सु ब्राह्मणेषु वक्ष्यमाणं जपेत् । अश्नत्सु,—इति वचनादशनसमकालत्वं जपस्य । सोऽयं मधुमन्त्रजपोगायत्रीजपादनन्तरं करणीयः । कथं ज्ञायते ?

"मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यनन्तरं, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेनात्र तथा प्रतीतेः । 'गायत्रीं मधुवाताश्च जपित्वा'—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थः ॥ २५ ॥

अश्नत्सु जपेत्,—इत्युक्तम् । किं जपेत् ? उच्यते,—

व्याहृतिपूर्व्वांꣳसावित्रीं तस्याश्चैव गायत्रं पित्र्याश्च सꣳहितां माधुच्छन्दसीञ्च ॥ २६ ॥

जपेत् । व्याहृतयोभूराद्यास्तिस्रः । ताः पूर्व्वाः यस्याः, तां सावित्रीम् । ॐकारोऽपि व्याहृतीनां पूर्व्वं प्रयोक्तव्यः । कस्मात् ? अस्माकं सन्ध्याकर्म्मणि तथैव सावित्रीजपोपदेशात् । अत्रापि जपतिचोदनासाम्यात् । तथाच कात्यायनः ।

"प्रणवोभूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका" ।

इति । "पूर्व्वंत्रिकं जपन्"—इति च । 'व्याहृतिपूर्व्वां सावित्रीं सप्रणवाम्'—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थः । रघुनन्दनस्तु च्छन्दोगोऽपि,—

"प्रणवं पूर्व्वमुच्चार्य्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम् ।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जपएवमुदाहृतः" ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनादन्तेऽपि प्रणवमाह। तदनादरणीयम्। 'पूर्व्वत्रिकम्'—इति वचनविरोधात्। अन्ते प्रणवकरणे च चतुष्कापत्तिः। न च, 'प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविरुद्धम्,'—इति तदुक्तसमाधानं युक्तमिति वाच्यम्। अस्मच्छास्त्रे आदितः प्रणवस्यैव पूर्व्वमुक्तत्वात् 'पूर्व्वत्रिकम्'—इत्येतावन्मात्रोक्तेश्चान्ते प्रणवकल्पनाया असम्भवात्। तावतापि व्यक्तिचतुष्कस्यापरिहार्य्यत्वाच्च। योगियाज्ञवल्क्यस्तु तैत्तिरीयइति तद्वचनमवष्टभ्य स्वशास्त्रस्यान्यथावर्णनमयुक्तम्।

'तस्याञ्चैव' सावित्र्यां ऋच्युत्पन्नं यत् 'गायत्रं' नाम साम। गायत्रस्य साम्नः ऋगन्तरेऽपि, गीयमानत्वात् 'तस्याञ्चैव'—इत्युक्तम्। तदिदं गायत्रं साम दैवतब्राह्मणे गानग्रन्थारम्भे च गीयते।

"यद्वाउ विश्पतिः"—इति, "सनादग्ने"—इति, "अत्त्रमीमदन्त हि"—इति, "अभित्रिपृष्ठम्"—इति, "अक्रान्त्समुद्रः"—इति, "कनिक्रन्ति"—इति चैतासु ऋच्चु गीयमानानि सामानि पित्र्या नाम संहिता भण्यन्ते। तथाच सामविधाने ब्राह्मणे। "यद्वाउ विश्पतिः सनादग्नेऽत्त्रमीमदन्तह्यभित्रिपृष्ठमक्रान्त्समुद्रः कनिक्रन्तीति द्वे एषा पित्र्या नाम संहिता, एतां प्रयुञ्जन् पितॄन् प्रीणाति"—इति। सर्व्वाणि चैतानि समानि गेयगाने पठ्यन्ते। ऋचश्चैताः सर्व्वाएव च्छन्दस्यार्च्चिके।

"इदं ह्यन्नोजसासुतम्"—इत्यस्यामृच्युत्पन्ने द्वे सामनी, "त्वाविदाह्योनरोपीप्यन्"—इत्यस्यां ऋच्युत्पन्नमेकं साम, "स पूर्व्वोमहोनात्"—इत्यस्यां ऋच्युत्पन्नमेकं साम, "पुरां भिन्दुर्युवा-कविः"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, "उपप्रक्षे मधुमति क्षियन्तः"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, "पवस्व सोम मधुमाꣳ ऋतावा"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, "सुरूपकृत्नुम्"—इत्यस्या-मृच्युत्पन्नमेकं साम। तानि खल्वेतानि सामानि 'माधुच्छन्दसी' संहितेत्युच्यन्ते। यथा सामविधाने ब्राह्मणे। "इदं ह्यन्नोज-सेति प्रथमोत्तमे, त्वाविदाह्योनरः, स पूर्व्वोमहोनां, पुरां भिन्दु-र्युवाकविरुपप्रक्षे मधुमति क्षियन्तः, पवस्व सोम मधुमाꣳ ऋतावा, सुरूपकृ,—राहसं माधुच्छन्दसमेषा माधुच्छन्दसी नाम संहिता"—इति। सामानि चैतानि गेयगान एव प्रायेणो-यन्ते। एकमारण्यकेऽपि। ऋचश्च सर्व्वाएव च्छन्दस्यार्च्चिके समाम्नायन्ते।

तदेतत् सर्व्वं स्वशास्त्रोक्तं जपित्वा स्मृतिपुराणादिषु सामा-न्यतः आद्यतया विहितान्यपि इच्छया पठितव्यानि। रघु-नन्दनस्तु, 'तस्याश्चैव गायत्रम्'—इत्यादि सूत्रप्रतीकमलिखन् स्वशास्त्रोक्तान्यपि जप्यानि सामान्यनुपदिश्य स्मृतिपुराणादिविहि-तेषु आद्येष्वेव यथारुचि कतिचिल्लिलेख। सेयं पितरमुपेक्ष्य श्वशुरे गाढ़ा भक्तिः।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमयं जपः उपवीतिना प्राङ्मुखेन करणीयः, आहोस्वित् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन? इति।

कुतः पुनरयं संशयः? यतोजपोऽयं पितृदत्तस्याक्षयत्वाय, आत्मनश्चाभ्युदयाय भवति,—इति वक्ष्यति। ततः संशयः। उच्यते। प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन,—इति ब्रूमः। कस्मात्? यस्मात् प्राधान्येन पितृदत्तस्याक्षयत्वफलकोऽयं जपः पित्र्यमेव कर्म्म। प्रकरणाच्च। तत्र खल्वस्माकं प्राचीनावीतित्वमेव प्राप्तम्। पिण्डपितृयज्ञे च योजपः,—'नमोवः पितरोजीवाय'—इत्येवमादिः, सोयं नियमतः प्राचीनावीतिनैव क्रियते। "अतऊर्द्धं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम्'—इति गृह्यकारसूत्रणात्। तच्चेहापि चोदकः प्रापयति। तत् पुनर्जमदग्निवचनम्,—

"अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्व्वं श्राद्धं यथाविधि।
सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणाञ्च विसर्जनम्" ॥

इति। तदपि नैतद्विषयम्। सूक्तस्तोत्रजपविषयत्वात्तस्य। न खल्वत्र सूक्तजपः विहितः। किन्तु साम्नामेव। अस्मद्गृह्यसूत्रोपरोधश्चैवं स्यात्। तच्चान्याय्यम्। तस्मात् यथोक्तमेवास्तु ॥ २६ ॥

जपफलमाह,—

स्वर्गे लोके महीयते दत्तञ्चास्याक्षयं भवति ॥ २७ ॥

तान्येतानि जपन् स्वयमपि स्वर्गे लोके महीयते। जपतश्चास्य पितृभ्योदत्तमन्नादिकमक्षयं भवति। अस्येति संबन्धलक्षणा षष्ठी ॥ २७ ॥

तृप्तिं ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य्य ये अग्निदग्धाजीवा येप्यदग्धाः कुले मम भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्तायान्तु परां गतिमिति ॥ २८ ॥

ब्राह्मणानां तृप्तिमवधार्य्य प्रकृतं किञ्चिदन्नं 'ये अग्निदग्धाः'—इति मन्त्रेण प्रकीर्य्य, न सर्व्वमेव भुक्तावशिष्टमन्नम्। कथं ज्ञायते? पिण्डदानस्याप्यनेनैवान्नेन वक्ष्यमाणत्वात्। 'ये अग्निदग्धाजीवाः'—इत्यत्र, 'अग्निदग्धाश्च ये जीवाः'—इति केचित् पठन्ति।

कथं पुनरिदानीं तृप्तिर्ज्ञातुं शक्या, परतोहि तृप्तिप्रश्नं सूत्रयिष्यति? उच्यते। यदा दीयमानमन्नं नेच्छन्ति, बहु चान्नं पात्रे विद्यते, भवति तदा विज्ञानम्—इमे तृप्ताः,—इति। तृप्तिप्रश्नस्तर्ह्यनर्थकोभवति? किं क्रियतां यस्यार्थोनास्ति। अनर्थकोऽप्रवृत्तिरिति चेत्। भवेदेतदेवं यदि वचनमतार्थं न स्यात्। "किमिव हि वचनं न कुर्य्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः"—इति खल्वाहुः शास्त्रतात्पर्य्यविदः। अपि च। न तदेवानर्थकं यस्य दृष्टोऽर्थोनास्ति। अदृष्टमपि ह्यर्थोभवति। तस्मात् तदेव तृप्तिप्रश्नस्यार्थोभविष्यति।

तदिदमन्नं भूमावेवास्माकं प्रकरितव्यं भवति, न कुशोपरि। कुतः? 'भूमौ दत्तेन'—इति मन्त्रलिङ्गात्।

"दीयमानं न गृह्णन्ति अन्नञ्च बहु विद्यते।
ज्ञात्वा तृप्तिं ततोदेयोदर्भेषु विकिरश्च यः" ॥

इति बृहस्पतिवचनं तदुक्तप्रयोगविषयम्। एवं मत्स्यपुराणाद्युक्तं 'येषां न माता'—इत्यादि म न्त्रान्तरमपि तत्तत्प्रयोगविषयमेव।

तिला अप्यन्ने मिश्रयितव्याः। पित्र्ये कर्म्मणि सर्व्वत्रैव तिलानामभ्यर्हितत्वात्। तथाचाभ्युदयिके छन्दोगपरिशिष्टम्।

"यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवत्, यववत्तथा।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र वृद्धेषु विपरीतकः" ॥

इति। अस्माच्च वचनादुच्छिष्टसन्निधावयमन्नप्रकरः स्यात्। "सतिलमन्नं विकीर्य्य"—इति तत्त्वकारपाठे सूत्रोपात्त एवायमर्थो-भवति।

सोऽयमन्नप्रकरः प्राधान्यात् पित्र्य एव सूचितः। स खल्वयं दैवेऽपि करणीयः। कुतः? "दैवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति वचनात्। पिण्डोऽपि तर्हि दैवे दीयताम्? न दास्यते। किं कारणम्? उत्तरत्रैव तत् वक्ष्यामः। स चायं 'ये अग्निदग्धा-जीवाः'—इति मन्त्रोलिङ्गात् पित्र्यएवान्नप्रकरे विनियुज्यते। दैवे मन्त्रस्तु,—

"असोमपाश्च ये देवायज्ञभागविवर्जिताः।
तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम्" ॥

इति गोभिलपरिशिष्टोक्तोग्राह्यः। गोभिलस्यैतदिति हेमाद्रि-प्रभृतयः। मातामहपक्षे तु पृथग्विकिरोन देयः। मन्त्रलिङ्ग-विरोधात्। पितृद्वारेण पितृकुलस्येव मातृद्वारेण मातामह-कुलस्यापि तत्कुलत्वाद्वा ॥ २८ ॥

सकृत् सकृदपोदत्त्वा पुनर्म्मधुवातां मधु च त्रिर्जप्त्वा तृप्ताः स्थेति पृच्छति ॥ २८ ॥

'सकृत् सकृत्'—इति वीप्सया सर्व्वेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु जलदानं दर्शयति। सर्व्वेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु अपः उदकं दत्त्वा। उदकदानञ्चेदं प्रत्यापोशानार्थम्,—पूर्व्ववत् सम्बोधनविभक्त्या गोत्रादिकमुल्लिख्य स्वधापदेन करणीयम्। ब्राह्मणाश्च,—'अमृतस्यापिधानमसि स्वाहा'—इति मन्त्रेण तदुदकं पिबेयुः।

तदेवमपोदत्त्वा 'मधुवातां' मधुवाताइति तृचं 'मधु च' त्रिर्व्वारत्रयं जप्त्वा, तृप्ताः स्थ,—इति पृच्छति। कथं पुनरत्र तृचलाभः? "तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे"—इति लाट्यायनसूत्रात्। तदीयश्च विधिर्गृह्येऽपि ग्रहीतव्योभवति। तदुक्तमग्निस्वामिना,—"तत्रापि (गृह्येपि) एषएव विधिः कृत्स्नमन्त्रप्रयोगस्य"—इति। पुनःशब्दाच्च। यथा हि पूर्व्वं मधुवाताजपस्तथेदानीमपि,—इत्येतत् पुनःशब्दस्य सामर्थ्यम्। पूर्व्वञ्च न केवलस्य मधुवाता इत्यस्य जपः, अपितु तृचस्यैव। तस्मादिदानीमपि तृचस्यैव जपः,—इति सिध्यति। अजपश्च गायत्र्याः। विहितं केषाञ्चिदिदानीमपि गायत्रीजपः। सोऽयमस्माकं नास्ति,—इति ज्ञापयितुं 'पुनर्मधुवातां मधु च त्रिर्जप्त्वा'—इत्याह। अनयोरेव पुनर्जपो न गायत्र्या अपि,—इत्यर्थः।

सोऽयमिदानीं तृप्तिप्रश्नोऽदृष्टार्थोन तृप्त्यवगमार्थः। पूर्व्वं

खल्वियमवगता। स खल्वयमदृष्टार्थइति कुशमयब्राह्मणपक्षेऽपि करणीयो भवति। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य,—'कुशमयब्राह्मणपक्षे तृप्तिप्रश्नोनास्त्ययोग्यत्वात्'—इत्याह। 'तृप्तिस्तावत् सर्व्वसाधारणी सा सर्व्वान् प्रति प्रष्टव्या'—इति ब्रुवाणोमहायशाश्चाप्यदृष्टार्थता-मस्य न वेद ॥ २९ ॥

तृप्ताः स्थ इत्युक्ते शेषमन्नमनुज्ञाप्य ॥ ३० ॥

ऋजुरक्षरार्थः। कथं पुनरिदमनुज्ञापनं भवति, तदेव परं वक्तु-मवशिष्यते। तत्र, 'अन्नशेषैः किं क्रियताम्'—इति प्रष्टव्यम्। 'इष्टैः सहोपभुज्यताम्'—इति चानुज्ञातव्यम्। कस्मात्? स्वशाखाभेदे पठितत्वात्। तथाच च्छन्दोगापरसूत्रम्। "शेष-मन्नमनुज्ञाप्यान्नशेषैः किं क्रियतामिष्टैः सहोपभुज्यतामिति"—इति। वचनान्तराणि त्वस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयाणि ॥ ३० ॥

पितरोगृह्याद्यश्चेष्टाभवन्ति,—इति प्राधान्यात् पितॄणामुप-भोगं तावदाह,—

सर्व्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य दद्यात् ॥ ३१ ॥

सर्व्वमनुज्ञापितं शेषमन्नं एकत्रैकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य। 'एकतः'—इति पाठेऽपि सएवार्थः। उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात्। किं कृत्वा? अवनेनिज्य। अवनेजनं कृत्वा। अत्र, "दर्भेषु"—इत्यनन्तरम्, "मधुमध्विव्यन्नमीमदन्तेति जपित्वा"—

इत्यधिकः पाठः क्वचिद्गौड़पुस्तके दृश्यते। नैवं पाश्चात्यपुस्तके पठ्यते। महायशसाऽप्येवं न पठितम्। रघुनन्दनोऽपि, "मधुवाता इति ऋक्त्रयं मधु मधु च जपित्वा पितुर्नाम गृहीत्वा गृह्योक्तविधिना पिण्डं दद्यात्"—इत्येतावन्मात्रमाह।

सर्व्वमिति द्रव्याभिप्रायेण वचनं न निरवशेषार्थम्। कथं ज्ञायते? "यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्"—इत्यन्वष्टक्यकर्म्मणि गृह्यकारेण शेषभोजनस्याप्युपदेशात्। न खल्वबाधेन सम्भवति शास्त्रार्थे, वचनम्—इति कृत्वा सामान्यस्यापि शास्त्रस्य बाधः कल्पयितुमुचितः,—इति हि चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे निर्णीतम्। पिण्डाश्चास्माकं विल्वप्रमाणा-भवन्ति। न चैतत् शेषान्नानां प्रभूततमत्वे, निरवशेषेण शेषान्नेन पिण्डदानमित्यस्यां वर्णनायामुपपद्यते। 'इष्टैः सहोपभुज्यताम्'—इत्यनुज्ञानाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। तस्मात्,—यत् किञ्चिदन्न-व्यञ्जनादिकमवशिष्टं तस्मात् सर्व्वस्मादेव किञ्चित् किञ्चिद्गृहीत्वा एकस्मिन् पात्रे कृत्वा, तेन पिण्डदानं कर्त्तव्यम्,—इति सिद्धम्। तथाचान्वष्टक्यकर्म्मणि कात्यायनः।

"यावदर्थमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम्।
चरुणा सह सन्नीय पिण्डान् दातुमुपक्रमेत्"॥

इति। तस्मात्,—अवशिष्टं तिलादिकमपि पिण्डार्थं ग्रहीतव्यं भवति। 'दर्भेषु'—इति वैकृतोविशेषोपदेशश्चोदकप्राप्तां प्राकृतीं कर्षूं निवर्त्तयति। अन्यत्तु सर्व्वं प्राकृतमिहापि प्रवर्त्तते। 'दर्भेषु'—इति वचनात् दर्व्वीनिवृत्तिरित्यसङ्गतैषा कल्पना।

आधाराः खल्विमे दर्भाः प्राकृतमाधारान्तरमेव निवर्त्तयन्ति, न करणभूतामतिदेशागतां दर्व्वीमपि। तस्मादन्वष्टक्यवदत्रापि कर्म्मणि चोदकप्राप्तया दर्व्व्यैव पिण्डा दातव्याः ।

त्रींस्त्रीन्—इति वीप्सा मातामहपक्षापेक्षया । तेन, "देव-पूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति वचनात् दैवेऽपि पिण्डदानं स्यादासनादिवत्—इति पर्य्यनुयोगोऽपि निरस्तः । "मातामहानाञ्चैवम्"--इति वचने सत्यपि यदयं सूत्रकारस्त्रींस्त्रीनिति वीप्सामभिधत्ते, तद्बोधयति षड़ेवात्र पिण्डा भवन्ति, न पुनर्दैवेऽपि पिण्डो दातव्यः--इति । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोड़शम् ।
प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः" ॥

इति । दैवेऽपि चेत् पिण्डो दीयते, सप्तैव पिण्डाः स्युः । विकिरस्तु न पिण्डः, येन संख्यावचनमिदमुपरुध्येत ।

अत्र च, चोदकबलात् प्राप्तं रेखोल्लेखनं कृत्वा, तत्र दर्भानास्तीर्य्य, चोदकप्राप्तं पितृणामावाहनं कृत्वा, अवनेजनं कर्त्तव्यम् । अथेदानीमन्नमुद्धृत्य, अन्वष्टक्योक्तरीत्या पिण्डदानं करणीयमित्ययं कर्म्मक्रमः । 'उद्धृत्य'--इति 'अवनेनिज्य'--इति च द्वयमेव पिण्डान् दद्यादित्यनेनान्वेति । "अव्यक्तं प्रधानगामि"--इति वचनात् । न त्वनयोरपि परस्परमस्त्यभिसंबन्धः । कस्मात् ? द्वयोरपि पिण्डदानार्थतया समत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । तस्मादुद्धरणावनेजनयोः पिण्डदानपूर्व्वकालतामात्रमत्रोच्यते, न पुनस्तयोरपि पूर्व्वापरीभावः । अतः कथं प्राकृतमनयोः पौर्व्वापर्य्यं

चोदकप्राप्तमुत्सृज्येत। अथ, वैकृतात् पाठक्रमादनयोः क्रमः कल्प्स्यते? नैतत् शक्यते। परिचिकल्पयिषितोह्यनयोः पाठक्रमात् क्रमः। क्लृप्तस्तु प्राकृतः क्रमोऽस्ति तेन च विरुद्धः परिचिकल्पयिषितः क्रमो न खल्वपि सेद्धुमर्हतीति। न चाविरोधेन सम्भवति वचनार्थे विरोधः कल्पयितुमुचितः। कात्यायनोऽपि—

"प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत्।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः॥
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः।
मातामहप्रभृतींस्त्रीनेतेषामेव वामतः॥
सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च।
संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः॥
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान्।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्॥

इत्यवनेजनात् परतोऽन्नस्योद्धरणं पिण्डदानञ्चाह। यद्यप्येतदाभ्युदयिके कात्यायनेनोक्तं, तथापि,—

"अन्यत्राप्येषएव स्यात् यवादिरहितोविधिः।
दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः"॥

इत्यनुपदं तेनैवान्यत्रापि तस्य विधेरतिदेशादत्राप्येतत् सिध्यति। यश्चान्यत्र विशेषोदक्षिणाप्लवनदेशादिस्तस्य विशेषतोऽभिधानाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। एषएव,—इति चैवकारेण तस्यार्थस्य

व्याप्तेर्ज्ञापनात् । तस्मादवगच्छामः,—उपदिष्टविशेषव्यतिरेकेण सर्व्वमन्यदन्यत्र भवतीति । न चेदेवम्, 'अन्यत्राप्येषएव स्यात्'—इत्यनर्थकमापद्येत । तस्माद्यथोक्तमेवास्तु ।

एतदनन्तरं वृद्धप्रपितामहादिभ्यः लेपोदातव्यः । "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः"—इति वचनात् । मातामहपक्षे पृथक् करणमुक्तम् । अथेदानीं कात्यायनोक्तमवनेजनं चोदकप्राप्तानि जप-गृहावेक्षण-पिण्डावेक्षण-वासोनिधानानि च कर्त्तव्यानि । तत्प्रकारस्तु गृह-सूत्रादुपलब्धव्यः । तदिमे अतिदेशागताः,—इति कृत्वा, तत्रभवान् सूत्रकारोनैतान् सूत्रयाम्बभूवेति लिख्यते ॥ ३१ ॥

आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यात् ॥३२॥

आचान्तेषु ब्राह्मणेषु सत्सु उदकादिकं दद्यात् । तस्मादाचमनमिदानीं दातव्यम् । तच्चैतत् पिण्डेषु तूष्णीं गन्धादिकं निःक्षिप्य करणीयम् । कुतः ?

"गन्धादीन् निःक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । पिण्डप्रदानं प्रस्तूयैतस्याभिधानात् पिण्डेष्वेव गन्धादीनां निःक्षेपः । पिण्डस्था हि पितरोभवन्ति । "पिण्डानवेक्षते सदोवः पितरोदेश"—इति ह्युक्तम् । 'गन्धादीन्'—इत्यनेन च यथासम्भवं गन्धपुष्पादयोगम्यन्ते । पूजार्थत्वादस्य । वासस्तु पूर्व्वमेव प्रदत्तम् । तस्माद्गन्धपुष्पधूपदीपाः इदानीं दीयन्ते । तदमीषां पिण्डेषु निःक्षेपविधानात् दैवे च पिण्डाभावात् पितृमातामहपक्षयोरेव करणमिति द्रष्टव्यम् ।

तदेवं गन्धादीन् निःक्षिप्य, पित्रादीनां त्रयाणां गोत्रादिक-मुल्लिख्य एतत्ते आचमनं स्वधा,—इति तन्त्रेणाचमनं देयम्। एवं मातामहपक्षेऽपि। न ह्यत्र गन्धादिष्विव तूष्णीमिति करोति। येनामन्त्रकमस्य प्रदानं स्यात्। तदिदं देवपूर्व्वमेव देयं भवति। कस्मात्? "देवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति वचनात्। देवलाद्युक्तस्तु क्रमव्यत्ययस्तत्तत्प्रयोगविषयः। आचान्तेषु यदिदमुदकदानं, तदासेचनरूपम्। तच्चैतदविशेषात् ब्राह्मणाग्रभूमेर्ब्राह्मणानाञ्च भवति। अक्षतायवाः। कुतः?

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताभ्रष्टाधानाभवन्ति ते"।

इति वचनात्। मन्त्रश्चोदकादीनां कात्यायनोक्तोग्राह्यः। तथाच कात्यायनः।

"अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति।
शिवाआपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम्।
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत्"॥

इति। युग्मानेव,—इत्याभ्युदयिकविषयम्। पुष्पाक्षतयोर्ब्राह्मण-हस्तएव दानम्। कस्मात्? युग्मानेव,—इत्यनेन तेषामेव सन्नि-हितत्वात्। अत्र, 'अस्तु'—इति 'सन्तु'—इति च यथासम्भवमुत्त-रम्। योग्यत्वात्।

"प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः"।

इति कात्यायनवचने सर्व्वशब्देन व्याप्त्यवगतेश्च। एतदनन्तरं श्राद्धस्याक्षय्यार्थमुदकं दद्यात्। तत्र च,—

"अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते।
षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन"॥

इति कात्यायनवचने, 'अक्षय्योदकदानञ्च'—इति चकारेण 'अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु'—इति पूर्व्ववचनोपात्तमस्तु—इत्यनुषञ्जनीयम्। अर्घ्यदानवदितिविशेषाभिधानात् एतदपि अर्घ्यवत् प्रत्येकब्राह्मणहस्तेषु देयम्। तच्चैतत् 'अमुकगोत्रस्य पितरमुकशर्म्मणः अक्षय्यमस्तु'—इत्यादिना उदकं दद्यात्। "दैवे दत्तं श्राद्धं देवानामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति पृथक् यवाम्बु दत्त्वा"—इत्यादि खल्वाश्वलायनीये गृह्यपरिशिष्टे दृश्यते। "अक्षय्यमस्त्विति वाचयित्वा"—इति च च्छन्दोगापरसूत्रे। एवञ्च "उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने"—इति वक्ष्यमाणसूत्रमाञ्जस्येनोपपत्स्यते—इति। "दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु"—इति गौड़ाः। "येषामुद्दिष्टं तेषामक्षय्यमस्तु"—इति महायशाः। ब्राह्मणाश्च, अस्तु,—इति ब्रूयुः। तदेतत् सर्व्वमेवोदकादिकं दैवपूर्व्वं करणीयम्। न हि पिण्डसंबन्धेनामीषां विधानम्। येन दैवे पिण्डाभावान्निवर्त्तेरन्॥ ३२॥

अघोराः पितरः सन्तु, सन्त्वित्युक्ते, गोत्रं नोवर्द्धतां, वर्द्धतामित्युक्ते, स्वधानिनयनीयान् दर्भान् सपवित्रानास्तीर्य्य, स्वधां वाचयिष्यइति पृच्छति॥ ३३॥

स्वधा,—इत्युदकमाचक्ष्महे। कस्मात्? 'स्वधा स्थ'—इति मन्त्रलिङ्गात्। सेयं स्वधा निनीयते येषु दर्भेषु, तइमे स्वधानिनयनीयाः,

तान् स्वधानिनयनीयान् । स्वधानिनयनीयेषु हि दर्भेषु वारिधारां सूत्रयिष्यति । रघुनन्दनस्त्वेतदनालोचयन्नाह,—'स्वधानिनयनीयान् स्वधावाचनमात्रार्थान्—इति । तदशब्दम् । न हि निनयतिर्वाचनमभिधत्ते । दर्भानास्तीर्य्य,—इति सिद्धे, यत् स्वधानिनयनीयान्,—इति करोति, तद्बोधयति—स्वधानिनयनमात्रममीषामर्थोन त्वन्यत् किञ्चिदिति । तस्मादक्तप्रयोजनान्तराअन्यएव दर्भाइदानीमास्तृतव्याः । तानिमान् दर्भान् विशिनष्टि । सपवित्रान् पवित्रसहितान् । तदेतत् पवित्रमिदानीमुत्पादयितव्यम् । न खल्वनुत्पाद्य पवित्रं शक्यन्ते दर्भाः सपवित्राः कर्त्तुम् । ननु, सन्ति पवित्राण्यर्घ्यपात्रसंबन्धीनि ? सत्यं सन्ति । ब्राह्मणाय प्रतिपादितानि तु तानि कथमत्रापि नियुज्येरन् । पितरोहि तैस्तर्पिताः ।

अपिच । किमेतत् पवित्रमर्घ्यसंबन्धि, आहोस्विदन्यदित्यस्मिन् संशये, अन्यदिति प्रतिपद्यामहे । किं कारणम् ? स्वधानिनयनार्थाह्यन्ये दर्भाः सन्निक्रष्यन्ते । येभ्यः स्वधानिनयनीयादर्भागृह्यन्ते । तस्मात् पवित्राण्यपि तेभ्यएव कर्त्तव्यानि भवन्ति । व्यवेतानि खल्वर्घ्यपवित्राणि न बुद्धिमागच्छन्ति । आगच्छन्ति त्वितरे दर्भाः ; येभ्यः स्वधानिनयनीयागृह्यन्ते । यथा दर्शपौर्णमासयोर्विधृती पवित्रे च न वेदिस्तरणार्थाद्बर्हिषः क्रियेते, किन्त्वव्यक्तत्वात् ततोऽन्यस्मात् परिभोजनीयाद्बर्हिषः । तथाऽत्रापि नार्घ्यपात्रसंबन्धि पवित्रमादेयं किन्त्वव्यक्तत्वात् स्वधानिनयनार्थाद्दर्भात् । न चेदेवम्, पिण्डदानार्थैरेवाऽप्यर्घ्यसंबन्धिना पवित्रेण

क्रियताम् । न चैवं क्रियते । तस्मात्,—तदर्थमिव एतदर्थमपि पवित्रमुत्पादयितव्यम् । तथा चोक्तम् । "विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे"—इति ।

आह । दर्भानास्तीर्य्य,—इत्युक्तम् । न ज्ञायते,—कुत्र इमे दर्भा आस्तृतव्याः—इति । पिण्डेषु,—इति ब्रूमः । कुतः? "पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्,"—इति कात्यायनवचनात् । अतएव दैवे नैतत् स्यात् । तत्र पिण्डाभावात् । 'स्वधां वाचयिष्ये'—इत्ययञ्च प्रश्नः पितृपक्षे मातामहपक्षे च सकृदेव भवति । कथं ज्ञायते? यदयं सूत्रकारः अत्र प्रश्नं सूत्रयित्वा उत्तरत्र षण्णामेव स्वधावाचनं सूत्रयिष्यति, ततोऽवगच्छामः,—षण्णामुद्देशेन सकृदेव प्रश्नोऽयम् । अन्यथा मातामहानां स्वधावाचनसूत्रणमनर्थकं स्यात् । "मातामहानाञ्चैवम्"—इति हि सूत्रितम् । 'अघोराः पितरः सन्तु'—इत्येषा तु प्रार्थना उभयत्रैव कर्त्तव्या । 'गोत्रं नोवर्द्धताम्'—इति त्रिष्वपि पक्षेषु । सा खल्वियमाशीःप्रार्थना पित्र्ये दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना कर्त्तव्या । "पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः"—इत्यनेन सर्व्वत्र तथाऽवगतेः ।

"दत्त्वाऽऽशीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखोबुधः ।
अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः स तैः पुनः" ॥

इति मत्स्यपुराणवचनं तदुक्तप्रयोगविषयम् । समुच्चयमुपपिपादयिषुर्वाचस्पतिस्तु,—

"दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्" ॥

इति मनुवचनं मत्स्यपुराणवचनञ्च पूर्व्वोक्तं पश्यन्, पूर्व्वाभिमुखोदक्षिणां दिशं मनसा पश्यन् कुर्य्यात्'—इति कल्पयति। 'दक्षिणां दिशम्'--इत्यनन्तरञ्च मनुना 'दातारो नोभिवर्द्धन्ताम्'—इति पठितं, न त्वघोराः पितरः सन्तु--इति। मत्स्यपुराणे तु,—

"अथ पुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव च।
सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम्॥

* * * * * *

ततः स्वधावाचनिकं विश्वदेवेषु चोदकम्।
दत्त्वाऽऽशीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखोबुधः॥
अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजैः।
गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः॥
दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामिति चैवमुदीरयेत्"।

इति तस्मादन्याद्दशमेव पठितम्। तदेतदपि मतद्वयं कथं समुच्चिचीषति,—इति न खल्वधिगच्छामि। समुच्चयरसिकोरघुनन्दनस्त्वनयोः समुच्चयमुपपादयितुमपारयन् साधारणत्वञ्च मत्स्यपुराणीयप्रयोगस्याजानानः कल्पनाकुशलः शाख्यन्तरीयत्वं तस्य कल्पयाञ्चकार। तदश्रद्धेयम्। साधारणाभ्युदयकीर्त्तनाध्याये खल्वयं प्रयोगस्तत्रोपदिष्टः सर्व्वसाधारणएव भवितुमर्हति। स कथं शाख्यन्तरीयः शक्यः कल्पयितुम्। शाख्यन्तरीयत्वे च नास्य साधारणत्वं स्यात्। शाख्यन्तरीयत्वकल्पना चैवंविधस्थले तेषामवलम्बनम्। सा त्विह न सम्भवतीत्यकामेनाप्यस्मत्सिद्धान्तोऽत्राभ्युपगन्तव्यः,—इत्यस्तु किं विस्तरेण॥ २३॥

वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति ॥ ३४ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । चशब्दात् 'स्वधोच्यताम्'—इत्यस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः । तेन, 'पितृभ्यः स्वधोच्यताम्'—इत्यादिकं वक्तव्यं भवति । अतोनात्र तन्त्रता । तथाच कात्यायनः ।

"अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनएवच" ॥

इति । अत्र, मातामहाद्युपादानस्याभिप्रायः पूर्व्वसूत्रे वर्णितोऽस्माभिः ॥ ३४ ॥

अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिननीये धारां दद्यादूर्जं वहन्तीरित्युत्तानं पात्रं कृत्वा ॥ ३५ ॥

अस्तु स्वधेति प्रत्येकं ब्राह्मणैरुक्ते, स्वधानिनयनीये पूर्व्वोक्तास्तृतदर्भे । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । स्वधानिनयनीयेषु,—इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । रघुनन्दनस्तु 'स्वधानिनयने'—इति पठित्वा 'स्वधावाचने कृते'—इति व्याचष्टे । तदशब्दमित्युक्तम् । तत्पाठेऽपि, अधिकरणे ल्युटा दर्भ एवार्थः । तदेतेषु दर्भेषु उदकधारां दद्यात्,—ऊर्जं वहन्तीरिति मन्त्रेण । किं कृत्वा ? यत् पात्रं पूर्व्वं संस्रवान् समवनीय न्युब्जं कृतं, तत् पात्रमुत्तानमूर्द्धमुखं कृत्वा । तथाच कात्यायनः ।

"प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः।
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्" ॥

इति। भट्टनारायणोऽपि, उत्तानपात्रकृदिति परिषेचनकर्तृविशेषणतयैव व्याचष्टे। यच्च, 'अत्रोत्तानपात्रकृदिति यथाश्रुतदर्शनात् परिषेचनकर्तृविशेषणतया भट्टेन यद्व्याख्यातं तद्गोभिलश्राद्धसूत्रादर्शनात्। तथाच प्रागुक्तपरिषेचनसूत्रानन्तरं गोभिलः। उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यादिति'—इति रघुनन्दनेनोक्तम्। तदसङ्गतम्। यस्मादुत्तानं पात्रं कृत्वा,—इत्यस्य परसूत्रप्रतीकत्वे खल्वेतदेवं स्यात्। पूर्व्वसूत्रप्रतीकत्वे पुनर्नैवं भवति। न चैतस्योत्तरसूत्रप्रतीकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति। कात्यायनस्त्वेतत्सूत्रप्रतीकत्वमेव तस्य स्पष्टं ज्ञापयति। स खल्वस्पष्टानां प्रदीपवत् स्पष्टमुपदेष्टा। तस्मादुत्तानं पात्रं कृत्वेत्येतदेतत्सूत्रप्रतीकमेव, नोत्तरसूत्रप्रतीकमिति स्थिष्यते। ननु, उत्तरसूत्रप्रतीकत्वमस्य गम्यते? सत्यं, गम्यते भवताम्, न कात्यायनस्य। तस्य त्वेतत्सूत्रप्रतीकत्वमेवैतस्यागमिषत। भवतामपि कथमेतद्गम्यते,—इति वक्तव्यम्। उभयथा हि दर्शनं भवति। यथा खल्वभ्युदिते तरणौ देवदत्तः प्रातराशं भुङ्क्ते चंक्रमणं कृत्वा मध्याह्ने स्नात्वा वाससी परिधायापूपान् भक्षयति,—इति। अत्र यदि अभ्युदिते तरणौ देवदत्तः प्रथमं चंक्रमणं करोति, ततः प्रातराशं भुङ्क्ते, तदा 'चंक्रमणं कृत्वा'—इत्येतत् पूर्व्वस्यैव वाक्यस्य प्रतीकं भवति। अथ, आदौ प्रातराशं भुङ्क्ते, ततश्चंक्रमणं करोति अथ स्नाति,

तदोत्तरवाक्यस्यैव प्रतीकम्। तत्रैवमुभयथा दर्शने सति, 'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इत्येतदुत्तरस्यैव सूत्रस्य प्रतीकं, नैतस्य—इत्यस्यां कल्पनायां न किञ्चित् कारणं पश्यामः। पक्षपातेन हि भवानेवं मन्यते। परतन्त्रप्रज्ञा हि जनाः स्वयं शास्त्रार्थं निर्णेतुमशक्नुवन्तः प्रख्यातवर्णनास्ववलम्बिरन्। स्वतन्त्रप्रज्ञानान्तु नैवमकस्मात् पक्षपातो युक्तः। पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गादित्यस्तु किं विस्तरेण?

न च, 'उत्तानपात्रकृदित्यस्य,—

"युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा।

कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः" ॥

इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः'—इति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम्। यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात्। शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, सोऽयं श्रुत्याऽवगम्यते। अवगम्यते चेत्, कथं परित्यज्येत।

तदेतत् स्वधानिनयनीये धारादानम्,—अन्वष्टक्योक्तप्रकारेण वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन करणीयम्। यच्च,—

"श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत्।

तर्पणे तूभयं कुर्य्यादेषएव विधिः स्मृतः" ॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टे 'पाणिनैकेन'—इत्युक्तम्। तदञ्जलिकरणाभावाभिप्रायेण, न त्वन्वारम्भनिषेधार्थम्। कथं ज्ञायते?

"देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलीन्।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलीन्" ॥

इत्यनुपदमेव तर्पणे अञ्जलिविधानस्वरसात् । तदस्य परिषेचनस्यातिदेशलभ्यत्वेपि सूत्रणमाशीःप्रार्थनानन्तरं दर्भास्तरणानन्तरञ्चैतत् करणीयमित्येतदर्थम् । न पुनर्वारिधारान्तरविधानार्थम् । कल्पनागौरवापत्तेः ॥ ३५ ॥

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ॥३६॥

'विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्'—इति दैवे ब्राह्मणं वाचयित्वा । 'वाचयित्वा'—इति कुर्व्वन्, 'विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहि'—इति वाचयितुरध्येषणाऽर्थायातेति दर्शयति । 'विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्'—इति प्रश्नः, 'सुप्रीता भवन्तु'—इत्युत्तरमिति महायशाः । तदेतदुक्तसूत्रम् । 'पिण्डपात्राणि चालयित्वा' । पिण्डाश्च पात्राणि च पिण्डपात्राणि, तानि चालयित्वा,—इत्यर्थः । 'पात्राणि'—इति भोजनपात्राणि परामृशति । कथं ज्ञायते ? पिण्डपात्रस्यैकत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेः । 'सर्व्वमन्नमेकत्रोद्धृत्य'—इति हि सूत्रितम् । अन्वष्टक्येऽपि एकस्मिन् पात्रे हवींषि सन्नीय तस्मादवदाय पिण्डदानं गृह्यकारेणोक्तम् । ननु, व्यक्तिभेदाद्बहुवचनमुपपत्स्यते ? सत्यमुपपत्स्यते, अगतिरियमिति त्वेतदुपेक्षणीयं भवति ; सम्भवन्त्यां गतौ । अतएव, पिण्डानां पात्राणि,—इत्यपि न वर्ण्यते । तस्मात् यथोक्तमेवास्तु ।

इदानीं 'यथाशक्ति' शक्त्यनतिक्रमेण दक्षिणां दद्यात् । 'हतोयज्ञस्त्वदक्षिणः'—इति हि स्मरन्ति । "यज्ञोगन्धर्व्वस्तस्य

दक्षिणा अप्सरसः"--इत्यपि निगमोभवति। तस्मादत्यन्ताशक्तावपि पर्णं काकिनीं फलं पुष्पमपि वा दक्षिणां दद्यात्। एवमपि सदक्षिणोयज्ञोन खल्वात्मानं धक्ष्यति,--इति। शक्तौ तु, पित्र्ये रजतस्याभ्यर्हितत्वात् तद्देयम्। दैवे पुनरमङ्गलं रजतं न देयं, किन्तु हिरण्यादिकमेवेत्यादिकं यथासम्भवमूहनीयम्।

सेयं दक्षिणा दैवपूर्व्वं दातव्या। कुतः? "दैवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"--इति वचनात्। दक्षिणाऽपि खल्वङ्गं श्राद्धस्य। तस्मात् सापि दैवपूर्व्वमेव करणीया भवति। विष्णुपुराणोक्तस्तु क्रमविपर्य्ययस्तदुक्तप्रयोगविषयः। यच्च,—

"ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता।
कर्म्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्"॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन दक्षिणादानस्य कर्म्मान्तत्वाभिधानात्,--

"दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत्।
पित्राद्यन्तन्त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः"॥

इति मनुवचनाच्च आदौ पितृपक्षे दक्षिणा,—इति तत्त्वकारेणोक्तम्। तदयुक्तम्। परतोपि कर्म्माभिधानादिदानीं कर्म्मान्तत्वानुपपत्तेः। च्छन्दोगपरिशिष्टवचनस्य सामान्यस्यापवादविषयेऽप्रवृत्तेश्च। मनुवचनञ्च तदुक्तप्रयोगविषयमित्यनुदाहरणम्।

सा खल्वियं दक्षिणा,—पित्र्ये प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन कर्त्तव्या, पितृकर्म्माङ्गत्वात्,—इति नीलाम्बरोपाध्यायाः। मदनपारिजाते तु,—

"सर्व्वं कर्म्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्"।

इति जमदग्निवचनादुपवीतिना प्राङ्मुखेन कर्त्तव्या,—इत्युक्तम्।

"अपसव्यन्तु तत्रापि मत्स्योहि भगवान् जगौ"।

इत्युत्तरार्द्धेन तु तेनापि विकल्पएवोक्तः॥ ३६॥

अथेदानीम्,—

दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धा च नोमा विगमद्बहु देयञ्च नो अस्तु अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथीᳫंश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चनेत्येताएवाशिषः सन्तु॥ ३७॥

'इति' एतं मन्त्रं पठित्वा, 'एताएवाशिषः सन्तु'—इति प्रार्थयेत्। 'वेदाः,'—इति बहुवचनान्तमेव पदम्,—अत्र, छन्दोगापरसूत्रे, कातीयकल्पादौ च पठ्यते। मन्वादिभिरप्येवमेवेदं पठितम्। मेधातिथिगोविन्दराजविज्ञानेश्वरकुल्लूकभट्टापरार्करुद्रधरविश्वेश्वर-भट्टहेमाद्रिदीक्षितगदाधरनीलाम्बरनीलकण्ठभट्टादिभिरपि तथैव व्याख्यातम्। दीपकलिकामात्रदर्शी रघुनन्दनस्त्वाह,—'वेदश्चा-ध्ययनाध्यापन-तदर्थबोध-तदर्थानुष्ठानैर्वृद्धिमेतु'—इति याज्ञवल्क्य-दीपकलिकायां व्याख्यानात् वेदइत्येव पाठोन तु वेदा-इति,—इति।

'मा व्यगमत्'—इति केचित् पठन्ति। 'बहु देयञ्च नोऽ-

स्त्विति'—इति मन्वादौ इतिकारस्य स्वरूपार्थत्वमबुद्धा तदेव पठन्त्यन्ये ॥ ३७ ॥

सन्त्वितुरक्ते स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य ॥ ३८ ॥

सन्तु,—इति ब्राह्मणैरुक्ते, सर्व्वानेव ब्राह्मणान् स्वस्ति—इति वाचयित्वा पूर्व्वोक्ता एवाशिषः प्रतिगृह्य इदानीं मनसा स्वीकृत्य । स्वस्तिवाच्य,—इति वचनात् स्वस्ति ब्रूहि,—इति ब्राह्मणेषु वाचयितुः प्रश्नोऽर्थायातः,—इति । सर्व्वे च ब्राह्मणा खल्वेतत् स्वस्ति वाचयितव्याः । कुतः ? "युग्मानेन स्वस्तिवाच्य"—इति कात्यायनदर्शनात् । युग्मान्,—इत्याभ्युदयिकाभिप्रायं वचनम् ।

रघुनन्दनस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं पठति,—'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इत्यादिम् ! "उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्, विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा, दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदः सन्ततिरेवच श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोस्त्विति अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु येभ्यः सङ्कल्पिताद्विजास्तेषामक्षया तृप्तिरस्तु एताः सत्याआशिषः सन्तु इत्याशिषः प्रतिगृह्य"--इति । महायशःप्रभृतयो यथा पठन्ति, तथैव त्वस्माभिः पठितोव्याख्यातश्च ग्रन्थः ॥ ३८ ॥

वाजेवाजे वत वाजिनोनोधनेषु विप्राअमृताऋतज्ञा-

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्तायात पथिभिर्द्देवया-नैरित्येतया विसृज्य ॥ ३८ ॥

वाजेवाजे,—इत्येतया ऋचा ब्राह्मणान् विसृज्य। विसर्ज्जनप्रकारश्च च्छन्दोगपरिशिष्टोक्तोग्राह्यः। यथा,—

"युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।
कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः" ॥

इति। अस्माद्वचनादवगच्छामः,—सकृन्मन्त्रमुच्चार्य्य धूर्य्यस्य विप्रस्यानङ्गुष्ठं पाणिं गृह्णीयात्। तावतैव सर्व्वे ब्राह्मणाविसृष्टाभवन्ति,—इति। सोयं धूर्य्योविप्रः पित्र्यएव भवति। किं कारणम्? पित्रर्थं हि श्राद्धं देवाश्च तदङ्गतयेज्यन्ते। तत्रैवं सति, ब्राह्मणेषु यः श्रुतादिभिरन्यानत्येति, सोयं धूर्य्यः पित्र्यएव नियोक्तव्योभवति, न खल्वपि दैवे। न हि प्रधानमतिक्रम्य तच्छेषे विशेषस्याभिनिवेशः प्रधाने तु सामान्यस्येति साध्वी कल्पना भवति। दैवे च ब्राह्मणपरीक्षैव नास्तीत्यपि स्मर्त्तारोभवन्ति। तस्मात् पित्र्यएव विप्रोधूर्य्यः।

तस्य च पाणिं गृहीत्वोत्थापनं करणीयम्। तावता न केवलमयमेवैकः, यावत् सर्व्वेपि श्राद्धिब्राह्मणाउत्थापिताविसृष्टाश्च भवन्ति। तदेवं धूर्य्यं ब्राह्मणमनु परेषामुत्थानावगतेः पश्चादेव दैवब्राह्मणः समुत्थितोविसृष्टश्च भवति,—इत्यर्थात् सिद्धम्। अथात्रापि दैवपूर्व्वत्वमिष्येत, धूर्य्यस्येतिवचनमनर्थकं स्यात्। कथम्? धूर्य्यस्येतिवचने धूर्य्यस्यान्यस्य च हस्तग्रहणं

प्राप्नोति चेत्, अवचनेपि तथैव प्राप्नोति। किमिति धूर्य्यस्येति करोति। तस्मात्,—परिसंख्यानार्थमेवैतद्वचनमिति प्रतिपद्यामहे। पित्रधीनः खल्वन्येषां यागः,—इति पितृब्राह्मणे विसृष्टे सर्व्वएवैते सुतरां विसृष्टाभवन्ति,—इति। तदिदं दैवान्तत्वं श्राद्धस्य। तदेवं धूर्य्यं ब्राह्मणमुत्थाप्य, समुत्थितान् सर्व्वान् ब्राह्मणान् तन्त्रेण प्रणमेत् ॥ ३९ ॥

आमा वाजस्य प्रसवोजगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे अमा गन्तां पितरा मातरा चामा सोमोऽमृतत्वेन गम्यादित्यासीमान्तमनुव्रज्याभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य वामदेव्यं गीत्वा प्रविशति ॥ ४० ॥

आमा वाजस्य,—इति मन्त्रेण सकृत्पठितेनैव सर्व्वान् ब्राह्मणान् सीमापर्य्यन्तमनुव्रज्य सर्व्वानभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य च वामदेव्यं नाम साम गीत्वा अथ प्रविशति गृहम्। 'कयानश्चित्रआभूवत्' —इति तृचे सूक्ते गीयमानं साम वामदेव्यम्। रघुनन्दनस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं पठति 'पितरा मातरा'—इत्यादिम्। "पितरा मातरा युवमामा सोमोऽमृतत्वाय गम्यादित्येतयाऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवादयेत् ततोवामदेव्यं गीत्वा गृहं प्रविशति"—इति।

एतत्पर्य्यन्तं कृत्वा, "मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादाधत्त पितरोगर्भमिति", "योवा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्"—इति, "द्वन्द्वं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत्"—इति च

चोदकप्राप्तं कर्त्तव्यम् । तत्र, 'योवा तेषाम्'—इति सूत्रेण श्राद्ध-शेषभोजनमुक्तम् । तच्चैतत् स्वभोजनकाले स्यात् न पुनरेतस्मिन्नेव क्रमे,—इति । पिण्डप्रतिपत्तिश्चान्वष्टक्योक्ता ग्राह्या ।

श्राद्धदिने वलिवैश्वदेवौ च श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धशेषेण करणीयौ । कुतः ?

"श्राद्धाह्नि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत्" ।

इति स्मरणात् । अपिच । पितृभ्योहविर्निरूप्य तेभ्योऽदत्त्वा न खल्वन्येभ्यस्तस्य दानमुचितम् । तदुक्तं निरुक्ते नैगमकाण्डे । "अगस्त्यइन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्साञ्चकार, स इन्द्रएत्य परिदेवयाञ्चक्रे"—इति । तस्मात् श्राद्धशेषेणैतयोःकरणं न ततः पूर्व्वम्,—इति । विस्तरेण चैतदस्माभिर्गृह्यसूत्रभाष्येऽभिहितमित्यु-पारंस्यते ।

अथैतस्मिन् कर्म्मणि किं प्रधानमित्यस्य निरूपणार्थं संक्षेपतो-विचारणां करिष्यामः । किं भवति प्रयोजनम् ? यत् प्रधानं तावन्मात्रे निर्वृत्ते अतिपतितेऽप्यन्यस्मिन् कस्याञ्चिदवस्थायां पुरुषोन प्रत्यवैष्यति,—इति । तत्र, इदं तावत् नः परीक्ष्यम्,—किं ब्राह्मणनिमन्त्रणादि सर्व्वं प्रधानम्, उत एषु मध्ये किञ्चित्,—इति । सर्व्वं तावन्न भवति प्रधानम् । किं कारणम् ? प्रत्यक्षं खल्वेषु कस्यचित् परार्थत्वम् । यथा निमन्त्रणादेर्भोजनाद्यर्थत्वम् । रेखाकरणादेश्च पिण्डदानाद्यर्थत्वम् । वचनमत्रार्थे नास्ति,—इति चेत् । माऽसीद्वचनं प्रत्यक्षं तावदेतत् । यच्च परार्थं न तत् प्रधानम् । शेषः खल्वसौ । तथाचोक्तम् । "शेषः परार्थत्वात्"—

इति। न च, सर्व्वत्र तत्रभवन्तः फलमामनन्ति। फलवतः सन्निधौ च यदफलं श्रूयते, तत् फलवतो भवत्यङ्गमिति। तस्मात् किञ्चिदेषु प्रधानं न सर्व्वम्,—इति स्थितम्।

एवं स्थिते चिन्ता। किं ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्, आहोस्वित् पिण्डदानम्, उताहो उभयम्?—इति। कुतः संशयः? उभयत्रैव फलश्रुतिदर्शनात्। ननु, शेषेण पिण्डदानविधानाद्युक्तं प्रतिपत्तिरियम्। नैषदोषः। अर्थकर्म्मणि प्रतिपादनोपपत्तेः। वलिहरणवत्। यथा खल्वर्थकर्म्मणि बलिहरणे वैश्वदेवशेषस्य प्रतिपादनं, तथा अर्थकर्म्मणि पिण्डदाने शेषोयं प्रतिपाद्यते,—इति। कथं ज्ञायते? फलवादोपपत्तेः। पिण्डे फलवादः खल्वेव-मुपपत्स्यते। अफलायां प्रतिपत्तौ नैतस्योपपत्तिः। तस्मादर्थकर्म्मैतत् पिण्डदानमिति पश्यामः। इतश्चैतदेवं पश्यामः। अभावेऽपि दर्शनात्। शेषस्याभावेऽपि पिण्डदानं दृश्यते। क्व? पिण्डपितृयज्ञादौ। ब्राह्मणभोजनं तत्र नास्ति। ब्राह्मणभोजनस्य चाभावे कस्य शेषः प्रतिपादयिष्यते। तस्मादर्थकर्म्मैवासौ न प्रतिपत्तिः। तत्रैव शेषः प्रतिपाद्यते। ब्राह्मणभोजनात् पुरस्तादपि केषाञ्चित् पिण्डदानदर्शनाच्चैवमवगच्छामः। प्रतिपत्त्यर्थकर्म्म वैतत् स्यात् न प्रतिपत्तिरेव।

तत्र, उभयं प्रधानम्,—इति भट्टनारायणप्रभृतयोमन्यन्ते। श्लोकानप्युदाहरन्ति।

"प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः।
गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात्॥

श्रुतौ च पिण्डदानस्य केवलस्य विधानतः।
भीष्मस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानस्मृतेरपि॥
भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः।
ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायत्नप्रदर्शनात्॥
महाफलविधेश्चैव पंक्तिपावनभोजनात्।
अपांक्तभोजनाद्दातुर्महानर्थप्रदर्शनात्॥
आमश्राद्धविधानस्य विना पिण्डैः क्रियाविधेः।
तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि॥
विद्वन्मतमुपादाय मम त्वेतत् हृदि स्थितम्।
प्राधान्यमुभयोर्यस्मात्तस्मादेष समुच्चयः"॥

इति। तदिमे श्लोकाः छन्दोगपरिशिष्टस्यान्तिमे खण्डे पठ्यन्ते। क्वचित् द्वितीयचतुर्थौ विहाय। गृह्यसूत्रभाष्ये भट्टनारायणेन च पठिताः। परिशिष्टप्रकाशकृता तु नारायणोपाध्यायेन छन्दोगपरिशिष्टस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्तिमाः कतितित् खण्डा न पठिताः न च व्याख्याताः। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम्। अत्रच, निमित्ततोब्राह्मणभोजनस्य पिण्डदानस्य चाननुष्ठानेऽप्युभयोः प्राधान्यं नानुपपन्नम्। असोमयाजिपक्षे दधिपयोयागवत्। फलश्रुतिश्चोभयत्राप्यस्ति। तदेवं न्यायोऽप्यनुगृहीतो भवति।

यच्च,—'नित्यश्राद्धादौ पिण्डनिषेधात् ब्राह्मणभोजनमात्रं प्रधानम्। निषेधोहि प्राप्तस्य, प्राप्तिश्चातिदेशात्, स चाङ्गानामेव,—इति। अङ्गे च पिण्डदाने फलश्रुतिरर्थवादएव। पिण्डदानमात्रविधिस्त्वङ्गभूतपिण्डदानात् कर्मान्तरम्'—इति शूल-

पाणिनोक्तम्। तत्र ब्रूमः। 'मासमग्निहोत्रं जुह्वति'—इति कौण्डपायिनामयने, अग्निहोत्रवत् जुह्वति इति वचनव्यक्त्या यथा नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य धर्म्मा अतिदिश्यन्ते, प्रधानश्च होमोयदग्नये च प्रजापतये च, इत्यादिः, यथा वा 'उद्भिदा यजेत'—इत्येवमादौ अव्यक्तयजतौ सौमिकधर्म्मा इव प्रधानाऽपि यजतयः प्रदिश्यन्ते, तयोरूपान्तराभावात्। तद्वदत्रापि स्यात्। प्रधानस्यातिदेशे न कश्चिदर्थः,—इति खल्वसौ न प्रदिश्यते। यथा चावोचाम,—महानर्थस्तस्य भवति,—इति कथमसौ न प्रदिश्येत।

अथ मन्यसे,—नासौ प्रधानस्यातिदेशः किन्त्वङ्गस्यैव। प्रधानं खल्वत्र जुहोतिना यजतिना च विहितम्। द्रव्यदेवते पुनरङ्गे एव प्रदिश्येते अङ्गान्तरवत्,—इति। एवन्तर्हि प्रकृतेऽपि श्राद्धचोदनया प्रधानं विहितम्,—इत्यङ्गमेवेतिकर्त्तव्यता प्रदेक्ष्यते। कथन्तर्हि नित्यश्राद्धादौ पिण्डदानस्य निषेधः? इतिकर्त्तव्यतानिषेधाभिप्रायेण,—इति गृहाण। इतिकर्त्तव्यतायाश्च निषेधात् पिण्डोपि न दीयते। उत्तरवेदेर्निषेधात् वैश्वदेवे सुनासीरीये च यथा न अग्निः प्रणीयते, तद्वत्। न हि विहितमपि इतिकर्त्तव्यताभिरनुपकृतमर्थाय कल्पते। यस्य चार्थोनास्ति, सोपि किमिति क्रियेत। अपिच। न चोदकएव प्रापयति, किन्तर्हि चोदनापि,—इत्यवोचाम। तस्मादुभयोः प्राधान्यपक्षे चोदकेन पिण्डोमा प्रापि। चोदनया तु प्राप्स्यते। तत्र, चोदनया प्राप्तः पिण्डः प्रतिषिध्यमानस्तदितरत् चोदनाप्राप्तं कर्त्तव्यमनुजानीते। सोयं पर्य्युदासोन निषेधः।

पिण्डदानमात्रविधिस्त्वङ्गभूतपिण्डदानात् कर्म्मान्तरम्,—इति यदुक्तम्। तत्र पृच्छामः। तस्य श्राद्धत्वमस्ति न वा? अस्ति चेत्, विफलः प्रयासः। कर्म्मान्तरञ्चैतदेवं न स्यात्। सति ब्राह्मणभोजने पिण्डदानमङ्गम्, असति तस्मिन् प्रधानमिति चेत्। न। रूपभेदाभावात्। यदेव खल्वस्य रूपमङ्गस्य तदेव प्रधानस्यापि। तच्चैवं सति, सति ब्राह्मणभोजने तदङ्गं विपरीतमन्यथा,—इत्यत्र न खलु कारणमस्ति। अपिच। एवमपि पिण्डदानस्य श्राद्धत्वमभ्युपगतं भवति। तथा चासतीव ब्राह्मणभोजने सत्यपि तस्मिन् प्रधानमेवैतत् स्यात्।

अस्तु तर्हि, पिण्डदानस्य श्राद्धत्वं नास्ति,—इति। तदपि नास्ति। यतः तत्रभवान् गृह्यकारः 'तत् श्राद्धम्'—इति सूत्रयन् पिण्डपितृयज्ञस्य श्राद्धत्वमाह। पिण्डप्रधानस्तु सः। पिण्डैरेव तत्र पितरइज्यन्ते। तस्मात्, पिण्डमन्तरेणैव ब्राह्मणभोजनादृतेपि श्राद्धनिष्पत्तिदर्शनात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे चोदयितव्यं भवति। द्वयोः समानत्वात्। समुच्चयपक्षः खल्वेवमुपोद्बलितोभवति। अथ, अनयोरेकतरस्यैव प्राधान्यमिति निर्बन्धः; पिण्डदानमात्रं तर्हि प्रधानमुच्यताम्। पिण्डदानएव तत्रभवतोगृह्यकारस्य महायत्नदर्शनात्। तथा मनुरपि।

"सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मतः।
अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपणं सुतैः" ॥

इति पिण्डदानस्य प्राधान्यमाह। सर्व्ववचनसामञ्जस्यकरणाभिमानिनान्त्वेतन्मनुवचनविरोधोदुष्परिहरः स्यात्। अस्माकन्तु नैष-

विरोधः। विभिन्नविषयत्वाद्वचनानाम्। यच्च,—पिण्डनिर्व्वपणं पित्रे दानमिति वर्णितम्। तदसङ्गतम्। यथाश्रुतार्थपरित्यागे हेत्वभावात्। पितृद्देश्यकदानमात्रस्यैव तदितिकर्त्तव्यतापत्तेश्च। 'अस्य',—इति करणाच्चैवमवगच्छामः।

"एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्"।

इति तस्यैव वचनान्तरदर्शनाच्चैवं गम्यते। 'न निर्व्वपति यः पिण्डम्'—इति चैवमादौ तथैव निर्दिश्यते। प्रमिद्धिश्चैवमनुग्रहीष्यते। तस्मादपवर्णितं तत्। तदेवं कस्यचित् पिण्डदानस्य कस्यचिच्च ब्राह्मणभोजनस्य प्राधान्ये स्वरसः,—इत्यतः कारणात् समुच्चयपक्षः प्रादुर्भवति। अतः एकतरप्राधान्यावेदकानि वचनानि न खल्वेतत्पक्षे चोदयितव्यानि भवन्ति। सोयमलङ्कारो-न दोषः। परेषां पुनरयं पर्य्यनुयोगोऽवर्जनीयः स्यात्। तथाचो-भयथा दर्शनम्। अन्वष्टक्यादौ तत्रभवान् गृह्यकारः पिण्डदानं महता प्रबन्धेनोपदिदेश, न ब्राह्मणभोजनम्। "अप्येकमाशये-द्विप्रम्"—इति च नित्यश्राद्धे कात्यायनश्चाह। तस्मात्, उभयं प्रधानम्। क्वचिद्विशेषवचनादेकैकम्। यथा पिण्डपितृयज्ञादौ, नित्यश्राद्धादौ च। सपिण्डीकरणादौ तूभयोः प्राधान्यं स्थितमेव। इत्यस्तु किं विस्तरेण॥ ०॥ ४०॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये द्वितीया खण्डिका॥

तृतीया खण्डिका ।

एवन्तावत् पार्व्वणश्राद्धप्रयोगोऽभिहितः । अथेदानीं तद्विकृतीभूतमेकोद्दिष्टं वक्तुं प्रतिजानीते,—

अथैकोद्दिष्टम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । अथ पार्व्वणश्राद्धानन्तरम् । एक-उद्दिष्टो यत्र, तदेकोद्दिष्टम्,—इति कर्म्मणोनामधेयम् । तदेतदादिकं श्राद्धजातं पार्व्वणेन विक्रियते । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा ज्ञायते । सपरिकराभिहिता प्रकृतिर्विकृतिरन्या,—इति तावन्मीमांसकसमयः । पार्व्वणश्चात्र सपरिकरमभिहितं न त्वेकोद्दिष्टादिकम्,—इति । अपिच । आवाहनादिकं तावदत्र निषेत्स्यते । न चाप्राप्तस्य निषेधः । न चात्र वचनात् प्राप्तिः । तस्मात् चोदकप्राप्तमावाहनादिकं निषिध्यते,—इति गम्यते । एतस्मात् कारणात् पश्यामः,—पार्व्वणस्य धर्म्माश्चत्र प्रदिश्यन्ते,—इति । दीक्षणीयादिषु 'अप्रयाजास्ताः'—इति निषेधस्यान्यथानुपपत्त्या तासु दर्शपौर्णमासधर्म्मप्रदेशोयथा । "उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने"—इति सूत्रणाच्चैवमवगच्छामः । पार्व्वणे खल्वक्षय्योदकं विहितं, तस्य स्थाने चात्रोपतिष्ठतामिति विदधत् पार्व्वणस्य धर्म्माणां प्रदेशमत्र बोधयति ।

तदिदमेकोद्दिष्टं द्विविधं भवति, प्रेतैकोद्दिष्टं प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टञ्च। तदुभयमिह लाघवार्थमेकेन ग्रन्थेनाभिधीयते। अतः प्रेतपदप्रयोगोऽत्र नोपदिष्टः। एवं खल्वसौ प्रत्याब्दिकेपि प्रसज्येत। कथं नु स मा प्रसञ्जि,—इति यदुभयसाधारणं तदेवोपदिष्टम्। प्रेतैकोद्दिष्टे तु शास्त्रान्तरात् प्रेतपदप्रयोगः स्यात्। तेन, प्रत्याब्दिकमप्येकोद्दिष्टमेव। न पुनरेतेन तद्विक्रियते। तस्मात्, तस्याप्येकोद्दिष्टतयैवोल्लेखोन त्वेकोद्दिष्टविधिकतया,—इति द्रष्टव्यम्। "अथैकोद्दिष्टं तत् त्रेधा भवति नवं मिश्रं पुराणञ्च"—इति शाखान्तरेपि प्रत्याब्दिकस्यैकोद्दिष्टत्वमुक्तं न त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम्,—इति।

गौड़ास्तु एतत्प्रकरणशेषे "एतत् प्रेतश्राद्धम्"—इति, एतत् खण्डिकापरिसमाप्तौ, "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात्; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्"—इति च सूत्रद्वयमधिकं पठन्तः, प्रेतैकोद्दिष्टमेवैतत् प्रत्याब्दिकेऽप्यस्यैव धर्म्मप्रदेशः,—इति मन्यमानाः प्रत्याब्दिकमेकोद्दिष्टविविधकतयोल्लिखन्ति। पाश्चात्यसूत्रग्रन्थे तु नैतत् सूत्रद्वयं पठ्यते। भाष्यकारैरपि चिरन्तनैर्न-पठितं न खल्वपि व्याख्यातम्। च्छन्दोगापरसूत्रेऽपि न तादृशं किञ्चित् पठ्यते। पारस्करोपि नैवं किञ्चित् सूत्रयाञ्चकार। कात्यायनएव सपिण्डीकरणात् परम्,—"अत ऊर्द्ध्वं प्रेतायान्नं दद्यात्; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्"—इति सूत्रयाम्बभूव। परमसावपि, "एतत् प्रेतश्राद्धम्"—इति नोवाच। यदापि तत् पठ्यते, तदापि प्रेतश्राद्धमिति प्रेतपदस्य, 'प्रेतायान्नं दद्यात्'—इतिवत्

प्रमीतोऽर्थः,—इति इयमेकेनैव ग्रन्थेनोच्यते,—इति न किञ्चिदनुचतम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

एकं पवित्रम् ॥ २ ॥

पार्व्वणवत् पवित्रबहुत्वप्राप्तौ, एकमित्यनेन तस्यैकत्वं विधत्ते। तदिदं न्यायमूलं सूत्रम्। तत्रोद्देश्यानां बहुत्वादर्थवत् पवित्रबहुत्वम्, अत्र तूद्देश्यस्यैकतया न खल्वर्थोऽस्तीति निवर्त्तते,— इति न्यायोऽत्र मूलम्। 'स्वयं कृता वेदिर्भवति'—इति उद्धननखननपरिलेखनानि यथा निवर्त्तन्ते। सौर्य्ये वा चरौ पेषणादीनि यथा लुप्यन्ते। तथा चोक्तम्। "अपिचाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियते तादर्थ्यात्"—इति। एककरणसाध्यं खल्वेकोद्दिष्टापूर्व्वमेककरणधर्म्मानेवाकाङ्क्षति,—इत्येकमेव पवित्रमत्रप्रदिश्येत। सौर्य्यचरोरपूर्व्वस्यैककरणसाध्यतया, प्रकृतौ दर्शपूर्णमासापूर्व्वस्य षट्करणसाध्यत्वेऽप्येकस्यैव करणस्य धर्म्मास्तत्र प्रदिश्यन्ते,—इति यथा।

वैकृतोवाऽयं विशेषोपदेशः स्यात्। सोयं श्रुत्या पदार्थं प्रापयति,—इति शीघ्रप्रवृत्तः चोदकं बाधते। चोदकेन हि विप्रकृष्टाधीतः पदार्थोऽन्वीयते,—इति विलम्बेनासौ पदार्थानतिदिशति। यथा वाजपेये सप्तदशशरावनैवारचरोरुपदेशात् चोदकप्राप्ता मुष्टिर्निवर्त्तते। यथा वा चित्रायां तण्डुलानामुपदेशात् चोदकप्राप्तात्रीहयोनिवर्त्तन्ते ;—व्रैहा अव्रैहाश्च तण्डुलाउपादातव्याः,—इति। साद्यस्क्रे च 'खलेवाली यूपो-

भवति'--इत्युपदेशात् चोदकप्राप्तः खादिरोनिवर्त्तते--खादिरो अखादिरो वा खलेवाली स्यात्,—इति। तद्वदत्रापि, 'एकं पवित्रम्'--इत्युपदेशात् प्राकृतं पवित्रबहुत्वं निवर्त्तते। किं कारणम्? प्रत्यक्षा हि श्रुतिः, परोक्षश्च चोदकः,—इति। अतएव,—अर्घ्यस्यैकत्वादेव पवित्रस्यैकत्वं प्राप्नोति,—इत्यस्यापि पर्य्यनुयोगस्यानवकाशः। न चाचार्य्योऽर्घ्यस्यैकत्वं सूत्रयित्वा पवित्रस्यैकत्वं सूत्रयाञ्चकार। कात्यायनोहि तथा सूत्रयति। एतेन, तद्दृष्ट्वा, 'एकोऽर्घ्यः एकं पवित्रम्'—इति यद्विपर्य्यस्य पठितं रघुनन्दनेन, तदनाकरम्। भाष्यकारैरपि चिरन्तनैः, 'एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः'—इति क्रमवदेवैतत् सूत्रद्वयं पठितम्। तथात्वेपि वा, अर्घ्यस्यैकत्वेऽपि, एकस्मिन्नेवार्घ्ये चोदकप्राप्तं पवित्रबहुत्वमदृष्टार्थं स्यादित्यधिकाशङ्कानिरासार्थमस्य सूत्रणं नानुपपन्नम्।

यच्चापरमुक्तम्,--अर्घ्यैक्यात् द्विदलरूपसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्रमिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवपरम्,—इति। तदपि न सुन्दरम्। यतो न्यायमूलं विशेषोपदेशपरं वा वचनम्। उभयथापि,--

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" ॥

इति स्वशास्त्रोक्तं विशिष्टमेव पवित्रं पार्व्वणवदत्रापि प्राप्नोति। 'यत्र कुत्रचित्'--इति व्याख्यवगतेश्चैवमवगच्छामः। "ततएव

वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते"—इति गृह्यसूत्रे, "पवित्रे स्थो-वैष्णव्यौ" इत्युपपत्त्यर्थां दललक्षणा तु,—

"आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु" ।

इति कात्यायनेनैव स्पष्टीकृता। अत्र तु तत्परिग्रहे न किञ्चित् कारणमस्ति। इतरथा पार्व्वणेप्येकदलं पवित्रं स्यात्। न चैवमिष्यते। द्विवचनान्तः खलु पवित्रशब्दोदलं लक्षयति, न त्वेकवचनान्तोऽपि। कथं ज्ञायते? "पवित्रे स्थोवैष्णव्यौ"—इति, "पवित्रे कुरुते"—इति चैवमादिषु तथा दर्शनात्। "अच्छिद्रेण पवित्रेण"—इति, "पवित्रमन्तरा कृत्वा"—इति चैवमादिषु तथाऽदर्शनाच्च। तदेवं द्विवचनमेवास्य लक्षणायां तात्पर्य्यग्राहकमित्यवधार्य्यते। तस्मात्, प्रमाणाभावान्नात्र दल-लक्षणा। प्रमाणान्तरविज्ञेयत्वात्तस्याः। तथा चोक्तम्।

"गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं विना।
आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत्॥
तात्पर्य्यञ्च स्वतोमुख्ये गौणार्थपरता पुनः।
प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावान्न सिध्यति" ॥

इति। तस्मात्,—एकं पवित्रमिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय,—इति रिक्तं वचः। एकोऽर्घ्यः,—इति एकः पिण्डः,—इति चैतयोरनर्थकत्वापत्तिश्चैवमवर्ज्जनीया स्यात्। तदनयोर्न्यायमूलत्वं विशेषविधित्वं वा अकामिनापि वाच्यम्। तत्सामान्यात् अस्यापि तथात्वमेवोच्यताम्। कृतमर्द्धजरतीयेन। यत्तु भार्गवनाम्ना वचनं पठन्ति,—

"पार्व्वणेषु तु सर्व्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृतम् ;
नैकोद्दिष्टे तु तत् प्रोक्तं पवित्रं द्विदलं नृप !" ॥

इति । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । अस्मच्छास्त्रे, "यत्र कुत्रचित्"—इति व्याख्यवगतेस्तद्विरोधेनैतस्यादरणासम्भवात् । स्वशास्त्रविरुद्धं खल्वपरशास्त्रं नादर्त्तव्यमिति परोक्तसमुच्चयवादिनोऽपि मन्यन्ते । तस्मात्,—पार्व्वणवदेव द्विदलरूपमत्र पवित्रमिति वाचस्पतिमिश्राद्युक्तमादरणीयम् ॥ २ ॥

एकोऽर्घ्यः ॥ ३ ॥

पूर्व्ववद्व्याख्यानम् । पवित्रस्यैकत्वविधानेऽपि तद्रहितमेवान्यदर्घ्यपात्रं स्यात्,—इतीमामधिकाशङ्कां निरसितुमिदं सूत्रं प्रवृत्तं । तदत्रैकोऽर्घ्यइत्यनेन प्राकृतयोर्द्वितीयतृतीयार्घ्ययोर्व्युदासं कृत्वा प्रथममवस्थापयति । तथाच, 'वैष्णव्यएककपालः'—इत्यत्र प्रथमोपस्थितत्वात् प्रथमकपालधर्म्मानुष्ठानवत् अत्रापि प्रथमपात्रधर्म्मानुष्ठानमिति । तस्मात्, चोदकप्राप्तं न्युब्जकरणमत्रापि कर्त्तव्यं भवति ।

यच्च,—संस्रवसमवनयनाभावात् प्रथमपात्राभावाच्च नात्रार्घ्यपात्रन्युब्जता,—इति वर्णितम् । तदसङ्गतम् । चोदकप्राप्तस्य विना वचनं वारयितुमशक्यत्वात् । संस्रवसमवनयनञ्च प्रतिपत्तिः,—इति तदभावोऽकिञ्चित्करः । संस्रवाः खल्वेवं प्रतिपाद्यन्ते । सेयं प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्याभावात् मा भवतु, कथं नु न्युब्जतापि न कर्त्तव्या । प्रकृतौ खल्वेतत् न्युब्जकरणमुप-

स्थितत्वात् प्रथमपात्रपर्य्यवसितं भवति। इह तु पात्रान्तराभावात् संशयोनास्ति। अतो यदेवात्र पात्रं तदेव न्युब्जं कर्त्तव्यम्। चोदको हि न पात्रं प्रापयति, किन्तु तस्य न्युब्जकरणमात्रम्। तत् कथं न क्रियेत। तदेवं वैकृतविशेषोपदेशपरत्वेप्यस्य, न्युब्जकरणं कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तं भवति। प्राकृतस्य प्रथमपात्रस्यावस्थानमनेनोच्यते,—इत्येतस्मिंस्तु पक्षे न किमपि चोदयितव्यं भवति।

ननु, 'पात्रं न्युब्जं करोति'—इति वचनात् न्युब्जकरणं पात्रार्थं गम्यते। वैकृतविशेषोपदेशपरत्वे तु सूत्रस्यैतन्निवर्त्तेत। नैषदोषः। वैकृतस्यापि पात्रविशेषस्य प्राकृतवत् संस्कारोपपत्तेः। चोदकोहि तत् प्रापयति। अपिच। नैतत् न्युब्जकरणं पात्रार्थं किन्त्वपूर्व्वार्थम्। कृतप्रयोजनं खल्विदानीं पात्रम्। न तेन संस्कृतेन किञ्चित् प्रयोजनम्। तदर्थञ्चेत् न्युब्जकरणं तदप्यनर्थकं भवति। न चार्थवत् शास्त्रामनर्थकं कर्त्तव्यम्। तस्मादपूर्व्वार्थं न्युब्जकरणं न पात्रार्थम्।

ननु पात्रार्थेपि न्युब्जकरणे अवश्यमदृष्टं कल्पयितव्यम्। सत्यं कल्पयितव्यम्। पात्रसंस्कारद्वारं तत्। तेन च प्रयोजनं नास्तीत्युक्तम्। तथाच, 'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इति श्राद्धार्थतामस्य ज्ञापयति। तस्मात् 'सक्तून् जुहोति'—इत्यादिवदिदमप्यदृष्टार्थं न द्रव्यार्थम्। तस्मात्,—नैवं विज्ञायते,—न्युब्जकरणेन पात्रं संस्कुर्य्यात्,—इति। कथं तर्हि? पात्रस्य न्युब्जकरणेनादृष्टं साधयेत्,—इति। न्युब्जकरणस्य पात्रसंस्कारक-

त्वेपि पात्रसंस्कारद्वारा अदृष्टार्थमेवैतदिति न किञ्चिदनुचितम् ॥ ३ ॥

एकः पिण्डः ॥ ४ ॥

पूर्व्ववद्वर्णनीयम् । तदत्र, पिण्डस्यैकत्वविधानादन्नप्रकारस्य न निषेधः । न ह्यसौ पिण्डः,—इत्यवोचाम । यत्तु पठन्ति,—

"एकोद्दिष्टे पिण्डमेकं विकिरन्तु न कारयेत्" ।

इति । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । अतिदेशागतस्य विकिरस्य वारयितुमशक्यत्वात् । समुच्चयरसिकास्तत्त्वकारादयस्तु, वचनमेतदजानन्तएवात्र विकिरमभ्युपगच्छन्तीति श्लिष्यति ॥ ४ ॥

नावाहनम् ॥ ५ ॥

तत्र पितॄणामावाहनं यद्विहितं तदत्र न कर्त्तव्यम् । तत्रैष सांशयिकोऽर्थः । किं श्राद्धसंवन्ध्यावाहनमनेन निषिध्यते, पिण्डदानसंबन्धि वा ?—इति । तत्र, "नावाहनं नाग्नौकरणम्" इति निषेधयोः पौर्व्वापर्य्यादग्नौकरणपूर्व्वकालीनं प्रधानसंवन्धि श्राद्धसूत्रोद्दिष्टं श्राद्धार्थावाहनमेव निषिध्यते, न त्वप्रधानसंबन्धि पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डार्थावाहनम्"—इति तत्त्वकृतः । तदसङ्गतम् । 'एकः पिण्डः'—इत्यभिधाय, आवाहननिषेधात् पिण्डार्थावाहनस्यैवायं निषेधो न प्रधानार्थस्य,—इति वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

प्रधानार्थस्यैव निषेधो न त्वङ्गार्थस्य,—इत्यस्यामपि कल्प-

नायां प्रमाणं न पश्यामः। उपदेशातिदेशकृतोऽपि विशेषो-नास्ति। चोदकः खल्वत्र सर्व्वं प्रापयति। चोदकप्राप्तस्यैव निषेधो न तूपदिष्टस्य,—इति वा किं न वर्ण्यते। तस्मात् न किञ्चिदेतत्। अङ्गसंबन्धिनश्चावाहनस्य बाधेनोपपत्तौ संभवन्त्यां न पुनः प्रधानसंबन्धिनोऽपि 'बाधः,—इत्यपि शक्यं कल्पयितुम्। अस्तु तर्हि पिण्डार्थावाहनस्यैवायं निषेधोन प्रधानार्थस्य,—इति। न,—इत्युच्यते। चोदकप्राप्तस्य खल्वयं निषेधो न वचनप्राप्तस्य। वचनञ्चैतत् निषेधति। न च निषेधतोवचनस्य कश्चिदतिभारो-ऽस्ति। तस्मात् विनिगमनाविरहात् अग्नौकरणपूर्व्वकालीनस्यैव पिण्डार्थावाहनस्याप्ययं निषेधः,—इत्यास्थेयम् ॥ ५ ॥

नाग्नौकरणम् ॥ ६ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषदानाभावात् हुत-शेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेत् पृथिवीत्यादिसूत्रप्राप्त-पात्रालम्भनस्यापि बाधः, आनन्तर्य्याभावादमृतत्वाभावादमृत-मितिमन्त्रलिङ्गविरोधाच्च,—इति रघुनन्दनः। नैतदेवम्। कस्मात्? 'गुणलोपे च मुख्यस्य'—इति सिद्धान्तविरोधात्। क्रमोहि पात्रालम्भं गुणभावेनोपकरोति। न च गुणानुरोधात् पदार्थएव न कर्त्तव्योभवति। गुणोहि नाम स भवति, यः पदार्थस्योपकारे वर्त्तते नापकारे। स खल्वयं क्रमोगुणभूतोन पदार्थं निवर्त्तयितुमुत्सहते। चोदकोहि पदार्थं प्रापयति। नासौ गुणस्यानुरोधादुत्स्रष्टव्यइति।

यथा महापितृयज्ञे विहितासु धानासु यदि चोदकप्राप्तोऽवहन्तिः क्रियते, धानात्वं विहन्येत ;—सक्तवोहि तदा भवेयुः। यदि वा न क्रियेत, चोदकप्राप्तोगुणोऽस्य लुप्येत. शक्यते हि स कर्त्तुम्। तस्मात्, यथा धानात्वस्य न विघातः यथा च चोदकप्राप्तस्य न लोपः तथा क्रियते,—पूर्व्वं हन्तिं कृत्वा पाकः क्रियते, ततोहि धानाभवन्ति। एवं धानात्वं न विहनिष्यते चोदकश्चानुग्रहीष्यते,—इति। विपर्य्यासे हि क्रममात्रं न कृतं भवति, पदार्थस्तु न निवर्त्तते,—इति दशमाध्याये सिद्धान्तितम्। तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्। तथा चोक्तम्। "अर्थेन च विपर्य्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात्"--इति।

अपिच। क्त्वा हि पूर्व्वकालतामाचष्टे, न त्वानन्तर्य्यम्,—इति शास्त्रतात्पर्य्यविदां समयः। तत्रैवं सति, हुतशेषदाने पात्रालम्भनपूर्व्वकालतां क्त्वाप्रत्ययोबोधयति, न पात्रालम्भे हुतशेषदानानन्तर्य्यम्। तदेवं हुतशेषदानएव पात्रालम्भनपूर्व्वकालता गुणोभवति, न तु पात्रालम्भेपि हुतशेषदानानन्तर्य्यम्। प्रमाणाभावात्। इतरथा, उत्तानं पात्रं कृत्वा दक्षिणा दातव्येति स्वयं वर्णितत्वात् संस्रवसमवनयनाभावेन न्युब्जकरणाभावस्य चाभ्युपगमात् दक्षिणाप्यत्र न देया स्यात्। दीयते च। 'आर्द्रारहिते बोधने मन्त्रान्तरस्यानुपदेशात् तद्युक्तमन्त्रः प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते'—इति भवानेवाह। तत् किमिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् बाधं वर्णयति,—इति न खल्ववधिगच्छामि।

परमार्थतः पुनरत्र मन्त्रलिङ्गविरोधोनास्ति। अन्नसंस्काराथः

खल्वयं जपोऽन्ने चेयममृतबुद्धिः संस्कारार्था,—इति ह्यवोचाम । एवं खलु तत् स्तूयते,—इति नैष दृष्टमर्थं वदति । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । यत्तु प्रचेतोनाम्ना वचनं पठ्यते,—"नावाहनं नाग्नौकरणं न पात्रमालभ्य जपति"—इति । तत् तदुक्तप्रयोगविषयमस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयं वा ॥ ६ ॥

नात्र विश्वेदेवाः ॥ ७ ॥

ऋजुरक्षरार्थः ।

"यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे ।
आसुरं तद्भवेत् श्राद्धं वृषलं मन्त्रवर्ज्जितम्" ॥

इति वचनं बह्वृचविषयम् । तत्परिशिष्टोक्तत्वात् । महायशास्तु,—"असपिण्डीकृतैकोद्दिष्टविषयमेतत् सपिण्डीकृतानां विश्वेदेवाभावात्"—इत्याह । तदसङ्गतम् । इदं हि पूर्व्वमुक्तम् ।

"नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्ऋतून् ।
अतः परं पुराणं स्यात् त्रिविधं परिकीर्त्तितम्" ॥

इति । तस्मात् बह्वृचानामपि नवसंज्ञके दशाहपर्य्यन्तक्रियमाणे पुराणसंज्ञके च सपिण्डनोत्तरं क्रियमाणे एकोद्दिष्टएव विश्वेदेवाभवन्ति, न नवमिश्रसंज्ञकेषु मासिकेषु,—इति । अस्माकन्तु न कुत्राप्येकोद्दिष्टे विश्वेदेवाः सन्तीति ॥ ७ ॥

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ८ ॥

पार्व्वणे, तृप्ताः स्थ,—इति तृप्तिप्रश्नः । सोऽत्र न भवति ।

किन्त्वत्र, स्वदितम्,—इति तृप्तिप्रश्नः कर्त्तव्यः। योग्यत्वात् सुस्वदितमित्युत्तरम् ॥ ८ ॥

उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने ॥ ९ ॥

अक्षय्यमस्तु,—इत्यक्षय्यशब्दस्थाने, उपतिष्ठताम्,—इति वक्तव्यम्। अस्तुपदमप्यर्थान्निवर्त्तते। "प्रेतायाक्षय्यमस्तु"—इति ब्रह्मपुराण वचनम्,—

"ततोवदेत् पुनर्धीमानक्षय्यमुपतिष्ठताम्"।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनञ्च तत्तत्प्रयोगविषयम्। तदत्राक्षय्य-स्थानमात्रे, उपतिष्ठतामिति विधानात् "सर्व्वत्रार्घ्यादौ उप-तिष्ठतामित्यनेनोत्सर्गः"—इत्यसङ्गतैषा कल्पना। यच्च,—

"प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्"।

इति शातातपवचनम्। तत् तदुक्तप्रयोगविषयम्। बह्वृचानां प्रेतश्राद्धे चोपतिष्ठतामित्यनेनोत्सर्गस्तत्परिशिष्टे लिखितः। एत-दजानानएव शूलपाणिराश्वलायनीयानामपि हविस्त्यागवाक्ये स्वधापदमिच्छति।

"प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम्"।

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टान्तरेपि प्रेतश्राद्धेषु स्वधाप्रयोगोनिषिद्धः। अस्माकन्तु प्रेतश्राद्धे स्वधापदस्य निषेधाभावात् तेनैवोत्सर्गः। "स्वधाकारः पितृणाम्"—इत्यत्र पितृपदं प्रमीतमात्रपरम्। इतरथा प्रेतश्राद्धे त्यागप्रकारस्यानुपदेशादनध्यवसायः ऋष्यशृङ्गोऽपि।

"न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके" ।

इत्यत्र दशाह्निकग्रहणं कुर्व्वन्नन्यत्र स्वधाप्रयोगमनुजानाति । समुच्चयरसिको रघुनन्दनस्तु, शातातपवचनोक्त 'उपतिष्ठताम्'—इत्यनेनोत्सर्गप्रसङ्गाद्विभ्यत् एकोद्दिष्टप्रकरणे तद्वचनस्य 'उपतिष्ठताम्'—इति प्रतीकमपह्नुवानः, प्रेतश्राद्धे संबन्धोल्लेखाभावसाधकरूपेण, 'प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेत्'—इति पूर्व्वप्रतीकमात्रं लिलेख । सोयमेकस्यैव वचनस्य स्वाभिमतमंशं प्रमाणयति, स्वानभिमतञ्चांशमपह्नुते,—इति किमत्र ब्रूमः ॥ ९ ॥

अभिरम्यतामिति विसर्गः ॥ १० ॥

वाजे वाजे,—इति मन्त्रेण पार्व्वणे विसर्जनमुक्तम् । अत्र तु, 'अभिरम्यताम्'—इत्यनेन तत् कर्त्तव्यम् । योग्यत्वात् 'अभिरतोस्मि'—इति, 'अभिरताः स्म'—इति वा प्रतिवचनं द्रष्टव्यम् । यच्च,—

"प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।
स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम्" ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टवचनात् 'अभिरम्यताम्'—इति विसर्गः प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टविषयः । प्रेतैकोद्दिष्टे तु 'स्वस्त्यस्तु'—इत्यनेनैव विसर्गः,—इति श्रीदत्तादिभिर्वर्णितम् । तदसङ्गतम् । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टस्य बह्वृचपरतयाऽस्मत्प्रयोगपरत्वाभावात् । अस्मत्सूत्रकारेण विशेषस्यानुपदेशाच्च ।

तदेवं सूत्रितविशेषव्यतिरेकेणान्यत् सर्व्वं पार्व्वणवदेव कर्त्तव्यं

भवति। चोदकोहि तत् प्रापयति। यच्च प्रचेतोनाम्ना वचनं पठन्ति। "नाशिषः प्रतिगृह्णीयात्"—इति। तदपि तदुक्त प्रयोगविषयम्। इतरथा प्रत्यान्दिकैकोद्दिष्टेष्वेतन्न स्यात्। इष्यते च। तस्माद् यथोक्तमेवास्तु। "स्वधोच्यतामिति वाचं विसृजेत्"—इत्याश्वलायनवचनमपि बह्वृचमात्रविषयम्। तदत्रैकोद्दिष्टे मन्त्रस्योहापोहेषु अभिलापवाक्ये च बहु वक्तव्यमस्ति। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यते॥ १०॥

अथ सपिण्डीकरणम्॥ ११॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः। समानः पिण्डोयस्य, असौ सपिण्डः प्राप्तपितृलोकोभण्यते। तस्य हि पिण्डः समानः साधारणोभवति। कथम्? सपिण्डीकरणात् परतः खल्वयं पार्व्वणभाग्भवति। तत्र च पितामहादिभिः सममस्य पिण्डदानं भवति। तदानीञ्च यदस्मै दास्यते मात्रादीनामपि तत्र भाग इति। सोयं पिण्डो न परमस्यैव। समानोहि स मात्रादीनां भवति। तेषामपि तत्र भोगस्याविशेषात्। पूर्व्वञ्च सपिण्डकरणात् न पितामहादिभिः समानोऽस्य पिण्डोभवति, न वा तत्रान्यस्य भोगइति। तस्मादसपिण्डस्य सपिण्डस्य करणं सपिण्डीकरणमिति कर्म्मणोनामधेयम्।

पार्व्वणमेकोद्दिष्टञ्चाभिधायैतस्याभिधानात् पार्व्वणैकोद्दिष्टाभ्यामेतद्भिद्यते,—इत्यवगच्छामः। स्मरन्ति च।

"श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्व्वीत सहपिण्डताम् ।
तयोः पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्" ॥

इति ॥ ११ ॥

अथास्य कालमाह,—

पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा ॥ १२ ॥

पूर्णे संवत्सरे मृततिथावेव । कथं ज्ञायते ?

"पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवासरे" ।

इत्युशनसोक्तेः । यच्च,—

"ततः सपिण्डीकरणं वत्सरात् परतः स्थितम्" ।

इति भविष्यपुराणवचनम् । तत्, यस्यां तिथौ मृतस्तां तिथिमादाय वर्षगणनया बोध्यम् । आचार्य्यस्तु प्रायणतिथिमवधिं कृत्वा तत्परवर्त्तिनीं तिथिमादाय वर्षगणनामभिप्रयन् 'पूर्णे संवत्सरे'— इत्याह । एतदभिप्रायेणैव,—

"पितुः पितृत्वप्राप्त्यर्थं पूर्णे संवत्सरे सुतः ।
मृताहात् परतः कुर्य्यात् सपिण्डीकरणं बुधः ॥

इति वचनमुपपद्यते । कथं नाम ? मृताहात् मरणदिनात् परतःपरां तिथिमादाय वर्षगणनया संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणम्— इति । शूलपाणिस्त्वमुमर्थमपर्य्यालोच्य विरोधभिया वचनमेतदनाकरमाह ।

षण्मासे,—इत्यपरः कालः। एकवचनसंयोगादेकएवायं कालः। पूरणप्रत्ययश्चात्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः। तेन षष्ठमासे इत्यर्थः सिद्धोभवति। अत्रापि मृततिथिरेव कालोबोद्धव्यः। त्रिपक्षे,—इत्यन्यः कालः। अयमपिकालोमृततिथिरेवावधार्य्यते। किं कारणम्? पूर्णसंवत्सरादिसाहचर्य्यादयमपि चान्द्रएवावगम्यते। गणना चास्य तद्वदेव प्रायणतिथिमवधिं कृत्वा तत्परवर्त्तिनीं तिथिमारभ्य,—इति। वाशब्दोविकल्पार्थः। अत्रच,—

"वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत्।
स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति"॥

इत्युशनोवचनात् संवत्सरमध्ये वृद्धिसम्भावनायामेव षण्मासत्रिपक्ष-कल्पाविति केचित्। नैतदस्माकं भवति। कस्मात्? यस्मादत्र भवान् सूत्रकारः 'पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा'—इति सूत्रयित्वा, 'यदहर्वा वृद्धिरापद्येत'—इति विकल्पेन पृथगेव सूत्रयति, ततोऽवगच्छामः—विनापि वृद्धिसम्भावनामेतौ कल्पौ भवतः,—इति।—सोऽयं तुल्यवद्विकल्पः,—पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा कुर्य्यात्, यदहर्वृद्धिरापद्येत तदहर्वा कुर्य्यादिति। कुतः? उभयत्रैव वाशब्दोपादानात्॥ १२॥

यदहर्व्वा वृद्धिरापद्येत॥ १३॥

वृद्धिरभ्युदयो मङ्गलमित्यनर्थान्तरम्। तच्च पूर्त्तादन्यदभिधीयते। कथं ज्ञायते? "वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत्"—इति गृह्यसूत्रे

तत्रैव वृद्धिपदप्रयोगात् । वृद्धिः पुरुषसंस्कारः,—इति भट्ट-नारायणः । वृद्धिराशास्यमानं पुंसवनादिकं कर्म्म इत्यपरे ।

स्मृतिशास्त्राख्यनिबन्धे तु, तरुतड़ागसेत्वादिप्रतिष्ठायामप्य-पकर्षो यत्र देशजात्यात्मव्यापत्तिशङ्का स्यादित्युक्तम् । तथा पैठीनसिः ।

"त्रिपक्षोऽग्निमतः कालोवृद्धौष्टापूर्त्तकर्म्मसु ।
सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् पूर्णे संवत्सरेऽपि च" ॥

इतीष्टापूर्त्तकर्म्मस्वपकर्षमभिधत्ते । यदहर्यस्मिन्नहनि वृद्धिरुक्त-लक्षणा आपद्येत आगच्छेत् तदहः सपिण्डीकरणमितिगतेन तदहश्चत्वार्य्युदकपात्राणि इत्यनागतेन वा सम्बन्धः । अत्र च वृद्ध्यागमनिमित्तेनापकर्षविधानात् वृद्धिकालबाधोनानुमत इत्या-चार्य्यस्याभिप्रायो लक्ष्यते । तथा शाट्यायनिः ।

"प्रेतश्राद्धानि सर्व्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।
अपकृष्य प्रकुर्व्वीत कुर्य्यान्नान्दीमुखं ततः" ॥

इति । एवञ्च वृद्धिपूर्व्वदिने सपिण्डीकरणापकर्षोऽर्थात् सिध्यति । अतएवोशना

"पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकेमृतवासरे ।
आधानाद्युपसंप्राप्तावितत् प्रागपि वत्सरात्" ॥

इत्याधानाद्युपसंप्राप्ताविति समीपार्थमुपशब्दं प्रयुक्तवान् । अतएव सैषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्येत ततः प्रागेवापकृष्य सपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखसंज्ञितं श्राद्धं कुर्य्यादिति हेमाद्रिः । आपद्येत सन्निहिता भवतीति श्राद्धविवेकः । यदि आपद्येतेत्यस्य

सन्निहितेत्यर्थो न स्यात् तदा वृद्धावित्यनेनैव कृतार्थता स्यात्, अतः सन्निहितं तद्दिनाव्यवहितपूर्व्वदिनमेव ग्राह्यमित्याचार्य्य-चूड़ामणिप्रभृतयः। यत्तु पुलस्त्यः—

"निरग्निकः सपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्म्मतः।

पूर्णे संवत्सरे कुर्य्याद् वृद्धिर्वा यदहर्भवेत्" ॥

इति यदहर्वृद्धिर्भवेत् तदहः सपिण्डीकरणमभिधत्ते। तदा-कस्मिकपुत्रजन्मादिरूपवृद्धिविषयमित्यदोषः। अतएव वृद्धिदिने तत्पूर्व्वदिने वा अपकर्ष इति श्रीदत्तः। वृद्धिदिन एवेति वाचस्पतिः। अन्तरा वृद्धिनिश्चये पूर्व्वदिने आकस्मिकवृद्धौ वृद्धि-दिने इति तु युक्तमुत्पश्यामः। एवञ्च कृते सपिण्डीकरणे दैवात् परदिने वृद्धेरभावे तस्यायथाकालकृतत्वात् विहितकाले पुनः सपिण्डीकरणमावर्त्तनीयम्।

"प्रेतसंस्कारकर्म्माणि यानि श्राद्धानि षोड़श।

यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा मुच्यते ततः" ॥

इति लघुहारीतवचनात्।

"अकाले चेत् कृतं कर्म्म काले तस्य पुनः क्रिया"।

इति विद्याकरधृताच्च। न च वृद्धिनिश्चयेन कृतत्वान्न पुनरावृत्ति-रिति वाच्यम्। वृद्धिनिश्चयस्यानिमित्तत्वात् निमित्तस्य चा-सम्पत्तेः। स्मृतिसागरे वृहस्पतिः।

"प्रत्यवायोभवेद् यस्मिन्नकृते वृद्धिकर्म्मणि।

तन्निमित्तं समाकृष्य पित्रोः कुर्य्यात् सपिण्डनम् ॥

प्रत्यवायाश्रया वृद्धिः पुनश्च निपतेद् यदि ।
प्रेताब्दे सापि कर्त्तव्या नान्यत् कर्म्म कदाचन ॥
व्रतोद्वाहप्रतिष्ठादियज्ञदानव्रतानि च ।
न कुर्य्यात् सावकाशानि आकृष्टेऽपि सपिण्डने" ॥

प्रथमं व्रतपदमुपनयनपरम् । विवाहसाहर्य्यात् । द्वितीयमनन्तादिव्रतपरम् । यज्ञदानसाहर्य्यात् ।

तदत्र निरवकाशव्रताद्यर्थमपकर्षे कृतेऽपि तदब्दे सावकाशव्रतादिकरणनिषेधात् तेषामपकर्षनिमित्तता नास्तीति सुव्यक्तमवगम्यते । न च—

"सपिण्डीकरणं यत्र समाकृष्टं समासिकम् ।
तत्राप्यब्दं न कुर्व्वीत यज्ञोद्वाहव्रतानि च" ॥

इति स्मरणात् व्रतोद्वाहयोर्निरवकाशयोरप्यपकर्षनिमित्तता नास्त्येवेति वाच्यम् । पूर्व्ववचनैकवाक्यतयैतस्य सावकाशव्रतोद्वाहविषयत्वात् । अन्यथा तत्र सावकाशानीत्यस्यानर्थकत्वापत्तेः । अतएव व्रतविवाहचूड़ादिष्वप्यकर्षोयुक्तः अन्यथा कालातिक्रमादिति वर्षमुखीप्रभृतयः । यत्तु अनावश्यकस्येष्टापूर्त्तादेरपकर्षनिमित्तता नास्ति आवश्यकनिमित्तेन त्वपकर्षे कृते अनावश्यकमिष्टापूर्त्तादिकमपि वत्सरमध्ये कर्त्तुमर्हतीति शूलपानिरघुनन्दनाभ्यामुक्तम् । तदुक्तवचनानवलोकनेन ।

"सहपिण्डक्रियां कृत्वा कर्य्यादभ्युदयं ततः ।
तथैव काम्यं यत्कर्म्म प्रथमाद्वत्सरादृते" ॥

इति तद्धृतलघुहारीतवचनविरोधोपि तयोरपरिहार्य्यः स्यात्। तद्वचनस्य ह्ययमर्थः। सहपिण्डक्रियां कृत्वा अभ्युदयं काम्यं च कर्म्म कुर्य्यात्। प्रथमं वत्सरं विना। कृतेऽपि सपिण्डीकरणे प्रथमवत्सरे अभ्युदयं काम्यं कर्म्म न कुर्य्यात्। काम्यसाहचर्य्यादभ्युदयपदं सावकाशाभ्युदयपरम्। पूर्व्वोक्तबृहस्पतिवचनेन सपिण्डनानन्तरं सावकाशानामेवोद्वाहादीनां वर्षमध्ये करणनिषेधात्। अतएव संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं कृत्वाऽभ्युदयं कन्यापुत्रविवाहादिलक्षणं, तथा काम्यं त्रिवर्गसम्पादकञ्च यत्कर्म्म, तदपि कुर्य्यात्। तत्रापवादमाह प्रथमाद्वत्सरादृते इति। प्रेतवर्षमध्ये पुनराकृष्य सहपिण्डक्रियां कृत्वाऽपि सावकाशिकमाभ्युदयिकं काम्यञ्च यज्ञदानव्रतादिलक्षणं न कुर्य्यादिति स्मृतिसागरः।

मृतमातृकस्य पुत्रस्य चूड़ान्तसंस्कारं कुर्व्वता च पित्रा तदर्थं पुत्रमातुः सपिण्डनं नापकर्ष्टव्यम्। तथा च स्मृतिसागरे वृद्धवशिष्ठः।

"मृतमातृकपुत्रस्य पिता संस्कारमाचरेत्।
अपकृष्य न कर्त्तव्यं पुत्रमातुः सपिण्डनम्" ॥

इति।

"जातकर्म्मादि चूड़ान्तं किन्तु कुर्व्वीत नाधिकम्।
महागुरुनिपाते तु यस्मात्तत्र सुतोऽशुचिः" ॥

इति च तत्रैव वचनान्तरम्। न च जातकर्म्मादिचूड़ान्तसंस्कार-

कलापोऽपि कथं कर्त्तव्यः, तत्रापि सुतस्याशुचित्वाविशेषादिति-वाच्यम्।

"शिशोः पञ्चाब्दपर्य्यन्तं नाशौचं नैव पातकम्।
न चास्य राजदण्डोऽस्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते" ॥

इति वृद्धमनुवचनेन तदानीं तस्याशौचाभावात्। यच्च स्मरन्ति,—

"जाते पुत्रे तु पुत्रस्य माता यदि विनश्यति।
तन्मातरमसंस्कृत्य न संस्कुर्य्यात् पिता सुतम् ॥
न स्यात् यद्यपि तन्मातुर्वृद्धिश्राद्धे प्रवेशनम्।
तथाप्यवश्यं संस्कार्य्या महागुर्व्वी हि सा शिशोः" ॥

इति। तच्च भोजदेवादिभिर्महानिबन्धकारैरलिखितत्वात् निर्मूल-मिति स्मृतिसागरः। तस्य समूलत्वे तु विधिप्रतिषेधसन्निपाता-द्विकल्पएव मन्तव्यः।

तदेवमस्माकं चत्वारः सपिण्डीकरणकालाः—पूर्णः संवत्सरः, षण्मासास्त्रिपक्षोवृद्धिश्चेति। ते खल्विमे कालाः साग्निनिरग्नि-साधारणा भवन्ति। वाक्याद्विशेषानवगमात्।

अत्र च, सपिण्डीकरणस्यापकर्षविधानादेव तत्पूर्व्वमासिका-नामप्यपकर्षः सिध्यति। अग्निषोमीये पशौ प्रयाजस्यापकर्ष-विधानात् प्रयाजान्तकर्म्मकलापस्यापकर्षः,—इति यथा। तथा-चोक्तम्। "तदादि वाऽभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यात्"—इति। तथा च,—

"सपिण्डीकरणं यत्र समाकृष्टं समासिकम्"।

इति स्मरन्ति। तथा गर्गः।

"तस्यैवाकृष्य कुर्व्वीत मासिकञ्च सपिण्डनम्"।

इति। तथा चतुर्वर्गचिन्तामणौ शाट्यायनिः ;

"प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा।

अपकृष्यापि कुर्व्वीत कर्त्तुं नान्दीमुखं द्विजः" ॥

इति मासिकानां सपिण्डीकरणस्य चापकर्षमुपदिशति। विज्ञानेश्वरस्त्वेतदविज्ञाय, मासिकानि सपिण्डनादूर्द्धं स्वकालएव कार्य्याणि, अपकर्षस्त्वनुकल्पः,—इत्याह। निषेधमप्याह गोभिलपरिशिष्टम्।

"श्राद्धानि षोड़शादत्त्वा नैव कुर्य्यात् सपिण्डनम्"।

इति। गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजातः। तथा लौगाक्षिः।

"श्राद्धानि षोड़शापाद्य विदधीत सपिण्डनम्"।

इति। आभ्यां यत् षोड़शश्राद्धेभ्यः परतः सपिण्डीकरणमुक्तं, तत्—

"द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकाब्दिके।

श्राद्धानि षोड़शैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः" ॥

इति व्यासाद्युक्तकल्पे बोद्धव्यम्। तत्रैव कल्पे सपिण्डीकरणस्य तत्रानन्तर्भावात्।

"द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा।

सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोड़शम्" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्ते तु कल्पे षोड़शश्राद्धेष्वेव सपिण्डीकरणमन्तर्भवति। पूर्व्वकल्पे, द्वादशाहे क्रियमाणमूनमासिकमिति द्रष्टव्यम्। तथा च गोभिलपरिशिष्टम्।

"मरणात् द्वादशाहे स्यान्मासूने वोनमासिकम्" ।

इति । गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजातः । तदस्माकं द्वावप्येतौ कल्पौ भवतः । द्वयोरेवास्मत्परिशिष्टानुमतत्वात् ।

यदा त्वपकृष्य षोड़शश्राद्धानि सपिण्डीकरणञ्च करोति, तदा सपिण्डीकरणात् परं पुनरपि षोड़शश्राद्धानां यथाकालमनुष्ठानं कर्त्तव्यं प्रेतशब्दोल्लेखस्तु तत्र न करणीयः । तदाह कात्यायनः ।

"द्वादशाहेऽथ सर्व्वाणि संक्षेपेण समापयेत् ।
तान्येव तु पुनः कुर्य्यात् प्रेतशब्दं न कारयेत्" ॥

इति । कालमाधवीये गोभिलपरिशिष्टम् ।

"यस्य संवत्सरादर्व्वाक् विहिता तु सपिण्डता ।
विधिवत्तानि कुर्व्वीत पुनः श्राद्धानि षोड़श" ॥

इति । गोभिलस्यैतदिति माधवाचार्य्यः । तत्रैव गालवः ।

"अर्व्वाक् संवत्सराद् यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।
षोड़शानां द्विरावृत्तिं कुर्य्यादित्याह गौतमः" ॥

इति । षोड़शानां द्विरावृत्तिश्चैकादशाहसपिण्डनपक्षे । तत्रोनमासिकस्य कालासत्त्वात् अन्यपक्षे तु यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । तथा च कार्ष्णाजिनिः ।

"अर्व्वागब्दाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं भवेत् ।
तदूर्द्ध्वंमासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः" ॥

इति । मदनरत्ने अङ्गिराः ।

"यस्य संवत्सरादर्व्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।
मासिकञ्चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरम्" ॥

इति । पैठिनसिः ।

"सपिण्डीकरणादर्व्वाक् कुर्व्वन् श्राद्धानि षोड़श ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्य्यात् सर्व्वाणि तानि तु ॥
सपिण्डीकरणादूर्द्धं यदा कुर्य्यात्तदा पुनः ।
प्रत्यब्दं योयथा कुर्य्यात्तथा कुर्य्यात् न तान्यपि" ॥

इति । तदेवं व्यासाद्युक्तकल्पेऽपकर्षपक्षे यथासम्भवं षोड़शश्राद्धानां द्विरावृत्तिर्नियता । प्रत्याब्दिकवच्चामीषां पुनः करणम् । छन्दोगपरिशिष्टोक्ते तु कल्पे मासिकानां पुनरनुष्ठानं न नियतम् । एकोद्दिष्टविधानेन चैषां पुनरनुष्ठानं भवति न प्रत्याब्दिकवत् । तथा च च्छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः ।

"सपिण्डीकरणादूर्द्धं न दद्यात् प्रतिमासिकम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः" ॥

इति । 'न दद्यात् प्रतिमासिकमेकोद्दिष्टविधानेनेति संबन्धाद्दद्यादित्याह शौनक इत्यनेनैकोद्दिष्टस्यैवापकृष्टसपिण्डीकरणादूर्द्धं विकल्पो दर्शितः'—इति शूलपाणिप्रभृतयः । यत्तु, स च विकल्पोऽप्राप्तप्रेतभावविषयइति शूलपाणिः ; यच्च,—अप्राप्तप्रेतभावविषयवत्क्रमपतितमासिकविषयोपीति मन्तव्यमिति रघुनन्दनश्चाह । तदुभयमपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम् । वृद्धिनिमित्तेन त्वपकर्षे वृद्धेरर्व्वागेव पुनरपकृष्य षोड़शश्राद्धानां पुनरनुष्ठानम् । यथा कार्ष्णाजिनिः ।

"सपिण्डीकरणादर्व्वागपकृष्य कृतान्यपि ।
पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात्" ॥

इति। निषेधमाह कात्यायनः ।

"निर्वर्त्त्य वृद्धितन्त्रन्तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।
अयातयामं मरणं न भवेत् पुनरस्य तु" ॥

इति ॥ १३ ॥

अथेदानीमितिकर्त्तव्यतायां योविशेषः, सोऽभिधीयते,—

तदहश्चत्वार्य्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा ॥ १४ ॥

तदहस्तस्मिन्नहनि, तिलगन्धोदकसहितानि चत्वार्य्यर्घ्यपात्राणि पूरयित्वा। तथाच भविष्यपुराणम् ।

"गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्" ॥

इति। गन्धोऽत्र वैकृतोविशेषः। तद्विशेषात् प्राकृतस्य तिलोदकस्य निवृत्तिं मा प्रशाङ्क्षीदिति 'सतिलगन्धोदकानि,'—इत्याह। पवित्रन्तु न निवर्त्तते। कथं कृत्वा ? प्राकृतानि पात्राण्यनूद्य तत्र चतुष्टं सतिलगन्धोदकत्वञ्च वैकृतोविशेषइहोच्यते। पात्राणि च तत्र पवित्रान्तर्हितानि भवन्ति। तस्मात् पात्रस्य विशेषः पवित्रान्तर्हितत्वमत्रापि भवत्येव। न चेदेवम्, यज्ञियवृक्षचमसत्वादिकमपि तद्विशेषोऽत्र न स्यात्। इष्यते च। तस्माद्यथोक्तमेवास्तु।

तदत्र, पात्राणां चतुष्टविधानात् मातामहपक्षोऽत्र न भवति। तथा च च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"कर्षूसमन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोड़शम् ।
प्रत्याब्दिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः" ॥

इति । दैवपक्षस्त्वत्रापि भवत्येव । प्रकृतस्य दैवपूर्व्वत्वस्य बाधायोगात् । तस्याङ्गभूतत्वाच्च । चतुष्टं खल्वर्घ्यपात्राणां प्रेतपितृपक्षप्रायेण वक्ष्यति । तथा च शातातपः ।

"सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्व्वं नियोजयेत् ।
पितॄनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्" ।'

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम् । तदिदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रीणि पात्राणि पितॄणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, 'पूरयित्वा'—इति गतेन सम्बन्धः । तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितॄणां पार्व्वणमनुष्ठेयं ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति । तथाचोक्तम् । "क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्"—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति,—ये समानाः समनसः पितरोयमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमोयज्ञोदेवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसोजीवाजीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाइति ॥ १६ ॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्थमुदकं पितृपात्रेषु आसिञ्चति—ये समानाइति

मन्त्रद्वयेन। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। पाठक्रमानुरोधात् पदार्थानुसमयेन पितृणामर्घ्यमुत्सृज्य प्रेतस्यार्घ्यमुत्स्रष्टव्यम्। ततः पितृणामर्घ्यपात्रस्थानि पवित्राणि पितृब्राह्मणेभ्यः प्रतिपाद्य, प्रेतार्घ्यपात्रस्थमपि पवित्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपादनीयम्। अथ पित्रर्घ्यपात्रस्थमुदकं पितृब्राह्मणेभ्यः प्रतिपाद्य, प्रेतार्घ्यपात्रस्थमुदकं त्रिधा विभज्य तेषामेकैकं भागं ये समाना इत्यादिमन्त्रद्वयेन प्रत्येकं पितृपात्रेषु सिञ्चेत्। कुतः? "आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेशः"—इति न्यायात्। आसेचनञ्चोपदिशन् प्रेतार्घ्यपात्रस्थं पवित्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य उदकमात्रस्य पितृपात्रेषु प्रक्षेपं ज्ञापयति। कथं कृत्वा? उदकमात्रस्यैव खल्वासेचनं सम्भवति न पवित्रस्य। 'एकैकस्मिन्नप आसिञ्चति'—इति पूर्वत्राप्याप एवासेचनकर्म्मतया श्रूयन्ते। इदानीमप्यासेचने सूचिते आप एव हृदयमागच्छन्ति। तस्मादियमेवावधारणा,—प्रेतार्घ्यपात्रीयं पवित्रमात्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य तदुदकं पितृपात्रेष्वासेक्तव्यम्, अथेदानीं चोदकार्थं संस्रवसमवनयनादिकं करणीयम्,—इति। प्रेतपात्रस्थस्य तिलोदकस्य तु न भवति ब्राह्मणाय प्रतिपादनम्। 'प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति'—इति वचनेन तस्यान्यथा प्रतिपादनोपदेशात्। सोऽयं वैकृतोविशेषोपदेशश्चोदकप्राप्तां प्रतिपत्तिं बाधते। तदत्र प्रत्यासेचनं मन्त्रावावर्त्तेते। तौ हि गुणभावेनासेचनमुपकुर्व्वाते। गुणानाञ्च यावत् प्रधानमावृत्तिरित्यविवाद एव।

आह। प्रेतपात्रपदं खल्वेतत् प्रेतपात्रस्थोदकपरमित्यत्र न

विवादः। तत्सामान्यात् पितृपात्रपदेऽपि भवति तथा प्रतीतिः। भवति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। तस्मात् पितृपात्राणामुदकस्य प्रतिपादनात् प्रागेव तत्र प्रेतपात्रस्यासेचनमस्तु। नैतत् शक्यम्। किं कारणम्? आनुमानिकं तावत् पात्रस्थमुदकं परिचिकल्पयिषितम्। प्रत्यक्षन्तु पात्रमासेचनाधिकरणम्। पात्रपदं खल्वेतत् पात्रं वदति, न पात्रस्थमुदकम्। यदि तु तेन प्रयोजनं भवति, शक्नोति पात्रसम्बद्धं तत् लक्षयितुम्। आसेचनकर्म्मत्वं तावत् पात्रस्य नोपपद्यते-इति तत्सम्बद्धमुदकं तेन लक्ष्यते। आसेचनाधिकरणत्वन्तु पितृपात्राणां न खल्वपि नोपपद्यते। येनैतदुदकं लक्षयेत्। अगतिः खल्वेषा यासौ लक्षणा नाम। तस्मात् यथोक्तमेवास्तु।

तदस्य प्रेतपात्रस्थस्योदकस्य पात्रत्रयेष्वासेचनं विभागमन्तरेणानुपपद्यमानं त्रिधा विभागमेव तस्याक्षिपति, न पुनश्चतुर्द्धा। त्रिधा विभागस्याक्षेपेणैवानुपपत्तिनिरासेनाधिककल्पनानुपपत्तेः। येयमनुपपत्तिश्चतुर्धा विभागमाक्षिपति,—इति मन्यसे. आक्षिपत्यसौ त्रिधापि विभागम्। तत्रैवं सति, त्रिधा विभागमाक्षिप्य चरितार्थं शास्त्रं न पुनरधिकमाक्षेप्तुमर्हति। तदत्र विभागे, ये समाना इति मन्त्रद्वयं न संभत्स्यते। कल्पितस्य मन्त्रसम्बन्धानुपपत्तेः। यत्तु शातातपवचनम्,—

"निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः।
ये समानाइति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा।
एषएव विधिः पूर्व्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये" ॥

इति। तत्र विभजतेर्विभागपूर्व्वकं मिश्रणमर्थः। कथं ज्ञायते? यदयं विभजेदित्यभिधाय तमेव विधिमर्घ्यपात्रेष्वतिदिशति, ततः प्रतिपद्यामहे,—विभागपूर्व्वकमिश्रणं तस्यार्थः,—इति। न हि विभागमात्रं करणीयं न मिश्रणमिति शक्यं वक्तुम्। तदुक्त-प्रयोगविषयञ्चेदमित्यनुदाहरणम्। एवमसावपि त्रिधा विभाग-माह न चतुर्धा। यत् पुनर्ब्रह्मपुराणवचनम्,

"चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्यएकं वामेन पाणिना।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना सतिलोदकम्॥
संसृजतु त्वा पृथिवी ये समानाइति स्मरन्।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत्॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक्।
ये समानाइति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत्॥
अर्घ्यन्तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्व्ववत्।
तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचरेत्"॥

इति। तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम्। न हि 'संसृजतु त्वा पृथिवी'—इत्ययमपि मन्त्रोऽस्माकं भवति। तस्मात् नैतदस्मत्प्र-योगविषयमित्यतिरोहितमेतत्। केचित् पुनः स्वशास्त्रमात्रात् कर्म्मक्रमं निर्णेतुमशक्यमिति मन्यमानाः अर्द्धजरतीयकुशलाः प्रयोगान्तरविषयस्य वचनस्यैकमंशमुपाददते, परञ्चांशं शाख्यन्तरीयं वदन्ति। तदश्रद्धेयम्॥ १६॥

एतेनैव पिण्डोव्याख्यातोव्याख्यातः॥ १७॥

एतेनार्घ्यमिश्रणप्रकारेणैव पिण्डमिश्रणप्रकारोऽपि व्याख्यातो वेदितव्यः। एतदनेनोक्तं भवति। प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य ये समाना इति मन्त्राभ्यां पितृपिण्डेषु मिश्रयेत्,—इति। मन्त्रावृत्तिरुक्ता। द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्तिप्रज्ञापनार्थमादरार्थञ्च। तदत्र सपिण्डीकरणे बहु वक्तव्यमस्ति। तत्सर्वं छन्दोगपरिशिष्टादौ ज्ञेयम्। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः। एतत्सूत्रानन्तरम्,—"अतऊर्द्धं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्"—इति सूत्रं रघुनन्दनः पठति। तदनाकरमित्युक्तम् ॥ १७ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये तृतीया खण्डिका समाप्ता।

चतुर्थी खण्डिका।

अथाभ्युदयिके श्राद्धे ॥ १ ॥

अथेदानीमाभ्युदयिके श्राद्धे योविशेषः सोऽभिधीयते। अभ्युदयो-मङ्गलं विवाहादिकमित्येतत्। तत्र यत् क्रियते श्राद्धं तदिदमाभ्युदयिकं श्राद्धमितिकर्म्मणोनामधेयमेतत्। तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमित्युल्लेख्यम्। तदिदं श्राद्धं मातृपूजा-वसोर्धाराऽऽयुष्य-मन्त्रजपं कृत्वा करणीयम्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः।

"कर्म्मादिषु च सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः॥
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु।
अपिवाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः।
कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् घृतेन तु॥
कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम्।
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः॥
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्"।

इति। तदिदं श्राद्धं यत्र यत्र न भवति, तदपि तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥१॥

युग्मानाशयेत् ॥ २ ॥

पितॄणामप्यत्र युग्मान् ब्राह्मणानाशयेत्। ब्राह्मणानाञ्चात्रापि

कर्म्मणि दैवे प्राङ्मुखत्वं पित्र्ये चोदङ्मुखत्वं पार्व्वणवदेव भवति। तत्रापवादकवचनाभावात्। तथा च कात्यायनः।

"प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा।
उपवेश्य, कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना"॥

इति तथा—पार्व्वणवद्देवोपवेशनं ब्राह्मणानामाह। कर्त्ता पुनरत्र प्राङ्मुखः स्यात्। कथं ज्ञायते? तत्र पित्र्ये कर्म्मणि दक्षिणामुखत्वं दक्षिणायादिशः पितृत्वादुपपन्नतमम्। इह तु,—

"सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्"।

इति कात्यायनेन पितॄणां देववत् परिचरणस्योपदेशात् अमाङ्गलिकं दक्षिणामुखत्वं न युक्तं वर्णयितुम्--इति। तथा च, पिण्डदाने प्राङ्मुखत्वस्य तेनाभिधानात् सर्व्वत्र तथात्वमवगच्छामः॥२॥

प्रदक्षिणमुपचारः॥ ३॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथोपचारः कर्त्तव्यः। अस्माच्च विशेषाभिधानात् तत्राप्रादक्षिण्यमुपचारस्यावगम्यते। अन्येऽपि विशेषाः,—

"निपातो न हि सव्यस्य जानुनोर्विद्यते क्वचित्।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्"॥

इत्येवमाद्याः कात्यायनोक्ताः छन्दोगपरिशिष्टादुपलब्धव्याः॥ ३॥

ऋजवोदर्भाः॥ ४॥

दर्भा अत्र ऋजवोभवन्ति, न द्विगुणभुग्नाः॥ ४॥

यवैस्तिलार्थः॥ ५॥

तत्र तिलैर्योऽर्थः प्रयोजनं क्रियते, सोऽत्र यवैः कर्त्तव्यः । तेन 'तिलोसि,'—इति मन्त्रे, 'यवोसि,'—इत्यूहितव्यं भवति ॥ ५ ॥

सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ६ ॥

'तृप्ताः स्थ,'—इति तृप्तिप्रश्नस्थाने 'सम्पन्नम्'—इति वक्तव्यम् । ते च, 'सुसम्पन्नम्'—इति ब्रूयुः । तथा च कात्यायनः ।

"सम्पन्नमिति 'तृप्ताः स्थ' प्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत्" ॥

इति । केचिदत्र,—

"मधु-मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो वर्ज्जनमाहुः । तदसङ्गतम् । कस्मात् ?

"वशिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे आमिषव्युदासेन वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधेरतिदेशात् मधुनः प्राप्तेः । मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो निषेध,—इत्यसङ्गतैषा कल्पना। प्रमाणाभावात् । मधुमन्त्रजपनिषेधाच्च मधुनोऽस्तित्वावगतेः । इतरथा मधुनोऽभावादेव मन्त्रोपि तत्प्रकाशकोनिवर्त्स्यति किमित्यसौ निषिध्यते । ननु गुणस्य मन्त्रस्य वर्जनोपदेशादेव द्रव्यस्य वर्जनमिति नायमनर्थकोनिषेधः । नैतदस्ति । कुतः ? "गुणलोपे च मुख्यस्य"—इति सिद्धान्तविरोधात् । अथ, मा तावत् मन्त्रवर्जनोपदेशात् द्रव्यस्य वर्जनं सेधि, किन्तु मन्त्र-

वर्जनोपदेशात् द्रव्यवर्जनमनुमास्यामहे। एवं खल्वसौ निषेधो-न्यायमूलोभविष्यति,—इति। तदपि नास्ति। मन्त्रवर्जनस्य न्यायमूलत्वोपपिपादयिषया तावत् द्रव्यवर्जनमनुमित्सति भवान्। तच्चैवं सति क्व ते लाघवम्? तद्वरं सति द्रव्ये मन्त्रवर्जनं वाचनिकमिष्यताम्। अलं द्रव्यस्य वर्जनानुमानेन। यतोऽवश्य-मेकस्य वाचनिकत्वं भवताऽप्यभ्युपगन्तव्यम्। एवं खलु सिद्धान्तो-ऽप्यनुग्रहीष्यते। अनैकान्तिकञ्चैतत् लिङ्गं न खल्वपि द्रव्यस्य वर्जनं शक्नोत्यनुमापयितुम्। 'मधु'—इत्येतस्य त्रिर्जपोपदेशोऽप्येवं सति भवन्मते न स्यात्। यद्यप्येवं, तथापि कलौ तावन्मधु न देयमित्युक्तमादावेव ॥ ६ ॥

दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ ७ ॥

दधिवदरे प्रसिद्धे। अक्षतोयवः। कुतः? "अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः"—इति स्मरणात्। तैर्मिश्राः पिण्डाभवन्ति। तथा च कात्यायनः।

"सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च।
संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः।
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान्।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्"।

इति। तदनेन शेषद्रव्यघटितपिण्डानां दधिवदराक्षतमिश्रत्व-रूपगुणमात्रविधानात् नात्र ब्राह्मणभोजने दध्यादिकमवश्यं प्राप्नोति। फलचमसन्यायवैषम्यात्। राजन्यवैश्यकर्तृकज्योतिष्टोमे

हि संस्कारस्य तदर्थत्वात् होमविशेषवचनात् चमसैस्तुल्यकालत्वात् लिङ्गदर्शनाच्च फलचमसस्येज्याविकारत्वम्, इह तु न तद्वत् किञ्चित्कारणमस्ति दध्यादीनां ब्राह्मणभोजनेऽप्यवश्यं प्राप्तौ। राजन्यवैश्यकर्तृकज्योतिष्टोमे भक्षणं प्रतिपत्तिः, तत्र फलचमसविधानात् यागावशिष्टस्य च ऋत्विजां भक्ष्यत्वात् यागेऽपि फलचमसप्राप्तिरिति तु न समीचीनम्। हविःसंस्कारार्थं खल्वेतद्भक्षणमित्यध्वरमीमांसायास्तृतीयेऽध्याये द्रष्टव्यम्। पिण्डदानन्तु,—

"प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः।
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः"।

इति कात्यायनोक्तप्रकारेणावनेनिज्य करणीयम्। 'एतेषामेव वामतः'—इत्यभिधानादावाहितानां पित्रादीनामेव वामतो न कर्त्तुरिति। तदनेन पितृपक्षास्तृतदर्भाणां दक्षिणतोमातामहपक्षदर्भास्तरणं कर्त्तव्यं भवति। एवं किल प्रदक्षिणोपचारत्वमुपपत्स्यते,—इति ॥ ७ ॥

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ ८ ॥

"उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने"—इति वद्वर्णनीयम्। तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते।
षष्ठ्यैव नित्यं तत्कार्य्यं न चतुर्थ्या कदाचन"।

इति।

'नान्दीमुखाः पितरः'—इत्यत्र, पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकपरतया न तत्र पितामहादिपदप्रयोगः। ये तु 'अक्षय्यमस्तु'—इत्यन्तं वाक्यमुच्चार्य्य 'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्'—इति वदन्ति। ते खल्वेकोद्दिष्टेऽपि तथैव वाक्यमुल्लिख्य 'उपतिष्ठताम्'—इति किमिति न वदन्तीति प्रष्टव्याः। तुल्यं खल्वनयोः सूत्रणम्—'उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने'—इति, नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने'—इति च। तच्चैतद्वाक्यं वैकल्पिकं मन्तव्यम्। कुतः? 'अक्षय्योदकदानञ्च'—इति छन्दोगपरिशिष्टवचनादत्रैव कर्म्मणि 'अक्षय्यमस्तु'—इत्यस्यापि प्राप्तेः।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। तत्र तावत्, नान्दीमुखाः पितरः,—इति वचनात् नान्दीमुखानां पितृणामत्र देवतात्वं गम्यते। तदेवं वैकृताद्विधेरनुमानात् प्राकृतानां केवलपित्रादीनां देवतात्वमत्र निवर्त्तते। यथा चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्व्वणि "अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालोमरुद्भ्यः सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुः मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्व्वासां दुग्धे सायमोदनम्"—इति प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्यङ्गः कालेषु इष्टीनां समाम्नानात्—यथा देवदत्तः प्रातरपूपान् भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति अपराह्णे मोदकान् खादति,—इत्येकस्मिन्नहनि,—इति गम्यते, तथाऽत्रापि गम्यते,—इत्येकस्मिन्नहनि इष्टीनामवगमात्

सद्यस्कालता विकृतीनाममूषामिष्टीनामिति चोदकप्राप्तं द्वैयह्न-काल्यं बाध्यते,—इति पञ्चमेऽध्याये सिद्धान्तितम्, तद्वदत्रापि बोद्धव्यम्। तथाचोक्तम्। "अपि वा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राकृतधर्म्मलोपः स्यात्"—इति।

तस्मात् नान्दीमुखविशेषणविशिष्टानां पित्रादीनामत्र देवतात्वावगमात् चोदकप्राप्तं केवलानां पित्रादीनां देवतात्वं निवर्त्तते। तेनाभिलापे नान्दीमुख पितरित्यादिकं प्रयोज्यम्। मन्त्रेष्वपि, 'आवह नान्दीमुखान् पितॄन्'—इति 'एत नान्दी-मुखाः पितरः'—इति चैवमादिकं प्रयुज्यते। न चागन्तुकाना-मन्तेऽभिनिवेशः,—इति न्यायात् पित्रादिनाम्नः परतोनान्दी-मुखपदमुल्लेखनीयमिति वाच्यम्। प्राकृतदेवताबाधेनात्रामीषां देवतात्वेनागन्तुकत्वाभावात्। नान्दीमुखाः पितरः—इति सूत्रो-पात्तक्रमस्यान्यथाकरणस्यानुचितत्वाच्च।

ननु, अक्षय्योदकदाने स्वधावाचने च विशिष्य नान्दी-मुखपदोपादानादितरत्र नान्दीमुखपदोल्लेखो नास्ति—इति गम्यते। अन्यथा द्वयोर्विशिष्योपादानमनर्थकं स्यात्। नैष दोषः। तस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः। कथम्? वैकृतः खल्वसौ विशेषोपदेशोऽक्षय्यस्थाने,—इति अत्र तावदेतत् वक्तव्यमेव। उच्यतां तर्ह्येव, स्वधावाचने च 'नान्दीमुखेभ्यः'—इत्यनर्थकं वचनम्; नन्वस्मादेव वचनात् नान्दीमुखानां पितॄणां देवता-त्वमनुमास्यते। उच्यते। स्वधावाचने यद्येतत् न पुन-रुच्येत, न तत्र नान्दीमुखपदस्योल्लेखोभवेत्। किं कारणम्?

नान्दीमुखपदस्य खल्ववचने, "पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमापामहेभ्यश्च स्वाहोच्यताम्"—इत्येतावन्मात्रं तत्रोच्येत। सोऽयं वैकृतोविशिषोपदेशः स्यात्। तत्कथं नान्दीमुखपदमधिकं तत्र प्रयोक्ष्यते। आनुमानिकं खल्वेतत् प्रयुयुक्षितम्। प्रत्यक्षश्चोपदेशः। एतस्मात् कारणात् द्वयोर्विशिष्योपदेशोऽर्थवानेव भवति, न त्वनर्थकः।

अथापि स्यात्,—'आवह पितॄन्'—इति, 'एत पितरः'—इति चैवमादिकमपि प्रत्यक्षमुपदिश्यते। कथं तत्रानुमानिकस्य नान्दीमुखपदस्य प्रयोगः? नायं दोषः। पार्व्वणे हि तत् प्रत्यक्षमुपदिश्यते, न त्वाभ्युदयिके। चोदकः खल्वत्र तत् प्रापयति। तस्मात् तदप्यानुमानिकमेव,—इति न किञ्चिदनुचितम्।

सूत्रद्वयं वैतत्,—'नान्दीमुखाः पितरः',—इति, 'प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने'—इति च। तत्रापि, 'नान्दीमुखाः पितरः'—इति द्वयी गतिः स्यात्;—नान्दीमुखानां वा पितृत्वम्, पितॄणां वा नान्दीमुखत्वमनेन सूत्रेणोच्यते,—इति। तत्र, प्रथमस्तावत् पक्षो न सम्भवति। कुतः? यतो नो खल्वपि ज्ञायते,—कइमे नान्दीमुखानाम? इति। यद्धि नैव ज्ञायते, कथं तदनूद्य विशेषस्य विधिर्भविष्यति। अथ, तदपि विधास्यसि, भेत्स्यसि तर्हि वाक्यम्। अन्यत् खलु रूपमस्य विधीयमानस्य, अन्यच्चानूद्यमानस्य स्यात्। अथ मन्यसे,—तन्त्रान्तरसिद्धान् नान्दीमुखाननूद्य पितृत्वममीषां विधास्यते,—इति। तदपि

नास्ति । कस्मात् ? अन्यशास्त्रसङ्केतस्यान्यत्रानुपयोगात् । स्वशास्त्रविरोधश्चैवमापत्स्यते । तच्च वक्ष्यामः ।

विधित्सितं पितृत्वमपि किमिहाभिप्रेयते, तदपि वक्तव्यम् । तच्च यदि प्राप्तपितृलोकत्वं, यदि वा परम्परया जनकत्वम् ; उभयथापि प्रज्ञातमेव तदिति न पुनर्विधातव्यं भवति । पितृणामिव श्राद्धोद्देश्यत्वं विधीयते,—इति चेत्, नैषा साध्वी कल्पना भवति । लक्षणाशब्दः खल्वेवमसौ स्यात् । श्रुति-लक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसीत्याचक्षते । विधौ च न परः शब्दार्थस्तान्त्रिकाणामनुमतः । तस्मात् पारिशेष्यात् चोदका-प्राप्तान् पितृननूद्य तेषां विशेषोनान्दीमुखत्वमनेन विधीयते,—इति वक्तव्यं भवति । तदेवं नान्दीमुखविशेषणवन्तः पितरइह देवताभवन्ति,—इति न किमपि विरोत्स्यते । कथं पराचीन-मुद्दिश्य प्राचीनस्य विधिरिति चेत् । किं क्रियतां, यत्र प्राचीनमुद्दिश्य पराचीनस्य विधिर्न सम्भवति । न चैवमत्रैव केवलं भवति । "मधुरः सुधावदधरः"—इत्यादौ बहुत्र तदुपलम्भात् । किं भवति प्रयोजनं व्यत्यस्योपदेशस्य ? नान्दी-मुखपदस्य पित्रादिपदात् पूर्व्वं प्रयोगप्रज्ञापनमिति ब्रूमः । तस्मात्,—'नान्दीमुखाः पितरः'—इत्यनेन वृद्धप्रपितामहा-दीनामत्र देवतात्वम्, स्वधावचने पित्रादिपदमेव वृद्धप्रपिता-महादिबोधकम्,—इत्यसङ्गतं वचनम् । 'पितृभ्यः पिता-महेभ्यः'—इत्यादिस्पष्टार्थपराणां वाक्यानामन्यार्थपरत्ववर्णनस्या-नुचितत्वाच्च । तथा कात्यायनः ।

"स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु ।
पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्" ॥

इति 'स्वपितृभ्यः'—इति ब्रुवाणः पित्रादीनामिवात्र देवतात्वं ज्ञापयति । "स्वपदस्य प्रपितामह पित्रादिव्यावर्त्तकतयैव सार्थकत्वात्"—इति नारायणोपाध्यायाः । यत्पुनर्ब्रह्मपुराणीयं वचनम्,—

"पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयोह्यश्रुमुखाह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥
तेभ्यः पूर्व्वतराये च प्रजावन्तः सुखोचिताः ।
ते तु नान्दीमुखाः, नान्दी—समृद्धिरिति कथ्यते ॥
कर्म्मखथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।
जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥
पितॄन् नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्व्वकम्" ।

इति । यच्च मार्कण्डेयपुराणस्य,—

"ये स्युः पितामहादूर्द्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखाद्इति" ।

इति । तदुभयमपि तत्तदुक्तप्रयोगविषयम् । अस्मच्छास्त्रविरोधेनैतद्विषयत्वासम्भवात् । अनयोस्तत्तत्प्रयोगविषयत्वादेव,—एकत्र प्रपितामहादूर्द्ध्वानाम्, अन्यत्र प्रपितामहमारभ्य नान्दीमुखसंज्ञाविधानमुपपद्यते । तदनेन,—

"वृद्धमुख्यास्तु पितरोवृद्धिश्राद्धेषु भुञ्जते" ।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता । अस्माद्वचनात्,—पित्रादिष्वेव वृद्धशब्दप्रयोगः,—इत्यहृदयव्याहृतम् । न ह्यत्र पित्रादीनां वृद्धसंज्ञा

विधीयते। वृद्धमुख्यांस्तु पितॄननूद्य भोक्तृत्वं तेषामुच्यते,—इति। अनयैव दिशा—

"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम्।
वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्" ॥

इति वृद्धवशिष्ठादिवचनान्यपि व्याख्येयानि। रघुनन्दनस्त्वेतद-नालोचयन्नाह,—'नान्दीमुखे पुत्रादिसम्बन्धीनामादिभूते विवाहे। चस्त्वर्थः—अन्यत्रप्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय'—इति। तदश्रद्धेयम्। हेमाद्रिस्तु,—

"नान्दीमुखानां श्राद्धन्तु कन्याराशिगते रवौ।
पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा" ॥

इति प्रौष्ठपदीविषयएव वृद्धप्रपितामहादीनां देवतात्वमित्याह। तदसङ्गतम्। पूर्व्वोक्तब्रह्मपुराणे वृद्धप्रपितामहादीनां नान्दीमुख-संज्ञामभिधाय, 'कर्म्मण्यथाभ्युदयिके'—इत्यादिना तेषामेवाभ्यु-दयिकदेवतात्वाभिधानात्। यदपि,—

"अमावस्यायां पितरः पूज्यानान्दीमुखाश्रपि"।

इति ब्रह्मपुराणीयकन्यागतापरपक्षविषयं प्रागुक्तनान्दीमुखसंज्ञा-विधानम्,—इति। तदप्यसङ्गतम्।

"ये स्युः पितामहादूर्द्धं ते स्युर्नान्दीमुखास्त्विति"।

इति कन्यागतापरपक्षप्रकरणस्थब्रह्मपुराणएव तत्र पृथङ्नान्दी-मुखसंज्ञाविधानात्। "स्वजनकादीनां देवतात्वप्रतीतेर्ब्रह्मपुराणी-यप्रपितामहपित्रादित्रिकपक्षोजीवत्पित्रादित्रिकयजमानविषयः। यस्य त्रयोजीवन्ति स नैव कुर्य्यादिति विष्णूक्तनिषेधोवृद्धिश्राद्धेप्यति-

देशात् प्राप्तइति चेन्न, उपदेशेनातिदेशबाधात्”—इति कल्पतरुः। “युक्तञ्चैतत्। पित्रादीनां त्रयाणामपि विद्यमानत्वात् चतुर्थादयः प्रजावन्तः, चतुर्थादिसन्निहितत्वेन पित्रादित्रयाणां तद्विषयदुःख-भाजनत्वेन सन्निहितमरणधर्म्मकत्वाच्चाश्रुमुखत्वम्”— इति मदन-पारिजातः। शूलपाणिस्तु, यदा त्रयः प्रव्रजिताः पतिता वा मृतास्तदा ब्रह्मपुराणीयवचनमित्याह। तदपि न सुन्दरम्। तदानीं वृद्धप्रपितामहादीनां प्रजावत्त्वाभावात्।

“ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसौ”।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन तन्मते तेषां पार्व्वणादिसकलश्राद्धा-र्हतया आभ्युदयिकमात्रगोचरोवचनारम्भश्च न पुनराज्ञस्येनोप-पद्यते।

एवन्तावत्पर्य्यवसिता पूर्व्वसूत्रवर्णना। ‘प्रीयन्तामित्यक्षय्य-स्थाने’—इति चोत्तरसूत्रे प्रीयन्तामित्यस्य साकाङ्क्षतया तत्र “नान्दीमुखाः पितरः”—इत्ययमेव परिपूरणसमर्थोवाक्यशेषो-भवति। तस्मात्, तस्यानुषङ्गः कर्त्तव्यः। तथाचोक्तम्। “अनु-षङ्गोवाक्यसमाप्तिः सर्व्वेषु तुल्ययोगित्वात्”—इति। तेन, ‘नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्’—इति पूर्व्वोक्तएवमन्त्रो-भवति॥ ८॥

दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पिता-

महेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्ध-प्रमातामहेभ्यश्च स्वाहोच्यताम् ॥ ९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । दैवे वाचयित्वा,—इत्यत्र, किम् ?—इत्याकाङ्क्षायां पूर्व्वोक्तमनुषञ्जनीयम् । तेन, इदानीं नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयेत् । प्रीयन्तामित्युत्तरम् । अथ, 'स्वाहां वाचयिष्ये'—इति पृच्छति । वाच्यतामित्युक्ते, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहोच्यतामित्यादिकं वदेत् । ते च, अस्तु स्वाहा,—इति प्रत्येकं ब्रूयुः ।

स खल्वयं ग्रन्थएवमेव महायशःप्रभृतिभिः पठितोव्याख्यातश्च । अन्ये पुनरन्यथेमं ग्रन्थं पठन्ति,—नान्दीमुखाः पितरः,—इत्यादिम् । "नान्दीमुखाः पितरः, प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्ताम्" इति । तेषां नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यादिवत्, प्रीयन्तां वाचयिष्ये,—इति, अस्तु प्रीयन्ताम्,—इति च, न किमपि समवैति,—इति द्रष्टव्यम् । रघुनन्दनस्तु प्रीयन्तां वाचयिष्ये,—इति, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्ताम्—इति चैवमादिकं प्रयोगमभ्युपगच्छन्नपि, अस्तु स्वधेतिवत् अस्तु प्रीयन्तामिति प्रत्युत्तरं नाभ्युपगच्छति, किन्तु प्रीयन्तामित्येतावन्मात्रम् । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ९ ॥

न स्वधां प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

ऋजुरत्तरार्थः । सोऽयं चोदकप्राप्तस्वधानिषेधः । किं पुनरत्र त्यागवाक्यादौ प्रयोक्तव्यं भवति ? 'स्वाहा'—इति ब्रूमः । कथम् ? स्वाहोच्यतामित्यत्र स्वधापदस्थाने स्वाहापददर्शनात् स्वधानिषेधे सर्व्वत्रैव स्वाहेत्येतदागच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न तरामुत्स्रष्टव्यम् । स्वाहाशब्दः खल्वसौ स्वधाशब्दस्थाने प्रयुक्तः सर्व्वं तत्प्रयोजनमभिनिर्व्वर्त्तयति । अभिनिर्व्वर्त्तयति चेत्, नूनमन्यत्राप्यभिनिर्व्वर्त्तयिष्यति । न च शब्दान्तरप्रयोगे प्रमाणं पश्यामः । रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य, श्राद्धे स्वाहाशब्दप्रयोगे प्रमाणं नास्ति,—इत्याह ! । यदपि,—

"सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् देवपत्नीयं नमएवायाति,—इत्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । देववत्परिचरणमात्राभिधानेन मन्त्रस्य तदीयस्याप्राप्तेः । इतरथा आवाहनादावप्यत्र देवपत्नोक्तएव मन्त्रः स्यात् । न चैवमिष्यते । अतएव,—

"निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचित्" ।

इति पूर्व्वार्द्धेन सव्यजानुपातनिषेधाद्दक्षिणजानुपातादिकमुत्तरार्द्धेनाभिधत्ते । अपि च । एवमपि,—

"स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसाम्" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टएव दैवे स्वाहाकारस्योपदेशान्नित्यवत्तन्निषेधानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात् उक्तयुक्तेः स्वाहाशब्दएव प्रयोक्तव्यो भवति । उभयमपि खल्वेवमनुग्रहीष्यते । तेन, 'ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वाहा'—इति वक्तव्यम् । एवं 'पृक्तः

स्वधया'—इत्यत्र, 'पृक्ताः स्वाहया'—इति, 'स्वधाः स्थ'—इत्यत्र, 'स्वाहा स्थ'—इति चोहनीयम्।

"स्वधयेति पदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह"।

इति बह्वृचकारिका तु तन्मात्रपरा। तेषामेव गृह्यपरिशिष्टे 'पृक्ताः पुष्ट्या'—इति पठितत्वात्।

तदत्र, ब्राह्मणानामेव युग्मत्वोपदेशात् अर्घ्यपिण्डादीनां न युग्मत्वम्। प्रकृतौ ब्राह्मणबहुत्वेप्येकस्यार्घ्यस्य दर्शनात्। यत्तु,—

"एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्"।

इति चतुर्व्विंशतिमतवचनम्। तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम्। न चेदेवम्,—

"तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रोमातामहे तथा।
इत्येतामातरः प्रोक्ताः पितृमातृष्वसाऽष्टमी॥
ब्राह्म्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान्"।

इति तदुक्तमातरोप्यस्माकं भवेयुः। न त्वेवमिष्यते। अस्माकन्तु,—

"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरोलोकमातरः॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह।
गणेशेनाधिकाह्येता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश"॥

इति कात्यायनोक्ताएव मातरः पूजितव्याभवन्ति। एतदविद्वांसएव बह्वृचगृह्यपरिशिष्टोक्तानां मातृणां पूजनं वदन्ति। तदेतद्वचनं परिशिष्टग्रन्थेषु दृश्यते। मदनपारिजातादावपि कात्यायनीयमिति कृत्वैवैतल्लिखितम्। परन्तु, "गणेशेनाधिकाः"—इत्यर्द्धं तत्र

नास्ति । तस्मात्, तदुक्तमातृपूजावत् तदुक्तपिण्डद्वयमप्यस्माकं न भवति । तथा भविष्ये ।

"पिण्डनिर्व्वपणं कुर्य्यान्नवा कुर्य्याद्विचक्षणः ।

वृद्धिश्राद्धे महाबाहो ! कुलधर्म्मानवेक्ष्य तु" ॥

इति । "पिण्डनिर्व्वपणमित्युपलक्षणम्, अतोयत्कुले यावती इतिकर्त्तव्यता वृद्धिश्राद्धे तावत्येव कर्त्तव्या नाधिका"—इति मदनपारिजातः । गोभिलादयः खल्वस्माकं कुलधर्म्मोपदेश-गुरवः,—इत्यवोचाम । गौड़ास्तु प्रत्येकमर्घ्यपात्रादिकं किञ्चित् युग्मं पिण्डादिकञ्च किञ्चिदयुग्ममित्यर्द्धजरतीयं कुर्व्वन्ति ॥ १० ॥

एवन्तावत् सर्व्वोऽपि श्राद्धविधिरभिहितः । तत्र विशेषाभि-धित्सयोत्तरोग्रन्थः प्रवर्त्तते,—

श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्व्वीत ॥ ११ ॥

श्रद्धा,—

"प्रत्ययो धर्म्मकार्य्येषु सदा श्रद्धेत्युदाहृता" ।

इत्युक्तलक्षणा । तया अन्वितोयुक्तः सन् श्राद्धं कुर्व्वीत । न लोकाचारमात्रबुद्ध्या । न च नास्तिक्यमाश्रित्य न कुर्व्वीत । स्मरन्ति च ।

"उच्छास्त्रवर्त्तिनो ये च पापोपहतबुद्धयः ।

नास्तिक्यभावमाश्रित्य कर्म्मलोपव्यवस्थिताः ॥

न तत्र वीरा जायन्ते नारोगा न शतायुषः ।

न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धं विवर्ज्जितम् ॥

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि योनरः ।
श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥
कर्म्मलोपात् स मूढ़ात्मा नरके पच्यते चिरम् ।
लोकगर्ह्यो भवेत्तस्य नास्तिक्यपथसंश्रयात् ॥
तस्माद्विधेरवष्टम्भात् कर्त्तव्यन्त्वौर्द्ध्वदेहिकम् ।
प्रेतानामुपकारार्थमात्मनोऽभ्युदयाय च" ॥

इति । एवं वा—

श्रद्धा आकाङ्क्षेत्यनर्थान्तरम् । यदैव श्राद्धं कर्त्तुमाकाङ्क्षेदेति, तदैव श्राद्धं कुर्व्वीत । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

"अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्य्यसंक्रमः ॥
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ।
श्राद्धं प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः" ॥

इति ॥ ११ ॥

शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

शाकेनापि श्राद्धं कुर्व्वीत । अपिकारात् जघन्योऽयं कल्पः । तदेवमपि कुर्व्वीत, न पुनरपरपक्षं कृष्णपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

कुतएतत् ?

मासि मासि वोऽशनमिति श्रुतेरिति श्रुतेरिति ॥१३॥

हे पितरः ! मासि मासि वोयुष्माकमशनम्—इति पितॄन् प्रति प्रजापतेरुक्तिरियम् । इति श्रुतिः नापरपक्षमतिक्रामेत्—इति

गतेन सम्बन्धः। 'इति श्रुतेरिति श्रुतिः'—इति द्विर्वचनमादरार्थम्। 'इति' करणं प्रकरणसमाप्त्यर्थम्। केचित् द्विर्वचनमितिकारञ्च न पठन्ति।

आभ्यां सूत्राभ्यां कृष्णपक्षनिमित्तं श्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तं भवति॥ १३॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये चतुर्थी खण्डिका समाप्ता॥

श्राद्धकल्पः ।

पञ्चमी खण्डिका ।

अथ धर्म्माः ॥ १ ॥

अथेदानीमस्मिन् कर्म्मणि यजमानस्य भोक्तुश्च यथासम्भवं धर्म्माः— नियमाः, वर्तिष्यन्ते,—इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

तदहस्तत्परः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यात् ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि श्राद्धं भवति, तदहस्तस्मिन्नहनि । तत्परः तदाचरणचतुरः । शुचिः वाह्याभ्यन्तरशौचवान् । वाह्यं शौचं स्नानादि, आभ्यन्तरं मनःप्रसादादि । अक्रोधनः—यः क्रोधं करोति, स क्रोधनः, स न भवतीत्यक्रोधनः । अत्वरितः,—त्वरा संजाता यस्य सोऽयं त्वरितः, स न भवतीत्यत्वरितः । अप्रमत्तः प्रमादरहितः । प्रमादोऽनवधानतेत्यनर्थान्तरम् । सत्यवादी,—सत्यं वदितुं शीलं यस्य, स भण्यते । 'स्यात्,'—इति सर्व्वत्र संबन्धनीयम् ॥ २ ॥

अध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान् वर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥

तदहरित्येव । अध्वनोवर्जनमध्वगमनाभावः । स्वाध्यायोवेदाध्ययनम् ॥ ३ ॥

आवाहनादिवर्ज्जं वाग्यतः ॥ ४ ॥

आवाहनादिप्रश्नप्रत्युत्तरादीन् विहाय, वाग्यतोनियमितवचनः। 'स्यात्'—इति पूर्व्वस्मादनुवर्त्तते ॥ ४ ॥

ओपस्पर्शनात् ॥ ५ ॥

आउपस्पर्शनात् ओपस्पर्शनात्। उपस्पर्शनं आचमनमित्यनर्थान्तरम्। आउपस्पर्शनात् आचमनपर्य्यन्तम्,—"आचान्तेषूदकम्"—इत्यादिसूत्रोपात्तब्राह्मणाचमनपर्य्यन्तमित्येतत्। 'वाग्यतोपस्पर्शनात्'—इति सूत्रपाठे विसर्गलोपे सन्धिरार्षोद्रष्टव्यः।

ते खल्वमी नियमाभोक्तुरपि भवन्ति। अविशेषेणाभिधानात्। कात्यायनोऽप्येतत् सर्व्वमुपदिश्य, "आमन्त्रिताश्चैवम्"—इति सूत्रयन्नेतदेवाह ॥ ५ ॥

अपिचात्रोदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अपिचात्रैतस्मिन् कर्म्मणि ब्राह्मणप्रसंशामुखेन कतिचिद्भोक्तृधर्म्मानुदाहरन्त्याचार्य्याः ॥ ६ ॥

यश्च व्याकुरुते शब्दान् यश्च मीमाꣳसतेऽध्वरम्।
सामस्वरविधिज्ञश्च पंक्तिपावनपावनाः,—इति ॥७॥

यः शब्दान् व्याकुरुते स वैयाकरणः, यश्चाध्वरं यज्ञं मीमांसते सोऽयं मीमांसकः, साम्नः स्वराणां—क्रुष्टादीनां विधिं योजानाति स सामस्वरविधिज्ञः। साम्नां विधिज्ञः, स्वराणां च वैदिकानां भाषिकादीनां विधिज्ञ इति वा व्याख्येयम्। सामानि स्वरान्

विधींश्च यो जानाति स वा भण्यते। ते खल्विमे पङ्क्ति-पावनपावनाः। ये खल्वपात्रोपहतां पङ्क्तिं पुनन्ति तद्दमे पङ्क्तिपावनाभण्यन्ते। स्मरन्ति च।

"अपात्रोपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः।

तान् निबोधत कार्त्स्न्येन ब्राह्मणान् पङ्क्तिपावनान्" ॥

इति। ये पुनस्तानपि पङ्क्तिपावनान् पुनन्ति, ते खल्विमे पङ्क्ति-पावनपावनाउच्यन्ते। 'इति' उदाहरन्तीतिगतेन संबन्धः ॥ ७ ॥

वागीश्वरोयाज्ञिकश्च पङ्क्तिपावनपावनः,—इति च ॥ ८ ॥

वाचामीश्वरः—संस्कृतां वाचं यः प्रयुङ्क्ते सद्दहाभिप्रेयते। तस्याः प्रयोगे ह्यभ्युदयमामनन्ति। "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति"—इति। 'यश्च व्याकुरुते शब्दान्'—इत्यत्र ज्ञानमात्रं विवक्षितम्। तदपि खल्वभ्युदयहेतुरितिद्वयो-रुपादानम्। एतद्वा वचनं ज्ञानमात्रमभिप्रेत्य, प्रयोगश्चाभि प्रेत्यान्यद्दर्णनीयम्। अथवा। 'यश्च व्याकुरुते शब्दान्',—इति वैयाकरणपरं वचनम्। यस्त्ववैयाकरणोऽपि संस्कृतां वाचं जानाति प्रयुङ्क्ते वा, सोयं वागीश्वरः। प्रवक्तृभेदाद्वा नात्र पुनरुक्तिशङ्का करणीया। याज्ञिकोयज्ञानुष्ठाता। सखल्वयं पङ्क्तिपावनपावन इति पूर्व्ववदर्थः। 'इति च' उदाहरन्तीति गतेनाभिसंबन्धः। केचिदेतत् सूत्रं न पठन्ति। महायशःप्रभृति-भिस्तु पठितं व्याख्यातञ्च ॥ ८ ॥

नियोज्यानामभावेऽप्येकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुञ्ज्यात् काममितरान् ॥ ९ ॥

ये ब्राह्मणाः श्राद्धे नियोज्यतयाऽभिहिताः, यावद्भिर्ब्राह्मणैः प्रयोजनं यदि तावन्तस्तथाविधान प्राप्यन्ते, तदाऽपि वेदविदमेकं ब्राह्मणं पङ्क्तेर्मूर्द्धनि प्रधानस्थाने नियुञ्ज्यात्। इच्छया पुनरवेदविदोपि तस्यामेव पङ्क्तौ नियुञ्ज्यात्। सोऽयं श्राद्धकर्त्तुर्धर्म्मः ॥ ९ ॥

कस्मात्पुनः कारणादेकं वेदविदं नियुज्यावेदविदोपि नियुञ्ज्यादित्युच्यते ?

"यावतोग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतोग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्" ॥

इति तत्रभवन्तो मन्वादयस्तमीषां भोजने दोषमुदाहरन्ति। उच्यते,—

**अवेदविद्भिराक्रान्तां पंक्तिं योजनमायताम् ।
पुनाति वेदविद्योकोनियुक्तः पंक्तिमूर्द्धनि नियुक्तः पंक्तिमूर्द्धनि ॥ १० ॥**

वेदविदोन भवन्तीत्यवेदविदः। हि यस्मात् अवेदविद्भिराक्रान्तां योजनविस्तृतामपि पङ्क्तिं, पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुक्तएकोवेदवित्पुनाति। एतस्मात् कारणात् एकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुज्य काममितरान् नियुञ्ज्यात्। मन्वादीनान्तु दोषवचनं

वेदविदः सम्भवे बोद्धव्यम् । मतभेदो वा । वस्तुतस्तु मन्वादिभिर्भोक्तुर्दोषोऽभिहितो न दातुः, दातुस्त्वयं धर्म्म आचार्य्येणानुशिष्ट इत्यदोषः । द्विर्व्वचनं प्रकरणसमाप्त्यर्थमादरार्थञ्च ॥ १० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये पञ्चमी खण्डिका समाप्ता ।

श्राद्धकल्पः ।

—*::*—

षष्ठी खण्डिका ।

अथ तृप्तीः ॥ १ ॥

वक्ष्यामः,—इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

तत्र हविर्विशेषात् तृप्तिविशेषमाह,—

ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिः ॥ २ ॥

ग्राम्याभिर्ग्रामे भवाभिः । ओषधीभिः,—

"व्रीहयः शालयोमुद्गागोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदोघ्नन्ति धारिताः" ॥

इत्युक्तलक्षणाभिः, फलपाकान्ताभिर्वा, मासं व्याप्य पितॄणां तृप्तिर्भवति । तन्त्रान्तरे ग्राम्यतिलनिषेधोऽस्मद्व्यतिरिक्तविषयः ॥२॥

तदलाभे आरण्याभिः ॥ ३ ॥

तासां ग्राम्याणामोषधीनामलाभे, आरण्याभिरोषधीभिः, 'मासं तृप्तिः',—इत्यनुषज्यते । अनुकल्पोऽयम् ॥ ३ ॥

मूलफलैरद्भिर्वा ॥ ४ ॥

मासं तृप्तिः,—इत्यनुवर्त्तते । मूलैः,—

"कशेरुः कोविदारश्च तालकन्दं तथा विसम् ।
तमालं शतकन्दञ्च कह्लारं शीतकन्दकम्" ॥

इत्यादिभिर्बहुलं तन्त्रान्तरेषूपदिष्टैः । फलैः,—

"विल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाड़िमम् ।
भव्यं यानेरताक्षोटं खर्जूराम्रफलानि च" ॥

इत्येवमादिभिस्तन्त्रान्तरोक्तैरेव । अद्भिर्जलेन वा । अयमप्यनुकल्प एव । तथा च ब्राह्मे पुराणे ।

"पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्व्वदा ।
पराधीनः प्रवासी च निर्धनोवाऽपि मानवः ।
मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम्" ॥

इति । अपरे पुनरेतदविद्वांसोवक्ष्यमाणेनोत्तरशब्देन मूलादीनां-ग्रहणं वर्णयन्तोभाषन्ते,—'मूलादयोऽपि पदार्थाः सहैवान्नेन तर्पयन्ति,'—इति ॥ ४ ॥

सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति ॥ ५ ॥

उत्तराः—वक्ष्यमाणाश्छागादयः पदार्थाः, अन्नेन सहिताः सन्तस्तृप्तिं जनयन्ति, न केवलाः ॥ ५ ॥

तद्इमे उत्तराः पदार्था अभिधीयन्ते,—आखण्डिकापरिसमाप्तेः,—

छागोस्रमेषा आलभ्याः ॥ ६ ॥

उस्रोवृषोवलीवर्द्दइत्यनर्थान्तरम् । प्रसिद्धावन्यौ । ते खल्विमे

च्छागोस्रमेषाश्रालभ्याः सन्तस्तर्पयन्ति, न त्वन्यथा। आलम्भश्चामीषां गृह्योक्तविधिना करणीयः॥ ६॥

शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयंमृतानां वाऽऽहृत्य पचेत्॥ ७॥

शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि वक्ष्यमाणानि मांसानीत्यर्थः। "शेषाणीतरेषाम्"—इति पाठे, शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि, इतरेषां मत्स्यादीनां मांसानि,—इति पूर्व्वोक्तएवार्थः। इतरेषां क्रीत्वा लब्ध्वा वा,—इति वा वर्णनीयम्। यदा क्रयलाभाभ्यां संबन्धः, तदा 'इतरेषाम्'—इति संबन्धलक्षणा षष्ठी। तानि खल्वेतानि मांसानि कुतश्चित् क्रीत्वा वा, लब्ध्वा वा, अथ वा स्वयंमृतानामाहृत्य, पचेत्,—गृह्योक्तप्रकारेण चरुपाकविधिना॥ ७॥
अथेदानीं येन पदार्थेन यावन्तं कालं पितरस्तृप्यन्ति, तदुच्यते,—

मासद्वयं मत्स्यैः॥ ८॥

मत्स्यैः पाठीनादिभिर्मासद्वयं पितॄणां तृप्तिर्भवति॥ ८॥

मासत्रयं हारिणेन मृगमांसेन॥ ९॥

मृगः पशुरित्यनर्थान्तरम्। मृगस्य पशोर्मांसेन मासत्रयं तृप्तिः तदेव मांसं विशिनष्टि। हारिणेन हरिणसंबन्धिना पशुमांसेन। 'हरिणमृगमांसेन',—इति पाठेपि, सामान्यवचनोमृगशब्दोविशेषवाचिना हरिणशब्देन विशिष्यते,—इति सएवार्थोभवति॥९॥

चतुरः शाकुनेन ॥ १० ॥

चतुरोमासान् तृप्तिः शाकुनेन मांसेन। शकुनः पक्षीत्यनर्थान्तरम्। स च कपिञ्जललावकादिः ॥ १० ॥

पञ्च रौरवेण ॥ ११ ॥

रौरवेण मांसेन पञ्च मासान् तृप्तिः। एवमुत्तरत्रापि। रुरुर्मृगविशेषः ॥ ११ ॥

षट् छागेन ॥ १२ ॥

तृप्तिः। सोऽयं छाग आलभ्यः ॥ १२ ॥

सप्त कौर्म्मेण ॥ १३ ॥

तृप्तिरित्येव ॥ १३ ॥

अष्टौ वाराहेण ॥ १४ ॥

तृप्तिः ॥ १४ ॥

नव मेषमांसेन ॥ १५ ॥

स खल्वयं मेषआलभ्योबोद्धव्यः ॥ १५ ॥

दश माहिषेण ॥ १६ ॥

मांसेन,—इत्येव ॥ १६ ॥

एकादश पार्षतेन ॥ १७ ॥

पृषतोमृगविशेषः ॥ १७ ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा ॥ १८ ॥

तृप्तिः ॥ १८ ॥

पायसेन वा ॥ १९ ॥

संवत्सरं तृप्तिः। वाशब्दश्चशब्दार्थः समुच्चये ॥ १९ ॥

वार्ध्रीणसस्य मांसेन द्वादशवर्षाणि ॥ २० ॥

तृप्तिरित्येव। वार्ध्रीणसश्च,—

"त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वार्ध्रीणसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्म्मणि॥
कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः।
स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः" ॥

इत्युक्तलक्षणः। जरत्च्छाग इति मेधातिथिः ॥ २० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये षष्ठी खण्डिका समाप्ता ॥

—*::*—

सप्तमी खण्डिका ।

अथाक्षय्यतृप्तीः ॥ १ ॥

वक्ष्यामः ॥ १ ॥

खड्गः ॥ २ ॥

खड्गआरण्यः पशुविशेषः । सोयमक्षय्यतृप्तिहेतुः पितॄणाम् । एवमग्रेऽपि ॥ २ ॥

कालशाकम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धमेतत् । कालशाकः,—इति पाठेऽपि नार्थोभिद्यते ॥ ३ ॥

लोहितच्छागः ॥ ४ ॥

रक्तवर्णच्छागः । "च्छागोवा सर्व्वलोहितः"—इति च स्मृत्यन्तरम् ॥ ४ ॥

मधु ॥ ५ ॥

मधु क्षौद्रं माध्वीकमित्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

महाशल्कः ॥ ६ ॥

महाशल्कोमत्स्यविशेषः । स च रोहितादिरिति वाचस्पतिमिश्रः । रोहितमत्स्यः,—इत्यपरे । तथा च ब्राह्मे पुराणे ।

"रोहितामिषमुत्पन्नं दत्त्वा तु स्वकुलोद्भवाः।
अनन्तां विप्र! यच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा" ॥

इति।

"एकशल्कोऽर्द्धचन्द्रश्च ललाटे खड्गसंयुतः।
शुक्लवर्णश्च योमत्स्योमहाशल्कः सउच्यते" ॥

इति पुलस्त्यवचनोक्तस्तु युक्तः ॥ ६ ॥

वर्षासु मघाश्राद्धम् ॥ ७ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। 'वर्षासु श्राद्धम्'—इति पाठे, वर्षासु सर्व्वत्रैव श्राद्धमक्षयतृप्तिहेतुरिति मन्तव्यम्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"उत्तरात्त्वयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम्।
चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्" ॥

इति ॥ ७ ॥

हस्तिच्छायायाञ्च ॥ ८ ॥

श्राद्धमित्यनुषज्यते। हस्तिच्छाया च कुञ्जरस्य च्छाया, बहुप्रकारं-पारिभाषिक्यपि स्मृतिषूपदिष्टा। कुञ्जरस्य च्छाया तावत्,—

"हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितम्"।

इति भारते। पारिभाषिकी खल्वपि। प्रचेताः।

"सूर्य्ये हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी।
तिथिर्वैश्रावणी या तु सा च्छाया कुञ्जरस्य च" ॥

इति। यमः।

"हंसे करस्थिते या तु अमावस्या करान्विता ।
सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनी श्रुतिः" ॥

इति । वायुपुराणे ।

"वनस्पतिगते सोमे या च्छाया प्राङ्मुखी भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्" ।

इति । ब्रह्मपुराणे ।

"सैंहिकेयोयदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्" ।

इति । एवमादिकमनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

अथेदानीं ब्राह्मणविशेषाअभिधीयन्तेऽक्षय्यहेतवः,—

मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य मध्यात् मन्त्रभागमात्रं ये अधीयते ते मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

पूताः ॥ १० ॥

पूताः पवित्राः श्रुत्युक्ताचारादिभिरित्यर्थः । अथवा । मन्त्राणा मध्ययनमकुर्व्वाणाअपि वेदव्रतानुष्ठानं ये कृतवन्तः, तइ पूताः ॥ १० ॥

शाखाध्यायी ॥ ११ ॥

स्वीयां शाखां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां योऽधीते, स खल्वयं शाखा ध्यायी ॥ ११ ॥

षड़ङ्गवित् ॥ १२ ॥

षड़ङ्गानि योवेत्ति सोयं षड़ङ्गवित्। तेषां मध्यादेकमपि योवेत्ति, सोऽपि,—इति महायशाः। अङ्गानि च,—

"शिक्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाञ्चितिः।
छन्दसां विचितिश्चैव षड़ङ्गोवेदड्ष्यते"।

इत्युक्तलक्षणानि ॥ १२ ॥

ज्येष्ठसामगः ॥ १३ ॥

ज्येष्ठसामान्यारण्यके गीयन्ते। तानि योगायति, सोऽयं ज्येष्ठसामगः। ज्येष्ठसामव्रतं येन चीर्णं सोऽपि,—इति महायशाः ॥ १३ ॥

अपि गायत्रीसारमात्रः ॥ १४ ॥

अपिभिन्नक्रमे। गायत्रीसारमात्रः,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। गायत्रीमात्रसारोऽपि,—इत्यर्थः। स्मरन्ति च।

"गायत्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदः सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी"।

इति। गायत्रीव्रतमात्रं सहप्रवचनापरनामधेयं येन चीर्णं, स चैवमुच्यते ॥ १४ ॥

त्रिणाचिकेतः ॥ १५ ॥

त्रिणाचिकेतोऽध्वर्य्युशाखायां प्रसिद्धः। एतद्व्रतमपि, तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥ १५ ॥

त्रिमधुः ॥ १६ ॥

त्रिमधु अध्वर्य्युवेदभागस्तद्व्रतञ्च । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिमधुः ॥ १६ ॥

त्रिसुपर्णः ॥ १७ ॥

सुपर्णमन्त्रास्तैत्तिरीयके प्रसिद्धाः । बह्वृचां वेदभागश्चैवमुच्यते । तद्व्रतञ्च । तद्योगात् पुरुषोऽपि ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निः ॥ १८ ॥

पञ्च—पवनपावनदक्षिणगार्हपत्याहवनीयाअग्नयोयस्य, असौ पञ्चाग्निः । तथा च हारीतः ।

"पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयोगृहे ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः" ।

इति । केचिदेतत्सूत्रम्,–'त्रिणाचिकेतः'—इत्यतः पूर्व्वं पठन्ति ॥१८॥

स्नातकः ॥ १९ ॥

विद्यास्नातकोव्रतस्नातकोविद्याव्रतस्नातकश्चेति त्रिप्रकारोगृह्यसूत्रोक्तः ॥ १९ ॥

मन्त्रब्राह्मणवित् ॥ २० ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मकसमग्रवेदवेत्ता । केचिदेतत् सूत्रद्वयं न पठन्ति ॥ २० ॥

धर्म्मज्ञः ॥ २१ ॥

धर्म्मशास्त्राध्यायी धर्म्मवेत्ता वा । "धर्म्मद्रोणपाठकः,"—इति पाठे,

'मनुवशिष्ठयाज्ञवल्क्यगोतमशास्त्राणि धर्म्मद्रोणशब्देनोच्यन्ते, तेषां मध्ये एकस्यापि पाठकः'—इति महायशाः ॥ २१ ॥

ब्राह्मोढ़ापुत्रश्च ॥ २२ ॥

ब्राह्मेण विवाहेन या विवाहिता स्त्री, तस्याः पुत्रः। चशब्दात् ब्राह्मदेयाप्रदात्रादयः समुच्चीयन्ते। तथा च मात्स्ये पुराणे।

"ब्राह्मदेयाऽऽत्मसन्तानो ब्राह्मदेयाप्रदायकः।
ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः"।

इति। ते खल्वमी बहुलं तन्त्रान्तरेष्वभिहितास्ततएवोपलब्धव्याः ॥ २२ ॥

इति पंक्तिपावनाः ॥ २३ ॥

इत्येते मन्त्राध्यायिप्रभृतयो ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः 'पङ्क्तिपावनपावनाः'—इति केचित् पठन्ति ॥ २३ ॥

कुतः पुनरमीषां पङ्क्तिपावनत्वम्?

आसहस्रात् पंक्तिं पुनातीति वचनादासहस्रात् पंक्तिं पुनातीति वचनात् ॥ २४ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। द्विर्व्वचनमादरार्थं प्रकरणसमाप्त्यर्थञ्च। "वागीश्वरोयाज्ञिकआसहस्रात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनादासहस्रात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनात्"—इति केचित् पठन्ति ॥ २४ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये सप्तमी खण्डिका समाप्ता ॥

—***—

अष्टमी खण्डिका ।

अथ काम्यानां तिथयः ॥ १ ॥

अथेदानीं काम्यानां फलानां श्राद्धानां वा तिथयोवक्ष्यन्ते इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

पुत्रोऽभिरूपः प्रतिपदि ॥ २ ॥

प्रतिपदि श्राद्धकर्त्तुरभिरूपोविद्वान् रमणीयोवा,—

"यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्म्मः शमोदमः ।
अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे योव्यवस्थितः" ।

इत्युक्तलक्षणो वा, पुत्रोभवति ॥ २ ॥

द्वितीयायां स्त्रीजन्मा ॥ ३ ॥

द्वितीयायां श्राद्धं कुर्व्वन् पुरुषः स्त्रीजन्मा भवति । स्त्रीणां जन्म यस्मात् सोऽयं स्त्रीजन्मा । स्त्र्यपत्यजनकइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अश्वास्तृतीयायाम् ॥ ४ ॥

तृतीयायां श्राद्धकर्त्तुरश्वाभवन्ति । केचिदश्वाइति न पठन्ति । तृतीयायामपि क्षुद्रपशवः फलमितिवदन्ति च ॥ ४ ॥

चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः ॥ ५ ॥

क्षुद्रपशवोऽजादयः ॥ ५ ॥

पञ्चम्यां पुत्त्रभागी ॥ ६ ॥

पुत्रभागी पुत्रवान्। "पुत्त्राः पञ्चम्याम्"—इति पाठे, व्यक्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

द्यूतर्द्धिः षष्ठ्याम् ॥ ७ ॥

द्यूतेन,—

"अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते"।

इत्युक्तलक्षणेन, ऋद्धिर्धनोपचयः ॥ ७ ॥

कृषिः सप्तम्याम् ॥ ८ ॥

कृषिः कृष्या धनोपचयः । तथाचापस्तम्बः । "सप्तमे कृषिऋद्धिः"—इति ॥ ८ ॥

अष्टम्यां वाणिज्यम्* ॥ ९ ॥

पूर्व्ववदर्थः ॥ ९ ॥

आरोग्यं नवम्याम् ॥ १० ॥

ऋद्ध्यर्थं सूत्रम् ॥ १० ॥

दशम्यां गावः ॥ ११ ॥

इदमपि ऋद्ध्यर्थम् ॥ ११ ॥

---

* वाणिज्यमष्टम्याम्,—इति पाठान्तरम् ।

परिचारकाएकादश्याम् ॥ १२ ॥

ऋज्वर्थमेव ॥ १२ ॥

द्वादश्यां धनधान्यं कुप्यं हिरण्यञ्च ॥ १३ ॥

धनपदं धान्यादिभिन्नधनपरम् । कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत् । 'कुप्यं रौप्यं हिरण्यञ्च'—इति केचित् पठन्ति ॥ १३ ॥

ज्ञातिश्रैष्ठ्यञ्च त्रयोदश्याम् ॥ १४ ॥

चशब्दात् धनधान्यादिकञ्च ॥ १४ ॥

युवानस्तत्र म्रियन्ते ॥ १५ ॥

तत्र त्रयोदश्यां श्राद्धं कुर्व्वाणस्य युवानोम्रियन्ते,—इत्ययमेको-दोषः । तदेतद्दोषसहिष्णुर्ज्ञातिश्रैष्ठ्यादिफलमर्थयमानस्तत्राधिक्रियते,—इति स्थितं । महायशास्त्वाह,—'एतद्दोषपरिहारार्थं पिण्डरहितमत्र श्राद्धं कर्त्तव्यम्'—इति ॥ १५ ॥

शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याम् ॥ १६ ॥

शस्त्रेण हतस्य श्राद्धं चतुर्दश्यां कर्त्तव्यम् । स्मरन्ति च ।

"शस्त्रेण तु हताये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम्" ।

इति । फलञ्चात्र शस्त्रहतस्य तृप्तिरेवेति मन्तव्यम् ।

"पक्षिदंशमृताये च दंष्ट्रिशृङ्गिनरैर्हताः ।
पतनानशनप्रायैरुद्बन्धाशनिबन्धनैः ।
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" ।

इत्युक्तलक्षणो वा शस्त्रहतोद्रष्टव्यः । तथाच मरीचिः ।

"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम्।
चतुर्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता"।

इति। न च,—

"शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्"।

इति च्छागलेयवचनात् शस्त्रादिहतानां श्राद्धमेव नास्ति,—इति वाच्यम्। बुद्धिपूर्व्वकमृतानामेव तथात्वात्। प्रमादमृतानान्तु श्राद्धमस्त्येव। तथाचाङ्गिराः।

"अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः।
अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया"।

इति। तथा गौतमः। "प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्"—इति। आत्मघातिनोऽपि विशेषमाह वृद्धगार्ग्यः।

"वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः।
आत्मानं घातयेद्यस्तु जलाग्न्यनशनादिभिः।
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते"।

इति। ननु,—

"ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्ज्जिते।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसौ"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् ब्राह्मणादिहतस्य श्राद्धानर्हत्व-

मवगम्यते । नैष दोषः । एतस्यापि बुद्धिपूर्व्वकविषयत्वात् । अथ वा । ब्राह्मणादिहतानां सामान्यतः श्राद्धाभावेऽपि चतुर्द्दश्यां श्राद्धं वचनबलाद्भविष्यति,—इति न किञ्चिदनुचितम् ॥ १६ ॥

अमावस्यायां सर्व्वमित्यमावस्यायां सर्व्वमिति ॥ १७ ॥

अमावस्यायां श्राद्धकर्त्तुः सर्व्वं पूर्व्वोक्तं फलं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्व्वोक्तमेव सर्व्वं न त्वन्यदपि,—इति । "सर्व्वत्वमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तादित्यवेहि । तथा मनुः ।

"पञ्चत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यान्तु सर्व्वान् कामान् समश्नुते" ।

इति पञ्चत्यादिविनिर्दिष्टान् सर्व्वान् कामान् समश्नुते,—इत्याह । तदस्य सर्व्वशब्दस्य प्रकृतवाचितया एकैकतिथिफलस्यैव च कामनाविषयत्वेन प्रकृततया तस्यैव दर्शेऽपि फलत्वं योगसिद्धिन्यायात् । एवमेके । तत्र, "एकैकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतवश्चाक्रियन्ते, सर्व्वेभ्यो दर्शपौर्णमासौ"—इति श्रवणेन एकैकफलस्यैव विशेषतः प्रकृतत्वेनोपस्थितत्वादस्तु तथा, प्रकृते तु तथाविधवचनाभावात् "पञ्चत्यादिविनिर्दिष्टान्"—इति वचनाच्च सकलतिथिफलानां विनाऽपि प्रयोगभेदं दर्शश्राद्धफलत्वम् । एवमपरे । इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः । सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ १७ ॥

अत्रैव शिवम् ।

शाण्डिल्यनाम्नोविमलेऽन्ववाये
मुनेरनूचानवरोमुनीनाम् ।
अनूनसत्वोविनयप्रधानः
शाण्डिल्यवद्भक्तिनयप्रवीणः ॥

अभूत् द्विजोभूतदयः स राधा-
कान्तो नितान्तश्रुतिमार्गनिष्ठः ।
सिद्धान्तवागीशइति प्रसिद्धि-
यं शिश्रिये तत्त्वतएव धीरम् ॥

केनापि कस्मिन्नपि वा कथञ्चित्
प्रवर्त्तिते विश्वपतेः प्रसङ्गे ।
वाष्पप्रपूरः परितः प्रसर्पन्
वपुर्विभोः प्लावयतेस्म यस्य ॥

तस्मादजनि योविप्रश्चन्द्रकान्तोमहात्मनः ।
वसता कैकयेष्वेतत् तेन भाष्यं विनिर्म्मितम् ॥
व्योमाम्बराङ्कचन्द्रे शकवर्षे मिथुनमुपगते सूर्य्ये ।
परिपूर्णतामगच्छत् कृतिरेषा चन्द्रकान्तस्य ॥

प्रीयतां तदनया हरिः स्वयं
धर्म्मकर्म्मनिवहैर्यइज्यते ।
अप्यवद्यबहुला सरस्वती
तस्य काममखिलात्मनः स्तुतिः ॥

साधवोऽन्यगुणलेशहर्षिताः
शोधयन्तु खलु वीचितैरिदम् ।
जातरूपरसभावितं ह्ययो—
जातरूपमिव लक्ष्यते जनैः ॥

स्खलितमिह यदासीद्बुद्धिदोषैर्मदीयै—
स्तदमलमतिमद्भिः शोधनीयं कृपाभिः ।
न खलु कथमपि स्यात् सत्पथस्याध्वनीनः
स्खलितगतिरकस्माद्वाच्यएषोऽनुकम्प्यः ॥

"धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्"—
इत्थं यदि स्पष्टवचोमुनीनाम् ।
तदाऽल्पवाग्बुद्धिबलोऽल्पदर्शी
क्वाहं बुधास्तत् खलु चिन्तयध्वम् ॥

वस्तुनोऽतिगभीरत्वाद्यद्वचोऽभवदन्यथा ।
तदीश्वरोमे शमयेत् करुणासिन्धुरच्युतः ॥

तत्प्रेरितां खल्ववलम्ब्य बुद्धि—
मिदं मया भाष्यमकारि यस्मात् ।

तस्मादहं चन्तुमिहार्हएनो—
न किङ्करे कुर्व्वति भर्त्तुराज्ञाम् ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये अष्टमी खण्डिका समाप्ता ॥

समाप्तञ्चेदं श्राद्धकल्पभाष्यम् ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

श्राद्धकल्पपरिशिष्टम् * ।

अनधीत्य पदस्तोभानतीषङ्गांश्च पुत्रक ! ।
ऋषभांश्चाज्यदोहांश्च कथं श्राद्धेषु भोक्ष्यसे ॥
आमन्त्रितोजपेद्दोहान् नियुक्तस्त्वृषभान् जपेत् ।
अतीषङ्गांश्च तत्रैव जप्त्वाऽश्नीयात् द्विजोत्तमः ॥
भुक्त्वाऽऽचम्य पदस्तोभान् जपेत्तत्र समाहितः † ।
गोसूक्तञ्चाश्वसूक्तञ्च इन्द्रशुद्धे च सामनी ॥
तरन्तस्य च यत्साम तत्र जप्त्वैकधीर्बुधः ।
गत्वाऽऽसीनः शुचौ देशे वामदेव्यं ततोजपेत् ॥
एवं सामभिराच्छन्नो भुञ्जानस्तु द्विजोत्तमः ।
श्राद्धभोजनदोषैस्तु महद्भिर्नोपलिप्यते ॥
अन्यथैव हि भुञ्जानोहव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
आत्मानमन्नदातृंश्च गमयत्यासुरीं गतिम् ॥

---

* अयं ग्रन्थः श्राद्धकल्पभाष्यएव महायशसा व्याख्यातः। एषोऽंशः श्राद्धकल्पस्यैवान्तिमोऽध्यायः,—इति तस्य मतम्। इदं हि तेनोक्तम्,—“इत्येषोऽध्यायश्चिरन्तनभाष्यकारैर्न व्याख्यातोनापि दर्शितः, अस्माभिस्तु सर्व्वांसु प्रदृश्यमानत्वाद्दर्शितः”—इति। परमत्र सूत्रलक्षणाभावात् चिरन्तनभाष्यकारैरव्याख्यातत्वात् सूत्रग्रन्थशेषे दृष्टत्वाच्च एष ग्रन्थः परिशिष्टतया व्यवहृतोऽस्माभिः।

† विशेषतः,—इति पाठान्तरम्।

यत्नेन भोजयेत् श्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगं वा समाप्तिकम् ॥
यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचोयजूꣳषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति ॥
ऋग्भिस्तु पितरः प्रीतायजुर्भिस्तु पितामहाः ।
सामभिः प्रपितामहास्तस्मात्तं तत्र भोजयेत् ॥
एकस्तु ब्राह्मणः श्राद्धे स्वल्पन्तु प्रकृतं भवेत् ।
त्रयस्तु पितरः प्रोक्ताः कथं चाश्नन्ति ते त्रयः ? ।
उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः ।
प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्कुकाः ॥
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सा तृप्तिः साप्तपौरुषी ॥
अटेत पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ।
लभेत यदि पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकं साम्ना-
मक्षरचिन्तकम् ॥

इति श्राद्धकल्पपरिशिष्टं समाप्तम् ॥ ० ॥

श्राद्धकल्पपरिशिष्टभाष्यम् ।

ईश्वरञ्च पितरौ गुरूंस्तथा
संप्रणम्य शिरसा मुहुर्मुहुः ।
श्राद्धकल्पपरिशिष्टबोधिका
वृत्तिरल्पकरणा प्रणीयते ॥

कश्चिदाचार्य्यः पुत्रं निमित्तीकृत्याधिकारिणं श्राद्धभोक्तुः श्राद्धकर्त्तुश्च कतिचिद्धर्म्मानुपदिदिक्षुराह, अनधीत्येति ।

हे पुत्रक इत्यनुकम्पायां कन् । पदस्तोभादीननधीत्य श्राद्धेषु कथं भोक्ष्यसे । एताननधीत्य श्राद्धेषु भुञ्जानः प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः । तथाच वक्ष्यति, अन्यथैव हि भुञ्जान इत्यादि । पदस्तोभादयः सामविशेषाः । न च पदशब्देन पदग्रन्थस्य स्तोभशब्देन च स्तोभग्रन्थस्य ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । पदभेदकल्पनायां प्रमाणाभावात् । नानाऽवयवशक्त्यपेक्षया एकस्याः समुदायशक्तेर्लघुत्वात् । साहचर्य्येण, एवं सामभिराच्छन्न इत्यनुपदमभिधानेन च, सामपरत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च ।

तत्र पदस्तोभानिति बहुवचनोपादानात् "प्राजापत्याश्चत्वारः पदस्तोभाः" इत्यार्षेयब्राह्मणोक्ताः प्राजापत्याश्चत्वारः पदस्तोभा इह गृह्यन्ते । न तु "रजेराङ्गिरसस्य पदस्तोभौ" इति तदुक्तपदस्तोभद्वयस्येह ग्रहणमित्यनुसन्धेयम् । न चोभयोरेव ग्रहणं किं

न स्यादिति वाच्यम् । यतः पदस्तोभानिति बहुवचनदर्शनात् बहुष्वेव पदस्तोभेषु भवत्यपेक्षा । अतः प्राजापत्यैश्चतुर्भिः पदस्तोभैश्चरितार्थस्य बहुवचनस्य न पुनरपरत्रापेक्षाऽस्तीति ।

तत्र, च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायां धर्त्ता दिवः पवसे कृत्व्योरस इत्यस्यामृचि चत्वारि सामान्यरण्यगाने गीतानि । तत्र च, हाउ । होवा श्रो २३४ वा इत्यादि, वा । ईडा । इत्यन्तं प्रथमं साम । हाउ ।३। होवा श्रो २३४ वा । इत्यादि, वा । ईड़ा । इत्यन्तं द्वितीयम् । श्रोहोहोवा २ । श्रोवा २ । इत्यादि, शुषे नदीषु वा १ । इत्यन्तं तृतीयम् । श्राश्री होवा हायि । इत्यादि, वा । ईड़ा । इत्यन्तं चतुर्थम् । तान्येतानि सामानि पदस्तोभाइत्युच्यन्ते ।

अतीषङ्गानिति, "इन्द्रस्य त्रयोऽतीषङ्गाः" इत्यार्षेयब्राह्मणतृतीयप्रपाठकैकादशखण्डोक्तानां त्रयाणामतीषङ्गानामिह ग्रहणम् । यद्यपि तस्यैव ब्राह्मणस्य तत्रैव प्रपाठके उनत्रिंशत्खण्डे, सौर्य्यमतीषङ्गत्रयमुक्तं, तथापि एकादशखण्डे श्राज्यदोहादीनामुक्तत्वात् तत्साहचर्य्यात् तत्खण्डोक्तानामेवातीषङ्गानां ग्रहणमुचितम् । तत्र, पुरोजिती वो अन्धसः इति उच्चाते जातमन्धसः इत्यनयोश्छन्दस्यार्चिके समाम्नातयोः परस्परमिलितयोरेकं साम, ए पुरोजिती इत्यादि, इट् इडा २३४५ । इत्यन्तम् । असर्जिरथ्यो यथा इति, असाव्यꣳ्शुर्मदाय इति चैतयोस्तत्रैव समाम्नातयोर्मिथोमिलितयोरेकं साम, ए श्रासा । इत्यादि । अन्तः पूर्व्ववत् । अभीनवन्ते अद्रुहः इति तरत् समन्दोधावति इति चानयोस्तत्रैव समाम्नातयो-

ऋचोरन्योन्यमिलितयोरेकं साम, ए आभी । इत्यादि । अन्तः पूर्व्ववदेव। तानि खल्वेतानि त्रीणि सामानि इन्द्रस्य त्रयोऽतीषङ्गा इत्युच्यन्ते। अतीषङ्गो नाम परस्परमिश्रणम्। उभयोऋचोर्व्यतिषज्य गेयत्वादतीषङ्गनामकत्वं बोद्धव्यम्। गीतानि चैतान्यरण्यगान एव।

ऋषभानिति, "रुद्रस्य त्रय ऋषभाः" इत्यार्षेयब्राह्मणतृतीयप्रपाठकीयैकादशखण्डोक्ता ऋषभा इह गृह्यन्ते। आज्यदोहादिसाहचर्य्यात्। न तु तत्रैव ब्राह्मणे "भारद्वाजानि त्रीण्यार्षभाणि सैन्धुक्षितानि वा" इति प्रथमप्रपाठकषोड़शखण्डोक्तानां, तत्रैवाष्टादशखण्डे "आर्षभाणि त्रीणि सैन्धुक्षितानि वा वाभ्रवाणि वा" इति चोक्तानां आर्षभाणामिह ग्रहणम्। अतएवात्र ऋषभानिति आर्षेयब्राह्मणे च "रुद्रस्य त्रय ऋषभाः" इत्यत्र चोभयत्रैव पुंसा निर्देशः। अन्यत्र तु आर्षभाणीति नपुंसकनिर्देश इत्यवधेयम्। वस्तुतस्तु, ऋषभाणामत्रोपदेशो नार्षभाणाम्। तानि तु ऋषभर्षिदृष्टत्वेनार्षभाणि न तु ते ऋषभाः। अतस्तद्ग्रहणशङ्कैवात्र नावतरति। अतएव "आर्षभाणि, ऋषभोनाम ऋषिः तत्स्वभूतानि" इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्।

तत्र, सुरूपकृत्नुमूतये इत्युत्तरार्चिकपरिपठितायामृचि गीयमानं, सुरूपकृत्नुमूतये। ३। इत्यादि, उम्। उम्। उम्। इत्यन्तमेकं साम। पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा इति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृचि गीयमानं, हाउ। ३। आयि। इत्यादि, वा ३। ई २३४५। इत्यन्तमेकं साम। स्वादोरित्था विषूवत-

इति तत्रैव समाम्नातायां ऋचि गीयमानं, श्रो ३१ म्। ३। स्वादोरे इत्थाए विषू ए वतश्रा इत्यादि, इट् इड़ा २३४५। इत्यन्तमेकं साम। तान्येतानि त्रीणि सामानि त्रयोरुद्रस्य ऋषभा इत्युच्यन्ते। सामानि चैतानि अरण्यगाने गीयन्ते।

आज्यदोहानिति, "अग्नेर्वैश्वानरस्य त्रीण्याज्यदोहानि" इत्यार्षेयब्राह्मणोक्तानामिह ग्रहणमित्यत्र न विवादः। लिङ्गभेदश्छान्दसः। तत्र, मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति च्छन्दस्यार्चिके उत्तरार्चिके च समाम्नातायामृचि अरण्यगाने गीतं सामत्रयम्। तत्र, हाउ। ३। आज्यदोहम्। ३। इत्यादि, आज्यदोहा २३४५ म्। इत्यन्तमेकं साम। हाउ। ३। हुम्। चिदोहम्। ३। इत्यादि, चिदो ३ हाउ। वा ३। ई २३४५। इत्यन्तमपरम्। हाउ। ३। च्योहम्। ३। मूर्द्धानं दायि इत्यादिकं, च्यो ३ हाउ। वा ३। ए ३। ऋतम्। इत्यन्तमन्यत्। तान्येतानि त्रीणि सामान्याज्यदोहानीत्युच्यन्ते॥ १॥

आमन्त्रितइति। श्राद्धार्थं निमन्त्रितः आज्यदोहान् जपेत्। नियुक्तः श्राद्धभोजनार्थमुपविष्टः ऋषभान् जपेत्। तत्रैव भोजनात् पूर्व्वं अतीषङ्गान् जप्त्वा भुञ्जीत॥ २॥

भुक्त्वाचम्येति। श्राद्धभोजनानन्तरमाचम्य तत्रैव स्थितः पदस्तोभान् गौषूक्तमाश्वसूक्तञ्च नाम सामद्वयं जपेत्। पदस्तोभा व्याख्याताः। गौषूक्तञ्चावदसूक्तञ्चेति। यदिन्द्राहं यथा त्वमितिच्छन्दस्यार्चिके पठितायामृचि सामद्वयं गीयते। तत्र, यदिन्द्राहं यथौ। हौहोवा हायि। तुवाम्। इत्यादिकं, अग्निरा-

हुता २३४५ः। इत्यन्तमाद्यं गोषूक्तनाम्ना ऋषिणा दृष्टत्वाद्-गौषूक्तं नाम। आश्री होवा हायि। यदिन्द्राहाम्। इत्यादिकं, शुक्र आहुता २३४५ः। इत्यन्तं द्वितीयमश्वसूक्तनाम्ना ऋषिणा दृष्टत्वादाश्वसूक्तमित्याख्यायते। सामद्वयञ्चैतद्वेयगाने गीयते।

इन्द्रशुद्धे इति, इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीये "इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीये द्वे" इत्यार्षेयब्राह्मणोक्ते सामनी, जपेदिति गतेन सम्बन्धः। इन्द्रशुद्धे इत्यनेनैकदेशेन समुदायप्रतिपत्तेरिन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीययोः साम्नो-र्ग्रहणम्। भीमोभीमसेन इति आमन्त्रितोजपिद्दोहानिति चैव-मादौ यद्वत्। न खल्विन्द्रदेवताके इन्द्रदृष्टे वा शुद्धनामके सामनी स्तः। अतोऽनायत्याऽत्रैकदेशेन समुदायप्रतिपत्तिरनुसरणीया भवति। ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि। "इन्द्रोयतींस्सालावृकेभ्यः प्रायच्छ-त्तमश्लीला वागभ्यवदत् सोऽशुद्धोऽमन्यत स एतच्छुद्धाशुद्धीयम-पश्यत् तेनाशुध्यत्" इति शुद्धाशुद्धीयनामतयैवैतत् सामद्वयमुक्तम्। प्रत्येकविवक्षयैकवचनमिति आर्षेयब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्याः।

अपिच। शुद्धशब्दवत्यामृचि गीयमानत्वात् साम्नोः शुद्ध-शब्दवत्त्वाच्च शुद्धशब्देन तन्निर्देशोनानुपपन्नः। भवति हि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्द्यम्। दण्डयोगात् दण्डः पुरुष इति यथा। साम्नोरिन्द्रस्य शुद्धत्वोत्पादकत्वादपि इन्द्रशुद्धशब्देन तयोर्निर्देशो-न खल्वपि नोपपद्यते। अतएव, एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना इति मन्त्रे शुद्धशब्देन सामनिर्देशः सङ्गच्छते। व्याख्या-तञ्चैतद् भाष्यकृद्भिः, "शुद्धेन शुद्धत्वोत्पादकेन साम्ना" इति। प्रत्येक-विवक्षयैकवचनमिति तु न प्रस्मर्त्तव्यम्। शाट्यायनकब्राह्मणेऽपि।

"इन्द्रो वा असुरान् हत्वाऽपूतइवामेध्यो अमन्यत। असावकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति। स ऋषीनब्रवीत् स्तुत मेति। तदृषयः सामापश्यन्। तेनास्तुवन् एतोन्विन्द्रमिति। ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धोमेध्योऽभवत्" इति। सर्व्वथाऽपि इन्द्रशुद्धे इत्यनेन इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीययोरिह ग्रहणं निराबाधमेव।

तत्र, एतोन्विन्द्रमिति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नायायामृचि सामद्वयं वेयगाने गीयते। एतोन्विन्द्रꣳस्तवामा इत्यादिकं, ममा ३४ औहोवा। तू २३४५। इत्यन्तमेकं साम। एतोन्विन्द्रꣳस्तवा ६ मा। इत्यादि, ओ २३४५ इ। डा। इत्यन्तमपरम्॥ ३॥

तरन्तस्येति। तरत्समन्दीधावति इति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृचि, तरत्समा। दीधावा १ ता २३ इ। इत्यादि, तरत्समन्दीधावती २३४५। इत्यन्तमेकं साम वेयगाने गीयते। तदेतत् तरन्तस्य साम। तथाचार्षेयब्राह्मणम्। "तरन्तस्य च वैददश्वेः साम" इति। "तरत्समन्दीधावति इत्यत्रैकं साम तरत्समा इति मन्त्रादिकं वैददश्वनामकस्य ऋषेः पुत्रस्य तरन्तस्य स्वभूतं तेन दृष्टम्" इति तद्भाष्यम्। सोऽयमृषिनाम्ना साम्नोव्यपदेशः। यदेतत् तरन्तस्य साम तदेकधीरेकाग्रबुद्धिस्तत्र जप्ता, यत्र पूर्व्वाणि सामानि जप्तानि, तत्रेत्यर्थः। ततः स्थानान्तरं गत्वा शुचौ देशे आसीनः वामदेव्यं नाम साम जपेत्।

वामदेव्यं नाम सामानेकत्र गीयते। तत्रैकं तावत्, अग्निस्ति-

मेन शोचिषा इति च्छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायामृच्युत्पन्नस्य सामत्रयस्य तृतीयं, अग्निस्तिग्मेन शोचिषा। इहा। इत्यादि, इहा ३ रा २३४ यो ६ हाइ। इत्यन्तं, इह-शब्दोपेतं वामदेवेनर्षिणा दृष्टं इहवद्वामदेव्यानामकं वेयगाने गीतम्।

द्वितीयन्तु, कयानश्चित्र आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नस्य सामत्रयस्य मध्ये, का ऽ५ येति तृतीयमन्द्रादिकं तृतीयं साम "महावामदेव्यं वामदेव्यं वा" इति आर्षेयब्राह्मणभाष्येऽभिहितम्। ताण्ड्यब्राह्मणेऽपि, "वामदेव्यं भवत्येतेन वै वामदेवोऽन्नस्य पुरोधामगच्छत्"—इत्युक्तम्।

यः सत्राहाविचर्षणिरितिच्छन्दस्यर्च्चिके समाम्नातायामृचि, यः सत्राहा विचर्षणिरित्यादिकं, इडा २३ भा ३४३। ओ २३४५ इ। डा। इत्यन्तं, वेयगाने गीतं तृतीयं वामदेव्यम्।

आ ते अग्न इधीमहि इत्यस्यामृच्युत्पन्नं आते अग्नइधी इति तृतीयचतुर्थादिकं यत् द्वितीयं साम, तत् हिङ्कारद्वयोपेतत्वात् द्विहिङ्कारं वामदेव्यमित्याख्यायते। तदेतत् चतुर्थं वामदेव्यम्।

प्रसोम देववीतये इत्यस्यामृचि पञ्च सामान्युत्पन्नानि। तत्र, प्रसोमा २३ देवावीतआयि, इत्यादिकं द्विहिङ्कारं वामदेव्यं पञ्चमम्।

कयानश्चित्र आभुवदित्यत्र सामद्वयम्। हाउ। वि:। इत्यादि कयानश्चित्रेत्येकम्। इहद्वाममित्यादि कयानश्चित्रेति द्वितीयम्। एते सामनी इहच्छब्दयुक्ते वामदेव्ये वामदेवेन दृष्टे। तदिदं षष्ठं सप्तमञ्च वामदेव्यम्।

तस्यामेव ऋचि अपरमेकं साम, हौवा २ हा २ आ २ यि हिया २३४५ इत्यादिकं पञ्चनिधनं वामदेव्य पञ्चभिर्निधनैरुपेतत्वात् । तदिदमष्टमम् ।

एवमूह्यगाने अपरं पञ्चनिधनं वामदेव्यं त्रिकद्रुकेषु महिष इति त्यृचे गीयते । तत्र, त्रिकद्रुकेषु महिषोयवाशिरतु विशुष्मः इति प्रथमा ऋक् । साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ,—इति द्वितीया । अध त्विषीमा ९९ अभ्योजसा क्रिवि युधा इति तृतीया ।

तत्रैव गाने, रेवतीर्नः सधमादे इति त्यृचे महावामदेव्यं नाम साम गीयते । तत्र, रेवतीर्नः सधमादे इति प्रथमा ऋक् । आघ त्वा वांत्मना युक्तः इति द्वितीया । आयद्दुवः शतक्रतो इति तृतीया ।

एवं तत्रैव, विराड्वामदेव्यं नाम साम, अग्निं नर इति त्यृचे गीयते । तत्र, अग्निं नरोदीधितिभिररण्योः इति प्रथमा ऋक् । तमग्निमस्ते वसवो न्यृखन्त इति द्वितीया । प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरोन इति तृतीया ।

एवं तत्रैव, महावामदेव्यं नाम साम कस्तमिन्द्र त्वावसो इति प्रगाथात्मके सूक्ते गीयते । तत्र, कस्तमिन्द्र त्वावसो इति प्रथमा ऋक् । मघोन स्म वृत्रहत्येषु इति द्वितीया ।

कयानश्चित्र आभुवदिति त्यृचे ऊहगाने गीतं महावामदेव्यं नाम साम तु प्रसिद्धमेव । तत्र, कयानश्चित्र आभुवत् इति प्रथमा ऋक् । कस्त्वासत्योमदानां इति द्वितीया । अभीषुणः सखीनां इति तृतीया ।

तदमीषां वामदेव्यानां मध्यात् सम्प्रदायागतमिच्छया वा किञ्चिद्वामदेव्यं जपेत्। पूर्व्वोपदर्शितं द्वितीयं तृतीयं वा वामदेव्यं जप्तव्यमिति तु युक्तं वक्तुम्। तयोर्निरुपपदवामदेव्यनामकत्वात् इह च वामदेव्यं ततो जपेदिति निरुपपदस्य वामदेव्यस्य जपाभिधानात्। वस्तुतस्तु, कयानश्चित्र आभुवदिति त्र्यृचे ऊहगाने गीतस्य प्रसिद्धस्य महावामदेव्यस्यापि "वामदेव्यगानꣳशान्त्यर्थम्" इति, "वामदेव्यं गीत्वारोहेत्" इति, "वामदेव्यं गीत्वा प्रविशेत्" इति चैवमादौ निरुपपदवामदेव्यशब्देन परामर्शात्, तस्य शान्त्यर्थत्वात्, कर्म्मापवर्गे गेयत्वेनोपदेशात्, तत्र तत्र तथैव शिष्टसमाचाराच्च तस्यैवेदानीं जपः साधीयानिति प्रतिभाति। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्॥ ४॥

साम्नां जपस्य फलवादमाह एवमिति। आच्छन्नोवर्मितः रचित इति यावत्। अतिरोहितार्थमन्यत्॥ ५॥

व्यतिरेके निन्दावादमाह अन्यथेति। स्पष्टार्थः श्लोकः॥ ६॥

श्राद्धभोक्तृधर्मानभिधायाथेदानीं श्राद्धकर्त्तृधर्मान् वक्तुमुपक्रमते यत्नेनेति, यावद्ग्रन्थसमाप्तिम्। बह्वृचमृग्वेदिनं वेदपारगं भोजयेत्। अध्वर्य्युं यजुर्व्वेदिनं शाखान्तगं भोजयेत्। छन्दोगं समाप्तिगं भोजयेत्। येन सम्पूर्ण ऋग्वेदोऽधीतः स वेदपारगः, येन कृत्स्नं स्वशाखामात्रमधीतं, स शाखान्तगः। येन सामवेदस्य समाप्तिपर्य्यन्तमधीतं, स समाप्तिगः॥ ७॥

यद्येकमिति। छन्दोगस्य भोजने हेतुवचनं सार्द्धः श्लोकः। यतस्तत्र च्छन्दोगे ऋचोयजूंषि सामानीति त्रयोवेदास्तिष्ठन्ति,

तस्मात् छन्दोगं भोजयेदिति पूर्व्वार्द्धेनान्वयः। त्रयोवेदा एव त्रैविद्यम्। स्वार्थे तद्धितः। साम्नां तदाश्रयभूतानामृचाञ्च छन्दोगे स्थितिस्तावत् प्रसिद्धैव। पठ्यमानमन्त्रकाण्डे ताण्ड्य-ब्राह्मणादौ च केषाञ्चित् यजुषां समाम्नानात् तेषामपि तत्र स्थितिरवबोद्धव्या ॥ ८ ॥

तत्र त्रैविद्यस्थितौ किं स्यादित्यत्राह ऋग्भिरिति। ऋज्वर्थः श्लोकः ॥ ९ ॥

पृच्छति एकस्त्विति। निगदव्याख्यातः श्लोकः ॥ १० ॥

उत्तरमाह उरसीति। दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे। पृष्ठतः पृष्ठे। पिण्डतर्षुकाः पिण्डलेपभुजः ॥ ११ ॥

लेपभाज इति। प्रपितामहपित्रादयस्त्रयः पिण्डलेपभाजः। पित्रादयस्त्रयः पिण्डभाजः। पिण्डदस्तेषां सप्तमः। पूर्व्वोक्तान् सप्तपुरुषानभिव्याप्य तिष्ठतीति साप्तपौरुषी। वचनप्रामाण्यात् पिण्डदस्याप्यमुत्र तृप्तिरवगन्तव्या ॥ १२ ॥

अटेत इति। वनकाननयोरवान्तरभेदो बुभुक्षितव्यः। अति-रोहितार्थमन्यत्। द्विर्वचनं ग्रन्थसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम् ॥ १३ ॥

चन्द्रकान्तकृतिः सेयमर्पिता परमेश्वरे।
कृपाकटाक्षसम्पातम्पण्डितानामपेक्षते ॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीसूनुश्रीचन्द्रकान्त-तर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचितं श्राद्धकल्पपरिशिष्ट-भाष्यं सम्पूर्णम्।